

МОЛОДОЙ

ISSN 2072-0297

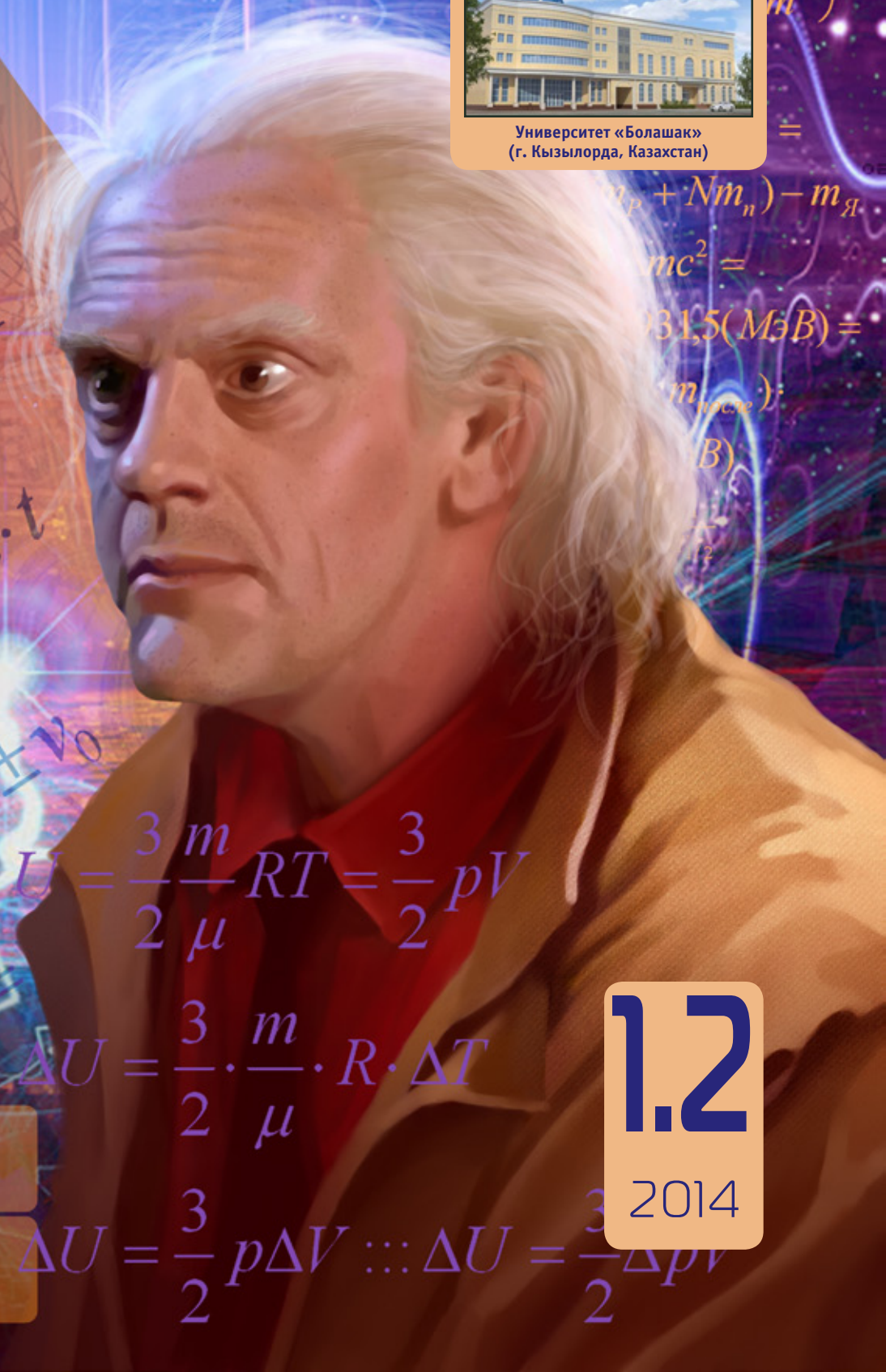
УЧЁНЫЙ

ежемесячный научный журнал

СПЕЦВЫПУСК

Университет «Болашак»
(г. Кызылорда, Казахстан)

$x = x_0 \pm v \cdot t$
 $x - x_0 = v \cdot t$
 $a = \frac{\Delta v}{t} = \frac{v - v_0}{t}$
 $v = v_0 \pm a \cdot t$
 $x = x_0 \pm v_0 t$

$$U = \frac{3}{2} \frac{m}{\mu} RT = \frac{3}{2} pV$$

$$\Delta U = \frac{3}{2} \cdot \frac{m}{\mu} \cdot R \cdot \Delta T$$

$$\Delta U = \frac{3}{2} p \Delta V \quad \therefore \Delta U = \frac{3}{2} \Delta p V$$

1.2

2014

ISSN 2072-0297

Молодой учёный

Ежемесячный научный журнал

№ 1.2 (60.2) / 2014

Журнал зарегистрирован Федеральной службой по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций.

Свидетельство о регистрации средства массовой информации ПИ № ФС77-38059 от 11 ноября 2009 г.

Журнал входит в систему РИНЦ (Российский индекс научного цитирования) на платформе eLibrary.ru.

Журнал включен в международный каталог периодических изданий «Ulrich's Periodicals Directory».

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Ахметова Галия Дуфаровна, *доктор филологических наук*

Члены редакционной коллегии:

Ахметова Мария Николаевна, *доктор педагогических наук*

Иванова Юлия Валентиновна, *доктор философских наук*

Лактионов Константин Станиславович, *доктор биологических наук*

Сараева Надежда Михайловна, *доктор психологических наук*

Ахметова Валерия Валерьевна, *кандидат медицинских наук*

Брезгин Вячеслав Сергеевич, *кандидат экономических наук*

Дядюн Кристина Владимировна, *кандидат юридических наук*

Комогорцев Максим Геннадьевич, *кандидат технических наук*

Котляров Алексей Васильевич, *кандидат геолого-минералогических наук*

Лескова Екатерина Викторовна, *кандидат физико-математических наук*

Насимов Мурат Орленбаевич, *кандидат политических наук*

Яхина Асия Сергеевна, *кандидат технических наук*

Ответственный редактор: Кайнова Галина Анатольевна

Международный редакционный совет:

Айрян Заруи Геворковна, *кандидат филологических наук, доцент (Армения)*

Арошидзе Паата Леонидович, *доктор экономических наук, ассоциированный профессор (Грузия)*

Атаев Загир Вагитович, *кандидат географических наук, профессор (Россия)*

Велковска Гена Цветкова, *доктор экономических наук, доцент (Болгария)*

Гайич Тамара, *доктор экономических наук (Сербия)*

Данатаров Агахан, *кандидат технических наук (Туркменистан)*

Ешиев Абдыракман Молдоалиевич, *доктор медицинских наук, доцент, зав. отделением (Кыргызстан)*

Игисинов Нурбек Сагинбекович, *доктор медицинских наук, профессор (Казахстан)*

Лю Цзюань, *доктор филологических наук, профессор (Китай)*

Нагервадзе Марина Алиевна, *доктор биологических наук, профессор (Грузия)*

Прокопьев Николай Яковлевич, *доктор медицинских наук, профессор (Россия)*

Прокофьева Марина Анатольевна, *кандидат педагогических наук, доцент (Казахстан)*

Ребезов Максим Борисович, *доктор сельскохозяйственных наук, профессор (Россия)*

Хоналиев Назарали Хоналиевич, *доктор экономических наук, старший научный сотрудник (Таджикистан)*

Хоссейни Амир, *доктор филологических наук (Иран)*

Художник: Евгений Шишков

Верстка: Павел Бурьянов

На обложке изображен Эмметт «Док» Браун — американский ученый-изобретатель, один из главных героев фильма «Назад в будущее».

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются. За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы. Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов. При перепечатке ссылка на журнал обязательна. Материалы публикуются в авторской редакции.

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231. E-mail: info@moluch.ru; http://www.moluch.ru/.

Учредитель и издатель: ООО «Издательство Молодой ученый»

Тираж 1000 экз.

Отпечатано в типографии «Ваш полиграфический партнер», 127238, Москва, Ильменский пр-д, д. 1, стр. 6

СОДЕРЖАНИЕ

МАТЕМАТИКА

Ибраев Ш.Ш., Айтбаева А.Е., Тажибаева А.С., Жараскызы А.

Эквивалентность обычной и ограниченной второй когомологий простых модулей классических модулярных алгебр Ли1

ХИМИЯ

Махмутов Б.Б., Убайда Б.

Тірі ағзаларға электромагниттік сәуленің биологиялық әсерінің физикалық негізі 3

Тапаева А.П., Кожгельдиева Г.Т.

Методы защиты коррозии 5

Тапаева А.П., Тоқсанбаева А.А.

Сулы ортадағы металл коррозиясына тежегіш ретінде полимерлі фосфаттарды қолданудың технологиялық аспектілері7

ИНФОРМАТИКА

Усайнова Г.М.

Оқытудың жаңа ақпараттық-коммуникативтік технологияларын меңгеру — қазіргі заман талабы 11

БИОЛОГИЯ

Назарова Г.А., Ержанова И.А.

Дарынды балалармен жұмыс жүргізудің ерекшеліктері 14

Нургалиева А.А.

Физиология сабақтарында оқытудың интерактивті әдістерін қолданудың тиімді жолдары 16

Өтесінов Ж.Ө., Әуезова Н.С., Есеналиева Ф.С.

Ақуыз биосинтезі — макромолекула биогенезі 18

Өтесінов Ж.Ө., Әуезова Н.С., Оспанова Г.Қ.

Қоршаған орта және генетикалық аномалиялар 20

ЭКОЛОГИЯ

Досмаханова М.С.

Білім алушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру 22

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

Нургалиев Н.Ш., Нуржанова Ш.Ж.

Африкалық тарыны мал азығы ретінде дайындауда жүргізілетін агротехникалық жұмыстар 24

Тәжібайұлы Ә., Сардарбекова А.К., Тыныштықбаев Н.Б.

Өңделетін жердегі тоңкесектердің қоршаған ортаға байланысты қаттылығының өзгеруі 26

Тохетова Л.А., Ержанова Э.А.

Перспективные образцы ячменя и овса для возделывания на засоленных почвах Кызылординской области 31

Турганова Т.А., Нургалиев Н.Ш.

Изучение фертильности и самофертильности у различных экотипов синей люцерны — (M.SATIVA L.) 34

ЭКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ

Байменова Г.А.

Индустриалды-инновациялық үрдістердің қалыптасуының экономикалық мәні 38

ГОСУДАРСТВО И ПРАВО

Жомартқызы М., Сарыбаев А.М., Абу Нургалым Ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлердің құқықтық жағдайын бұзғаны үшін жауапкершілік	40
--	----

ИСТОРИЯ

Аманжол К., Елкей Н.Н. XIX ғасырдың орта шеніндегі орыс-қазақ соғыстары	43
--	----

ПОЛИТОЛОГИЯ

Насимов М.О., Паридинова Б.Ж. Кеңес берудің саяси ғылымдардағы орны	47
---	----

ПЕДАГОГИКА

Аскарова М.А. Assessment for and of learning	49
Есенова Р.К., Куанова С.Б., Кожамет А.Б. The bringing up student`s creation is the main demand of our epoch	51
Есмаганбетова У.Х. Қазақстан Республикасы біліктілік арттыру жүйесіне сындарлы оқыту теориясы тәсілдерін енгізудегі тренер көзқарасы мен тәжірибесі	53
Жаксыбаева А.Ж. Болашақ педагог-психологтардың кәсіби және тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру	55
Жубауова Ж.Р. Пәнаралық интеграция негізінде оқушының құзырлылығын қалыптастыру	57

Қожантова Ә.Ұ.

Мұғалімнің бағдарламалау тілдерін оқытудағы кәсіби шеберлігі	60
---	----

Мәрсәлі Р.Ө.

Сындарлы оқытуда тұлғаның дамуын педагогикалық қолдау	63
--	----

Набуова Р.А.

Оқыту үшін бағалау — сындарлы оқыту теориясының біртұтас кешені ретінде	64
--	----

Насимов М.О., Саткенов Д.А.

Жоғары оқу орнындағы тәрбие жұмысын дамытудағы басым бағыттар	67
--	----

Орманова М.А.

Педагогикалық өлкетанудың маңызы	69
--	----

Серикбаев Г.У.

Взаимосвязь в традиции и обычаях народов Средней Азии	71
--	----

ФИЛОЛОГИЯ

Ажиев К.О., Досмаханова Р.А.

Роль литературы о войне в нравственном воспитании	73
--	----

**Кадырова Г.М., Калдыбаева Р.Т.,
Рсалиева А.М., Келимбетова Р.Ж.**

Методы аудирования и пути преодоления фонетических трудностей	75
--	----

Снасапова Г.Ж., Несипбаева П.М.

Метафоралық модельдердің ұлттық сипаты	77
--	----

Убайдуллаева Г.Ж., Махамбетова З.Н.

Қазақ текстологиясының ғылыми-теориялық негізі	79
---	----

Убайдуллаева Г.Ж., Махамбетова З.Н.

Қазақ лингвотекстологиясының қалыптасу, даму тарихы	82
--	----

МАТЕМАТИКА

Эквивалентность обычной и ограниченной второй когомологий простых модулей классических модулярных алгебр Ли

Ибраев Шерали Шапатаевич, кандидат физико-математических наук, заведующий кафедрой;

Айтбаева Айнур Есенгалиевна, магистр математики, старший преподаватель;

Тажибаева Айгерим Серикбаевна, старший преподаватель;

Жараскызы Алтынай, студент

Университет «Болашак» (г. Кызылорда, Казахстан)

Пусть G — простая односвязная алгебраическая группа над алгебраически замкнутым полем k характеристики $p > 0$, G_1 — ядро отображения Фробениуса для G и \mathfrak{g} — алгебра Ли группы G . В категории ограниченных модулей теория представлений G_1 и теория представлений алгебры Ли \mathfrak{g} эквивалентны [1; часть I, п. 9.6]. Следовательно, когомология ограниченного модуля для G_1 и соответствующая ограниченная когомология алгебры Ли \mathfrak{g} также эквивалентны. Ограниченная когомология ограниченной алгебры Ли для ограниченного модуля была введена Хохшильдом в [2]. В этой же работе была построена точная последовательность, устанавливающая связь между ограниченной и обычной когомологиями алгебры Ли, а также изучены свойства начальных членов этой последовательности. В частности, установлено эквивалентность первой обычной и первой ограниченной когомологий ограниченной алгебры Ли. Для второй когомологии это утверждение же неверно. Однако известные примеры классических алгебр Ли малых рангов показывают, что в этих случаях вторые ограниченные и обычные когомологии простых ограниченных нетривиальных модулей совпадают. В данной работе доказывается, что, если соответствующая первая группа когомологии тривиальна, то последнее утверждение распространяется для всех классических алгебр Ли над алгебраически замкнутым полем положительной характеристики.

Теорема 1. Пусть \mathfrak{g} — классическая алгебра Ли над алгебраически замкнутым полем k характеристики $p > 0$. Предположим, что для алгебры Ли типа C_n $p > 2$. Если $\lambda \in X_1(T) \setminus \{0\}$ и $H^1(\mathfrak{g}, L(\lambda)) = 0$, то $H^2(\mathfrak{g}, L(\lambda)) = H^2(G_1, L(\lambda))$.

Доказательство. Для всех $\lambda \in X_1(T)$ справедлива следующая точная последовательность Хохшильда:

$$H^1(\mathfrak{g}, L(\lambda)) \rightarrow H^0(G_1, L(\lambda)) \otimes \mathfrak{g}^* \rightarrow H^2(G_1, L(\lambda)) \rightarrow H^2(\mathfrak{g}, L(\lambda)) \rightarrow H^1(G_1, H^0(\lambda)) \otimes \mathfrak{g}^*. \quad (1)$$

Если $\lambda = 0$ и все условия теоремы 1 выполнены, то $H^1(G_1, k) = 0$, $H^0(G_1, k) \otimes \mathfrak{g}^* \cong \mathfrak{g}^*$ и из точной последовательности (1) получаем следующую короткую точную последовательность G -модулей:

$$0 \rightarrow \mathfrak{g}^* \rightarrow H^2(G_1, k) \rightarrow H^2(\mathfrak{g}, k) \rightarrow 0.$$

Все нетривиальные случаи когомологии $H^2(\mathfrak{g}, k)$ подробно изучены в работах [3], [4].

Если $\lambda \neq 0$ и все условия теоремы 1 выполнены, то очевидно, что $H^0(G_1, L(\lambda)) = 0$ и из точности последовательности (1) следует требуемый изоморфизм теоремы 1. Доказательство теоремы 1 завершено.

Если $H^1(\mathfrak{g}, L(\lambda)) \neq 0$, то вероятнее всего утверждение теоремы 1 также выполняется, но доказать это пока не удается. Для когомологии индуцированного модуля $H^0(\lambda) = \text{Ind}_B^G(k_\lambda)$ в работах [5], [6] получена следующая замечательная формула, справедливая для $p \geq h$,

$$H^i(G_1, H^0(w \cdot 0 + p\nu))^{(-1)} \approx \begin{cases} \text{Ind}_B^G(S^{\frac{i-l(w)}{2}}(u^*) \otimes k_\nu), & \text{если } i - l(w) \text{ четно;} \\ 0 & \text{в остальных случаях,} \end{cases} \quad (2)$$

где u — максимальная нильпотентная подалгебра алгебры Ли группы G , соответствующая отрицательным корням, $S(u^*)$ — симметрическая алгебра на u^* , $l(w)$ — длина элемента $w \in W$. Формальных характеров G -модуля $\text{Ind}_B^G(S^k(u^*) \otimes k_\nu) = H^0(S^k(u^*) \otimes k_\nu)$ можно вычислить по формуле

$$\chi(H^0(S^k(u^*) \otimes k_\nu)) = \sum_{\mu \in X_+(T)} \sum_{w \in W} (-1)^{l(w)} P_k(w \cdot \mu - \nu) \chi(\mu), \quad (3)$$

где $P_k(\lambda)$ — размерность λ -веса подпространства пространства $S^k(u^*)$.

Для вычисления $H^2(G_1, L(\lambda))$, где $\lambda \in X_1(T)$, можно использовать следующий алгоритм:

1) Вычислить $W_p \cdot 0 + pX(T) \cap X_1(T)$.

2) Если $\lambda \notin W_p \cdot 0 + pX(T) \cap X_1(T)$, то по принципу связности для G_1 $H^i(G_1, L(\lambda)) = 0, i = 1, 2$.

3) Пусть $\lambda \in W_p \cdot 0 + pX(T) \cap X_1(T)$. Отношение сильной связности, введенное Андерсеном в [7], является отношением эквивалентности на множестве $W_p \cdot 0 + pX(T) \cap X_1(T)$ и делит это множество на эквивалентные классы, сильно связанных с друг другом элементов. Число эквивалентных классов равно порядку $|\pi|$ фундаментальной группы π системы корней R . Согласно [7], элементов каждого эквивалентного класса можно упорядочить по обычному частичному порядку. Так как эквивалентные классы не пересекаются, то λ принадлежит только одному из этих классов, т.е. $\lambda \in \{\mu_1, \mu_2, \dots, \mu_{|\pi|}\}$. Предположим, что он упорядочен по возрастанию и $\lambda = \mu_k$ для некоторого $k \leq |\pi|$. Рассматривая длинные точные кохомологические последовательности G_1 -когомологии, соответствующие коротким точным последовательностям

$$0 \rightarrow L(\mu_i) \rightarrow H^0(\mu_i) \rightarrow H^0(\mu_i)/L(\mu_i) \rightarrow 0, \quad i = 1, 2, \dots, k,$$

и используя общую формулу Андерсена-Янцена (2), формулу формальных характеров (3), индуктивно по i и по j можно вычислить кохомологии $H^j(G_1, L(\mu_i)), m = 0, 1, \dots, j; i = 1, 2, \dots, k$. Тогда $H^j(G_1, L(\lambda)) = H^j(G_1, L(\mu_k))$.

Литература:

1. J.C. Jantzen. Representations of algebraic groups. — Boston: Pure and Applied Mathematics, Vol. 131. — 1987. — 446 p.
2. G. Hochschild. Cohomology of restricted Lie algebras // Amer. J. Math. — 1954. — Vol. 76. — P. 555–580.
3. W.L.J. van der Kallen. Infinitesimally central extensions of Chevalley groups, Berlin, Heidelberg, New York: Springer-Verlag, 1973.
4. Ш.Ш. Ибраев. О центральных расширениях классических алгебр Ли // Сиб. электрон. матем. изв. — 2013. — Т. 10. — С. 450–453.
5. Andersen H.H., Jantzen J.C. Cohomology of induced representations for algebraic groups // Math. Annal. — 1984. — Vol. 269. — P. 487–525.
6. Kumar S., Lauritzen N., Thomsen J. Frobenius splitting of cotangent bundles of flag varieties // Invent. Math. — 1999. — Vol. 136. — P. 603–621.
7. Andersen H.H. The strong linkage principle // J. Reine Anew. Math. — 1980. — Vol. 315. — P. 53–59.

ХИМИЯ

Тірі ағзаларға электромагниттік сәуленің биологиялық әсерінің физикалық негізі

Махмутов Болат Бижанович, химия ғылымдарының кандидаты, ректор;

Убайда Бақытгүл, студент

«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Кез-келген организмнің қызметтік-динамикалық қасиеттері оның өмір сүру жағдайының шарттарына қабілеттілігіне тәуелді болады. Ағзаның қалыпты тіршілік әрекеті үшін қажетті факторлардың біріне табиғи электромагниттік өріс жатады. Табиғи электромагниттік сәуленің тапшы немесе жоқ болуы зиянды әсерлерге, тіпті тірі ағза үшін қайтымсыз зардаптарға әкелуі мүмкін.

Қазіргі кезде жер бетінде жаңа экологиялық жағдайлардың қалыптасуына байланысты қоршаған ортаның электромагниттік тұрғыдан кірленіп, тірі ағзалардың зардап шегуі үлкен алаңдаушылық туғызатын мәселеге айналып отыр. Сондықтан да электромагниттік сәуленің биологиялық әсерін зерттеу жұмыстары өзінің алдына әлеуметтік мәні зор экологиялық міндеттер жүктейді және қазіргі уақыттағы физика, экология, биология ғылымдарының ең өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Тірі ағзаларға электромагниттік сәуленің әсер ету механизмі бүгінгі күнге дейін түбегейлі шешімін тапқан жоқ. Электромагниттік өрістің биологиялық әсерін түсіндіретін бірнеше болжамдар бар. Олар ұлпаларда тоқтың туындауына және өрістің тікелей жасушалық деңгейде әсер етуіне, бірінші кезекте мембраналық құрылымға әсерімен негізделеді. Электромагниттік өріс әсерімен биологиялық мембраналар арқылы диффузия жылдамдығы, биологиялық макромолекулалардың бағыты мен конформациясы, сондай-ақ еркін радикалдардың электрондық құрылымының күйі өзгеруі мүмкін. Негізінен электромагниттік өрістің биологиялық әсер ету механизмі арнайы емес сипатқа ие және ағзаның реттеуші жүйесінің белсенді өзгерісімен байланысты болады.

Тірі ағзалар биоколлоидтық және физикалық-химиялық реакцияларда жетекші роль атқаратын күрделі гетерогенді жүйелерден тұрады. Көптеген жылдар бойы ғалымдардың үздіксіз зерттеулерінің нәтижелері негізінде анықталғанындай, коллоидтық жүйелердегі реакциялардың жылдамдығы күн сәулесінің белсенділігіне байланысты және геомагнитті полюстердің орналасуына қатысты болады. Мұның негізгі себебі — элек-

тромагниттік өріс әсерімен су қасиеттерінің, ондағы физика-химиялық процестердің өзгеруі, жанды және жансыз объектілерде жүретін реакциялардың жалпы құрылымының өзгерісі болып табылады. Бірінші кезекте кез-келген өзгеріске бейім келетін плазмалық және жасуша ішіндегі мембраналар, әр түрлі органелдер мен жасуша ішіндегі құрылымдарды шектейтін мембраналар екендігі анықталған. Жасушалық мембрананың түрлі физика-химиялық әсерлерге, оның ішінде сәулеленуге сезімталдығы жоғары болып келеді. Мембрананың морфологиялық және қызметтік өзгеріске ұшырауы практикалық тұрғыда өте аз сәулеленуден кейін және өте аз дозада жүретіндігі дәлелденген. Сонымен қатар электромагниттік сәуленің биологиялық мембрана өтімділігіне және натрий катиондарының тасымалдануының активті үдеуіне әсер етіп өзгеріс тудырғанда, бұл жағдайда қанықпаған май қышқылдарының қайта қышқылдануының белсенділігі және митохондрияда қышқылдану процестерінің бірігуі және фосфорлануы жүреді.

Жасушалық деңгейдегі мұндай өзгерістер келесі себептерден туындауы мүмкін деп есептеледі:

1. Электромагниттік сәуле зарядталған бөлшектерге және тоқтарға әсер етеді, осының нәтижесінде өріс энергиясы жасушалық деңгейде энергияның басқа түрлеріне түрленеді.

2. Атомдар мен молекулалар электр өрісінде полярланады, полярланған молекулалар магнит өрісі таралуының бағытымен бағытталады.

3. Электролиттер болып табылатын ұлпаларды құрайтын сұйықтарда, сыртқы өрістің әсерінен кейін иондық тоқтар пайда болады.

4. Айнымалы электр өрісі диэлектриктің айнымалы поляризациясы есебінен жүретіндей, өткізгіштік тоғының пайда болуы есебінен тірі ағзалардың ұлпаларын қыздырады. Жылулық эффект электромагниттік өріс энергиясының жұтылуының салдары болып табылады.

Өріс кернеулігі және әсер ету уақыты неғұрлым ұзақ болса, айтылған эффектілер соғұрлым күштірек байқалады (1-кесте). $J = 10$ мВт/м мәніне дейін шартты

1-кесте. Адам ағзасына әсері біліне бастайтын магнит өрісі кернеулігінің мәндері

Магнит өрісінің әсер ету механизмі, биологиялық деңгейлер, магнит өрісі көздері	Кернеулік, кА/м
Биомолекулалардың кеңістіктік бағытының бұзылуы	800
Магниттік су тежегіштік эффект	160
Судың электр өткізгіштігінің өзгерісі	115
Өздік биопотенциалға сәйкес келетін өздік индукция электр қозғаушы күші	80
Химиялық реакциялардағы магниттік эффекттер	8–80
Су тұтқырлығының ұлғаюы	11

түрде жылулық баспалдақ ретінде алынады, артық жылу термореттеу механизмі есебінен шығарылып отырады. Бұдан басқа органдардың қатты қызуға сезімталдығы олардың құрылымымен анықталады. Қатты қызуға көру, ми, бүйрек, қуық және өт жолдары органдары өте сезімтал болып келеді.

Электромагниттік өрістің нерв жүйесіне әсерін көптеген ғалымдар тәжірибе жүзінде зерттеді. Орталық нерв жүйесіне электромагниттік және магниттік өрістердің әсері жөніндегі көптеген жылдар бойғы зерттеулер нәтижелері профессор Ю.А. Холодовтың монографияларында жарияланған. Электромагниттік өрістің миға, нейрондар мембраналарына, есте сақтау, шартты-рефлекстік әрекеттеріне тигізетін тікелей әсерлері анықталды. Спектроскопиялық зерттеулер нәтижесінде әлсіз электромагниттік өрістің нерв жасушаларындағы жүретін синтездік процестерге әсер ету мүмкіндіктері көрсетілді. Зерттеулер осы әсерлердің нейрон қабықшаларына әсер етіп онда айқын өзгерістер тудыруы, мидың күрделі құрылымына берілетін ақпараттардың бұзылуына әкелетіндігі байқалды.

Р.И. Крутиковтың анықтағанындай, жоғары жиілікті диапазондағы электромагниттік өріс әсер еткенде қысқа

уақыт аралық есте сақтаудың бұзылуы мүмкін.

Жердегі тіршілік электромагниттік толқындар әсерімен пайда болды және дамып отырды, мұндай әсерлердің азаюы немесе жоқтығы жердегі тіршілікке кері әсер етуі мүмкін, сондықтан геомагниттік өріс барлық тірі ағзалар үшін табиғи экологиялық фактор болып табылады. Соңғы уақыттарда ғылым мен техниканың қарыштап дамуы нәтижесінде жасанды электромагниттік толқындар тарататын көздер көбейді. Тірі ағзалар жоғары электромагниттік аймақ болып табылатын жаңа өмір сүру ортасы қалыптасты, сөйтіп олар қалыпты шектен артып, кері әсерлерін көрсете бастады. Электромагниттік өрістің биологиялық объектілерге әсер ету механизмі бүгінгі күнге дейін толық анықталмаған. Тек оның барлық тірі ағзалардың құрылым деңгейіндегі көпше түрдегі әсерін байқауға болады. Осыған қарамастан электромагниттік сәулелер медицинада көптеген ауруларды емдеуде кеңінен қолданылады. Қазіргі уақытта электромагниттік сәулелердің тірі ағзаларға тигізетін алуан түрлі әсерлерін зерттеу өте маңызды болып табылады және ол экологиялық, физикалық, биологиялық және медициналық тұрғыдан алғанда өзекті мәселеге айналып отыр.

Әдебиет:

1. Бинги В.Н. Магнитобиология. Эксперименты и модели. — М.: Наука, 2002. — 592 с.
2. Крутиков Р.И. Влияние электромагнитных полей на живые организмы — Днепропетровск: ДНУ. — 2001. — 19 с.
3. Дрокина Т.В. Методы физики в медицине. — Красноярск, 2005. — 262 с.
4. Дубров А.П. Геомагнитное поле и жизнь. — Л.: Гидрометеоиздат, 1974. — 175 с.
5. Кузнецов А.Н. Биофизика низкочастотных электромагнитных воздействий — М.: МФТИ, 1994.
6. Любимов В.В. Искусственные и естественные электромагнитные поля в окружающей человека среде и приборы для их обнаружения и фиксации // Препринт. 1999. — № 11 (1127). — С. 28.
7. Холодов Ю.А. Реакция нервной системы человека на электромагнитные поля. — М.: Наука, 1992. — 187 с.

Методы защиты коррозии

Тапаева Аида Пишенбеккызы, магистр химических наук;
 Кожагельдиева Гульбахыт Турмаганбетовна, студент
 Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата (Казахстан)

Коррозия — это самопроизвольный процесс разрушения материалов и изделий из них под химическим воздействием окружающей среды.

Коррозия металлов — разрушение металлов вследствие физико-химического воздействия внешней среды, при котором металл переходит в окисленное (ионное) состояние и теряет присущие ему свойства.

В тех случаях, когда окисление металла необходимо для осуществления какого-либо технологического процесса, термин «коррозия» употреблять не следует. Например, нельзя говорить о коррозии растворимого анода в гальванической ванне, поскольку анод должен окисляться, посылая свои ионы в раствор, чтобы протекал нужный процесс. Нельзя также говорить о коррозии алюминия при осуществлении алюмотермического процесса. Но физико-химическая сущность изменений, происходящих с металлом во всех подобных случаях, одинакова: металл окисляется [1].

Проблема защиты металлов от коррозии возникла почти в самом начале их использования. Люди пытались защитить металлы от атмосферного воздействия с помощью жира, масел, а позднее и покрытием другими металлами и, прежде всего, легкоплавким оловом. В трудах древнегреческого историка Геродота (V век до нашей

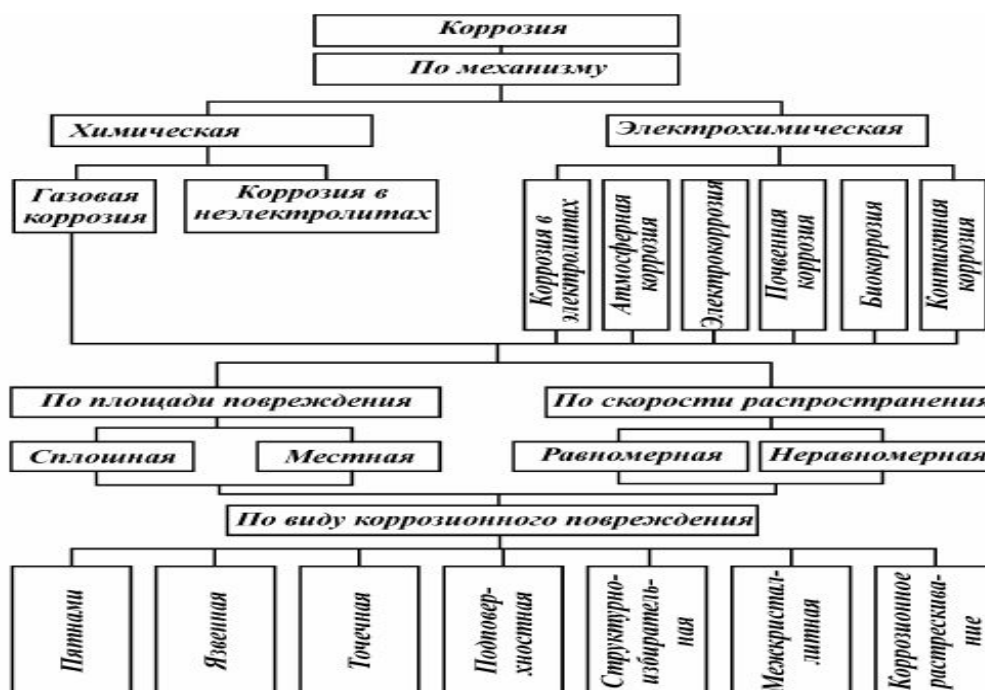
эры) уже имеется упоминание о применении олова для защиты железа от коррозии.

Задачей химиков было и остается выяснение сущности явлений коррозии, разработка мер, препятствующих или замедляющих её протекание. Коррозия металлов осуществляется в соответствии с законами природы и поэтому ее нельзя полностью устранить, а можно лишь замедлить [2].

По типу разрушений различают коррозию *наружную* (атмосферная и почвенная) и *внутреннюю*. Основным видом *коррозии наружной поверхности* промышленных трубопроводов является *язвенная коррозия*, а *внутренней* — *равномерная или общая*, происходящая в результате окислительно-восстановительных гетерогенных процессов, происходящие на поверхности раздела фаз.

Коррозию классифицируют: по механизму, по площади повреждения, скорости распространения и виду коррозионного повреждения (3-схема).

В зависимости от характера коррозии и условий ее протекания применяются различные методы защиты. Выбор того или иного способа определяется его эффективностью в данном конкретном случае, а также экономической целесообразностью [3].

3-схема

В производстве широко используется химическое нанесение металлических покрытий на изделия. Процесс химического металлизации является каталитическим или автокаталитическим, а катализатором является поверхность изделия. Используемый раствор содержит соединение наносимого металла и восстановитель. Поскольку катализатором является поверхность изделия, выделение металла и происходит именно на ней, а не в объеме раствора. В настоящее время разработаны методы химического покрытия металлических изделий никелем, кобальтом, железом, палладием, платиной, медью, золотом, серебром, родием, рутением и некоторыми сплавами на основе этих металлов. В качестве восстановителей используют гипофосфит и боргидрид натрия, формальдегид, гидразин. Естественно, что химическим никелированием можно наносить защитное покрытие не на любой металл.

Металлические покрытия делят на две группы:

1. коррозионностойкие;
2. протекторные.

Например, для покрытия сплавов на основе железа в первую группу входят никель, серебро, медь, свинец, хром. Они более электроположительны по отношению к железу, то есть в электрохимическом ряду напряжений металлов стоят правее железа. Во вторую группу входят цинк, кадмий, алюминий. Они более электроотрицательны по отношению к железу.

В повседневной жизни человек чаще всего встречается с покрытиями железа цинком и оловом. Листовое железо, покрытое цинком, называют оцинкованным железом, а покрытое оловом — белой жстью. Первое в больших количествах идет на кровли домов, а второе — на изготовление консервных банок. Впервые способ хранения пищевых продуктов в жестяных банках предложил повар Н.Ф. Аппер в 1810 году. И то, и другое железо получают, главным образом, протягиванием листа железа через расплав соответствующего металла.

Металлические покрытия защищают железо от коррозии при сохранении сплошности. При нарушении же покрывающего слоя коррозия изделия протекает даже более интенсивно, чем без покрытия. Это объясняется работой гальванического элемента железо—металл. Трещины и царапины заполняются влагой, в результате чего образуются растворы, ионные процессы в которых облегчают протекание электрохимического процесса (коррозии) [4].

Применение ингибиторов — один из самых эффективных способов борьбы с коррозией металлов в различных агрессивных средах. *Ингибиторы* — это вещества, способные в малых количествах замедлять протекание химических процессов или останавливать их. Название ингибитор происходит от латинского *inhibere*, что означает сдерживать, останавливать. Ещё по данным 1980 года, число известных науке ингибиторов составило более пяти тысяч. Ингибиторы дают народному хозяйству немалую экономию.

Ингибирующее воздействие на металлы, прежде всего на сталь, оказывает целый ряд неорганических и органических веществ, которые часто добавляются в среду, вызывающую коррозию. Ингибиторы имеют свойство создавать на поверхности металла очень тонкую пленку, защищающую металл от коррозии.

Ингибиторы в соответствии с Х. Фишером можно сгруппировать следующим образом:

1) Экранирующие, то есть покрывающие поверхность металла тонкой пленкой. Пленка образуется в результате поверхностной адсорбции. При воздействии физических ингибиторов химических реакций не происходит;

2) Окислители (пассиваторы) типа хроматов, вызывающие образование на поверхности металла плотно прилегающего защитного слоя окисей, которые замедляют протекание анодного процесса. Эти слои не очень стойки и при определенных условиях могут подвергаться восстановлению. Эффективность пассиваторов зависит от толщины образующегося защитного слоя и его проводимости;

3) Катодные — повышающие перенапряжение катодного процесса. Они замедляют коррозию в растворах неокисляющих кислот. К таким ингибиторам относятся соли или окислы мышьяка и висмута.

Эффективность действия ингибиторов зависит в основном от условий среды, поэтому универсальных ингибиторов нет. Для их выбора требуется проведение исследований и испытаний.

Наиболее часто применяются следующие ингибиторы: нитрит натрия, добавляемый, например, к холодильным соляным растворам, фосфаты и силикаты натрия, бихромат натрия, различные органические амины, сульфокисль бензила, крахмал, танин и т. п. Поскольку ингибиторы со временем расходуются, они должны добавляться в агрессивную среду периодически. Количество ингибитора, добавляемого в агрессивные среды, невелико. Например, нитрита натрия добавляют в воду в количестве 0,01–0,05 %.

Ингибиторы подбираются в зависимости от кислого или щелочного характера среды. Например, часто применяемый в качестве ингибитора нитрит натрия может использоваться в основном в щелочной среде и перестает быть эффективным даже в слабокислых средах [5, 6].

Металлы составляют одну из основ цивилизации на планете Земля. Их широкое внедрение в промышленное строительство и транспорт произошло на рубеже XVIII–XIX. В это время появился первый чугунный мост, спущено на воду первое судно, корпус которого был изготовлен из стали, созданы первые железные дороги. Начало практического использования человеком железа относят к IX веку до нашей эры. Именно в этот период человечество перешло из бронзового века в век железный.

В XXI веке высокие темпы развития промышленности, интенсификация производственных процессов, повышение основных технологических параметров (температура, давление, концентрация реагирующих средств и др.) предъявляют высокие требования к надежной эксплу-

атации технологического оборудования и строительных конструкций. Особое место в комплексе мероприятий по обеспечению бесперебойной эксплуатации оборудования отводится надежной защите его от коррозии и применению в связи с этим высококачественных химически стойких материалов.

Необходимость осуществления мероприятий по защите от коррозии диктуется тем обстоятельством, что потери от коррозии приносят чрезвычайно большой ущерб. По имеющимся данным, около 10% ежегодной добычи металла расходуется на покрытие безвозвратных потерь вследствие коррозии и последующего распыления. Основной ущерб от коррозии металла связан не только с потерей больших количеств металла, но и с порчей или выходом из строя самих металлических конструкций, т.к. вследствие коррозии они теряют необходимую прочность, пластичность, герметичность, тепло- и электропроводность, отражательную способность и другие необходимые качества. К потерям, которые терпит народное хозяйство от коррозии, должны быть отнесены также громадные затраты на всякого рода защитные антикоррозионные мероприятия, ущерб от ухудшения качества выпускаемой

продукции, выход из строя оборудования, аварий в производстве и так далее.

Защита от коррозии является одной из важнейших проблем, имеющей большое значение для народного хозяйства.

Коррозия является физико-химическим процессом, защита же от коррозии металлов — проблема химии в чистом виде [7].

Сегодня говорить о том, что коррозия металла как процесс его разрушения практически побежден, преждевременно. И проблем здесь хватает. Но ученые прилагают все усилия, чтобы коррозия металла как можно меньше доставляла неудобств в процессе эксплуатации металлических конструкций.

Все больше появляется методов борьбы с этим процессом, все больше появляется материалов, которые гарантируют эффективную защиту. На исследования тратятся большие финансовые средства, поэтому коррозия металла должна отступить в будущем, а точнее сказать, сдать свои позиции. Коррозия металлов и меры борьбы с ней — это одна из главных задач, которую ставят перед собой строители, начиная поднимать новый объект.

Литература:

1. Андреев И.Н. Коррозия металлов и их защита. — Казань: Татарское книжное издательство, 2001. — С. 68–70.
2. Лукьянов П.М. Краткая история химической промышленности. — М.: Издательство АН СССР, 1999. — С. 55–56.
3. Чухарева Н.В., Абрамова Р.Н., Болсуновская Л.М. — Коррозионные повреждения при транспорте скважинной продукции. — Томск, 2009. — С. 5–6.
4. Войтович В.А., Мокеева Л.Н. Биологическая коррозия. — М.: Знание, 2000. — С. 70.
5. Шехтер Ю.Н., Ребров И.Ю., Легезин Н.Е. и др. Некоторые проблемы ингибирования коррозии // Защита металлов, 1998, Т.34. — №6. — С. 638–641.
6. Козлов А.А., Прохорова Н.П., Бограчев А.М. Новейшие тенденции в разработке и применении ингибиторов коррозии для водоохлаждающих систем // Химическая промышленность. — 1986. — №1. — С. 40–41.
7. Улиг Г.Г., Ревы Р.У. Коррозия и борьба с ней. — Л.: Химия, 2000. — С. 30–35.

Сулы ортадағы металл коррозиясына тежегіш ретінде полимерлі фосфаттарды қолданудың технологиялық аспектілері

Тапаева Аида Пішенбекқызы, химия ғылымдарының магистрі, оқытушы¹;

Тоқсанбаева Ақжарқын Аққанжарқызы, оқытушы²

¹Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан);

²«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазіргі кезде жылу энергиялық комплексті өндірістер қайтарлықтай экономикалық шығындарға әкеліп отыр, себебі жылу қондырғыларының тез істен шығуы әсер етеді, яғни жылу жүйесіндегі коррозиялық қақтардың нәтижесінен құбырлар бүлінеді.

Мұндай бүлінуден сақтану үшін су құрамына арнайы ингибиторлар, яғни коррозия процесін тежейтін қосылыстар қажет. Металл коррозиясының тежегіші ретінде

бейорганикалық полимерлі натрийдің фосфаттарын алу рұқсат етілген. Су құрамындағы түзілетін қақтарға қарсы органикалық анионды, карбонды, фосфонды функционал топтары бар полимерлер қолданылады. Дегенмен, органикалық комплексондар кермектікке әсер ететін катиондарды тұндыру процесіне тежегіш ретінде қолданады. Атап айту керек коррозияға қарсы әрі қақтардың түзілуіне кері әсер ететін құралды таңдауда аса ыждағаттылық

қажет. Әрі әрбір нақты жағдайға қажетті нақты тежегіш таңдауға зор мән беру керек. Қазақстан Республикасында металл коррозиясына және қақ түсіруге қарсы қосылыстарды даярлайтын өндіріс жоқ, яғни олар алыс шет елден тасылады.

Осыған байланысты отандық өндірістерде өндірілген коррозия тежегіштерінің өңделу технологиясын даярлау басты маңызды мәселе.

Белгілі ингибиторлар жылу энергиялық қондырғылар жүйесінде белгілі (хроматтар, нитриттер, силикаттар, молибдаттар, фосфаттар, полифосфаттар) толық қажетті қасиеттері жетіспейді. Мысалы, хроматтар-улы, нитриттер рН<6 кезде азоттың төменгі оксидтеріне дейін тотықсызданады. Силикаттар — рН ортаның нақты өзгеріссіз болуын қажет етеді.

Полифосфатты тежегіштерге цинкті қосу қорғаныс қабілетінің жоғарылауына әсер етеді [1]. Сонымен қатар цинк суды 0,5 г/м³ концентрацияда планктонның өмір сүруіне кері әсер етеді. Мыс катионы цинк катионына қарағанда биоцидтік қасиет көрсетеді.

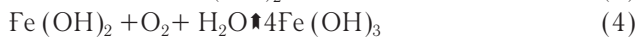
Өзімізге белгілі, металл коррозиясы, жекелеп алғанда темір мен көміртегісі аз шойын су даярлауда негізгі конструкциялық материал болып табылады және электрохимиялық табиғаты бар, сонымен бірге 2 (екі) электрохимиялық реакцияның жүруімен іске асады: металдың анодтық ионизациясы:

Катодтың тотықсыздануы сулы ортадағы коррозия кезінде оттегі тотықсыздануға ұшырайды:

Электрохимиялық коррозия барысында судағы металл екіншілік процесс кезінде катодтық және анодтық өнім ретінде өзара әрекеттесіп коррозияның екіншілі өнімін түзеді. Олар нәтижесінде түрлі өзгерістерге ұшырауы мүмкін. Айталық II валентті темір гидроксиді судағы оттегімен әрекеттесіп, III валентті темір гидроксидін түзейді. Ол ешқандай да қорғаныш қабілеті жоқ зат ретінде өзгереді: [2]:

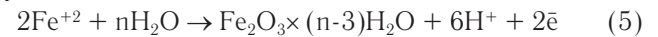

Мұнда түрлі факторлар әсерінен (температура, коррозиялық орта құрамы, процесс ұзақтығы, гидродинамика және т.б.) III темір гидроксиді трансформацияланып гетит α -FeOOH, акаганеит β -FeOOH, лепидокрокит γ -FeOOH, аморфты фазада $\text{Fe}_2\text{O}_3 \cdot x\text{H}_2\text{O}$ және т.б. түрлерге өзгеруі мүмкін.

Жұмыста шойынан жасалған сукұбырлардың ішкі қабаттарының коррозиясы барысында құрамы 3 валентті темір оксидтері, металл оксидтерінің қоспасы (30%) — кальций, магний, темір карбонаттары болған. автор өз жұмысында рентген фотоэлектронды спектроскопияны пайдаланып коррозия өнімі екі валентті темір қоспасына бай екендігін анықтаған.

Сато өз қызметкерлері мен [3] кулонометрия, химанализ, элипсометр әдістері мен нейтрал ортадағы қабат ішкі жағы γ -Fe₂O₃ және сырты γ -FeOOH-тан

тұратындығы дәлелденді.

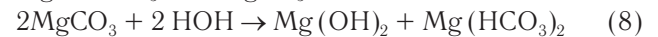
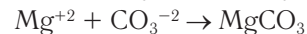

Атап кету керек, коррозия өнімдерінің темір оксидтері негізінен металл коррозиясы жағдайында 40°C тан жоғары емес күйде түзіледі. Температураны көтерген сайын коррозия процесіне қосалқы тұз тұзу процесі де қосарлана жүреді. Мұның негізінде физико-химиялық процестер жатады.

Барлық табиғи сулар карбонатты тұздардан тұратындықтан, қыздырған кезде келесідей реакциялар жүреді (реакция ионды түрде):

Кальций катионы карбонат аниондарды байланыстыра отырып, аз еритін кальций карбонаты түзіледі, мұнда магний катионы ерігіш магний карбонаты гидролизі нәтижесінде гидроксид түрінде тұнбаға түседі.

Кальций карбонаты мен магний гидроксиді темір коррозиясы өнімімен байланысып, қақ түзейді. Оның артық мөлшері су құбырының бойынан өткізу қабілетін төмендетіп, энергия шығынын көбейтеді, жылу алмасу процесін әлсіретеді.

Ыстық судағы шойын коррозиясы дәл осы факторлармен қайталаынады. Дегенмен, ашық жүйелердегі қайтымды сумен қамтамасыз ету құрылысы 70–80°C температурада коррозия жылдамдығы айтарлықтай төмендейтіні белгілі. 0°C концентрациядағы еріген оттегінің судағы 20 см³/л көлеміне тең. 40°C-та 4,2 см³/л, 80°C-та 2см³/л [4]. Жабық жүйедегі қайтымды сумен қамтамасыз ету барысында коррозия температура жоғарылаған сайын судан бос оттегінің бөлінуі азаяды.

Коррозия процесі жылдамдығына әсер ететін фактор коррозиялық ортаның рН мәні болып табылады. рН мәні үлкейген сайын коррозия жылдамдығы төмендейді. рН мәні азайған сайын ұлғаятыны анықталған. Салқын суда коррозия процесіне рН мәні еш әсер етпейді. Ыстық суда бұл диапазон тез кішірейеді. Қорыта айтқанда коррозия процесіне әсер ететін факторлардың көптігі-бұл процесі толық зерттеуді қажет етеді. Осыған қарамастан көптеген өндіріс орындарында металды коррозиядан қорғаудың көптеген жолдары қарастырылуда, олардың бірі ерітінділерге ингибиторлар қолдану болып табылады. Мұнда нақты айта кету керек, ингибитор таңдау процесі нақты жағдайдағы коррозия проблемасына сәйкес таңдалуы қажет.

Ингибитор шығаратын, тасымалдайтын фирмалар АҚШ (Nalco, Calgon, Texaco Inc., Petrolite Corporation, Mobil), Ұлыбритания (Hauseman Ltd., Wright Chemical, Dearborn Chemicals), Германия (BASF, Bayer), Жапония, Голландия т.б. ТМД елдеріндегі ингибитор өндірісі дамыған елдер 1-кестеде көрсетілген [5].

Анализде көріп отырғандай Россия мен ТМД елдері ингибиторды қолдану дәрежелері өзге елдерден төмен. Қазақстанда ингибитор өндірісі жоқтың қасы. Дегенмен,

Қаратау фосфориттерінің шикізаттарымен елге танымал Оңтүстік Қазақстанның фосфатты өндірістері бар.

Шет елдің мәліметтері бойынша бейорганикалық фосфаттар тиімді ингибитор ретінде пайдалану мүмкіндігі орасан зор. Олар экономикалық технологиялық тиімді әрі улы емес (1 кестеде көрсетілген).

Шет елдің ірі фосфатты ингибиторлары Д-45–12 маркасы Nalco (АҚШ) болып табылады, құрамында цинк-фосфатты композициясы бар ингибитор .

Германияда коррозияға қарсы суға силикаттар мен фосфаттар қоспасы енгізіледі .

Ауыз суға антикоррозиялық қасиеті бар ингибитор ретінде 0,1–20 г/м³ сутегі пероксидін, 0,1–7г/м³ натрий монофосфатын енгізу ұсынылған.

Перспективті технологиялар қатарына коррозиядан қорғану тәсілі ретінде фосфор құрамды комплексондарды пайдалану ұсынылған .

Америкалықзерттеушілер коррозияға қарсы сульфон қышқылын суға қосу және фосфат қоспасымен өңдеу ұсынады .

Россия ғалымдары мен ұсынылған коррозия тежегіші 90–100 натрий триполифосфатты және 0,9–1,2 цинк сульфаты анықталған.

Табиғи суларда әрқашан кіші немесе үлкен дәрежедегі микроорганизмдер болады.

Таза сулар артезиан сулары болып есептеледі. Дегенмен олар жер бетіне шығуға жақындағанда бактериялар мен араласып тазалығы жойылады.

Ашық бассейндердегі сулар жергілікті лас заттар мен

де бүлінеді. Мұндай суды ауыз су ретінде тазартпай ішу зиянды. Мычалы, холера вибрионы суда 6 айға дейін өмір сүреді. Көп мөлшердегі бактериялар дистилденген суда да көбеюі мүмкін, бұл бактерияны жоятын органикалық заттың болмауынан іске асады.

Жоғарыдағы айтылған мәселелерді жою үшін, алдымызға су тазартуда тиімді екі мақсат қойылады: -су құрамынан тазарту кезінде органикалық қоректендіргіш заттарды жою және суды тұтынушыға берер алдында «консервіленген» эффектісі бар химиялық реагентпен қанықтырылған қоспа қосу.

Ең көп тараған әрі белгілі зат- хлор, ал суды зарарсыздандыруда екі сатылы хлорлау жүзеге асады. Жақсы бактерицидтік қасиеті болғанымен хлор да жоғары эффекті жеткілікті дәрежеде бере алмайды. Ал хлор көбейту адам ағзасына кері әсер етеді.

Екінші бір кең қолданылатын зат фенол және оның хлор туындылары немесе бром туындылары. Бірақ бұлар токсикалық заттар болғандықтан тұрмыста көп қолданылмайды.

Робинзон және Стоун [6]ойларына ауыр металдардың полифосфаттары су өсімдіктерінің өсуін тежейді. Ауыр металл қалдығы 2,5–10мг/кг аралығында болуы қажет.

Жақсы қорғаныш қабілеті бар мыс тұзы болып табылады (әсіресе мыс сульфаты) олар 1мг/кг дәлдікте қолданылуы мүмкін.

Реагенттер қосудан бөлек қазіргі кезде суды залалсыздандыру барысында реагентсіз технология қолданыста, яғни, УФ әдісі болып табылады.

1-Кесте. Тежегіштерді өндіру және қолдану бойынша мәліметтер

Мәліметтер типі	АҚШ-Канада-Япония	Елдер ЕЭО	ТМД елдері және Россия (Украинаны қосқанда)
Жалпы өндіріс және қолданылуы мың, т/жылына	1400	600	200
Жалпы мөлшерінің проценті:			
– Мұнай және синтетикалық сульфонаттар	70	60	50
– оттеққұрамдас (бензоаттар, гликолдер және т.б.)	10	15	10
– азотқұрамдас қосылыстар	15	20	30
– фосфор және күкіртфосфор құрамдас БАЗ	5	5	10
Коррозия тежегішін өңдеумен айналысатын ірі фирмалар	Esso, KAO, Амоко витко, Стандарт Ойл, Дауберт, Навин және т.б.	BASF, Кастрол Калю-бройл, Петро-лайт, Лоба-Хеми және т.б.	ВНИИ НП, ИФХАН, Ассокоор, НПО-ФЗИ «Нефтепром-хим», Лен-нефтехим, «Синтез» ФЗИ АҚ және т.б.
Коррозия тежегішінің маркалық саны:			
– нақты өндіріс орындарының саны	<100	<80	<30
– зертханалық үлгілер	80	60	<250
Тежегіш композициясы өндірісі мың, т/жылына	800	40	40

Әдебиет:

1. Жақитова Г.У., Капралова В.И., Фишбеин О.Ю. и др. Синтез и свойства фосфатсодержащих ингибиторов солей отложений и коррозии в нефтепромысловых системах // Нефть и газ Казахстана. — 1998. — №4. — С. 68–72.
2. Правила охраны поверхностных вод от загрязнения сточными водами // Новости хим. пром-сти. — 1961. — №3. С. 72–61.
3. Kim J.S., Cho E.A., Kwon H.S. Photoelectrochemical study of the passive film on Fe // Corrosion Science. — 2000. — Vol.43. — P. 1403–1415.
4. Corrosion is costly // Mater+Manuf. — 1990. — Vol. 7. — №7. — P. 9–14.
5. Шехтер Ю.Н., Ребров И.Ю., Легезин Н.Е. и др. Некоторые проблемы ингибирования коррозии // Защита металлов. — 1998, Т. 34. — №6. — С. 638–641.
6. Козлов А.А., Прохорова Н.П., Бограчев А.М. Новейшие тенденции в разработке и применении ингибиторов коррозии для водоохлаждающих систем // Химическая промышленность. — 1986. — №1. — С. 40–41.

ИНФОРМАТИКА

Оқытудың жаңа ақпараттық-коммуникативтік технологияларын меңгеру — қазіргі заман талабы

Усайнова Гульжамал Манатбековна, информатика магистрі, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазақстан Республикасының Білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында «Орта білім беру ұйымдарының 90%-ында электрондық оқыту жүйесі қолданылады» деп жоспарланған [1].

Электрондық оқыту жүйесін білім саласына енгізудегі басты мақсат — білім беру үрдісінің барлық қатысушыларының үздік білім беру ресурстары мен технологияларына тең қол жеткізуін қамтамасыз ету. Ал бұл мақсатты жүзеге асыру үшін оқу үрдісін автоматтандыруды енгізуге жағдай жасау қажет. Осы мақсатқа қол жеткізу оқу сапасын, білімді басқарудың тиімділігін, сыртқы ортамен ақпараттық кірігуін арттырады.

Электрондық оқыту адам ой-өрісінің ақпараттық және технологиялық дамуының әсері болып табылады. Қазіргі ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арасында адам өмірінің ортасы өзгерді, бұл оқу ортасының өзгеруін қажет етті.

Электрондық оқыту — білім саласындағы нарықтық қатынастарды жетілдіру жолы болып табылады. Бүгінде, ақпаратты өңдеу мен халықаралық деңгейде еңбек түрлерін бөлу — әлемдік экономиканың ең негізгі ерекшеліктері болып отырған кезде, білім алу кез келген маманның жеке және кәсіби табысының негізгі көзі болып қала береді. Білімнің адамның жұмысқа тұру мен өмір сүру деңгейіне тигізетін әсері бұрынғыға қарағанда анағұрлым күшейе бастады. Әрине, білімге қойылатын талаптар да өзгеріске ұшырады: әрбір жанның негізгі білімі мен оның тұрақты жаңарып отыруымен қатар, қазіргі маман ақпараттық қорларды табысты пайдаланып, заң және экономика негіздерін де игеруі тиіс. Қазіргі мамандардан шығармашылық тұрғыдан ойлай білуі, соның негізінде шешім қабылдауы және өмір бойы оқып үйренуі талап етіледі.

Сондықтан, функциональды дайындау тұжырымдамасынан жеке тұлғаны дамыту тұжырымдамасына ауысу қажеттілігі тууда. Бұл ауысудың негізі тек приоритеттердің ауысуы ғана емес, мұнда мамандарды мемлекеттік тапсырыс бойынша дайындаудан

жеке тұлғаның талаптарын қанағаттандыруға көшу жүзеге асырылады. Жаңа тұжырымдама әрбір нақты адамның өз мүмкіндіктерін есепке ала отырып, соны іс жүзінде көрсету мен жетілдіру арқылы білім беруді жекелеп жүргізудің сипат алғанын көрсетеді. Бұл білім алушылар мен мұғалімдердің өздерінің әртүрлі жеке мүмкіндіктеріне сәйкес алуан түрлі білім беру бағдарламаларын жасау арқылы іске асырылады. Білім беруді жетілдірудің осы бағытындағы маңызды фактор болып білім алушылардың қазіргі және болашақта қолданылатын ақпараттық қатынастық технологияларды пайдалану арқылы оқуға деген өз ынтасын, өздерінің жеке басының когнитивті іс-әрекет жасауға икемділігін қалыптастыру ісі саналады.

Білімді негізгі қоғамдық капиталға айналдыру және білім алуға байланысты табыстың өсуі осы тауарды пайдаланатын адамның, жалпы қоғамның және нақты бір мекеменің пайда табуына байланысты болып отыр. Осыдан барып білім беру саласын аралас түрде қаржыландыруға, осы саладағы нарықтық қатынастарды дамытуға негіз болатын мүмкіндіктер пайда бола бастайды.

Электрондық оқытудың артықшылықтарын атап кетейік:

Икемділік — өзіне қолайлы уақытта, қолайлы темпте, өз орнында отырып айналысу мүмкіндігі. Пәнді игеру үшін уақыттың регламенттелмеген қиындысының болуы.

Модульділік. Тәуелсіз оқу курстар жинағынан — топтық немесе жеке талаптарға жауап беретін, оқу жоспарын құру модулінің мүмкіндігі.

Параллельділік. Кәсіби оқу қызметімен байланысы, яғни өндірістен бөлінбейтіндігі, қол үзбеу мүмкіндігі.

Қамтылуы. Білім алушылардың оқу ақпаратының бір-неше көздерін бір мезгілде пайдалануы (электронды кітапханалар, берілгендер қоры, білім базасы).

Тиімділігі. Оқу аймақтарын, техникалық құралдарды, транспорттық құралдарды, оқу ақпараты жайлы унифициялды түсінік және мамандарды дайындауда шығындарды азайту.

Технологиялығы. Адамның әлемдік постиндустриалды ақпараттық кеңістікте дамуына

бағытталған телекоммуникациялық және ақпараттық технологиялардың білім процесінде жаңа жетістіктерін қолдануы.

Әлеуметтік тең құқылылық. Оқып жатқандардың тұрған жеріне, оның денсаулығына, материалдық қамтамсыздандырылғанына тәуелсіз білім алудың тең мүмкіндіктерінің болуы.

Интернационалдылық. Білім қызметі рыногында әлемдік жетістіктердің экспорты және импорты.

Позитивтік ықпал. Білім алушы өзі ұйымдастыру арқылы шығармашылық және интеллектуалды потенциалын көтере отырып, білімге ұмтылуы, компьютерлік техникамен жұмыс жасай білуі және өз бетінше міндетті шешімдерді қабылдау арқылы электронды оқытудың білім алушыға оң ықпал етуі.

Электрондық оқыту сапасы. Электрондық оқыту формасы білім беруде оқудың күндізгі формасынан сапасы жағынан кем түспейді, белгілі кадрлық профессорлық-білім беру құрамын электронды оқыту формасына қызықтыру және оқу процесінде ең жақсы оқу-әдістемелік кешендерін қолдану немесе басқа пәндер бойынша тесттер арқылы бақылау жүргізіп, сапасын жақсарту [2].

Электрондық оқыту жүйесінің басқа жүйелер секілді өз кемшіліктері бар:

— мұғалім мен білім алушының арасында жеке қарым-қатынастың болмауы, яғни, тәрбие беру, білім алушымен жеке айналысу, жеке білім алушымен тәжірибе алмасу жүргізу тәрізді мүмкіндіктердің жоқтығы.

— нәтиже білім алушының өзінің таңдаған пәніне байланысты. Электронды оқытуда ең бастысы таным және өзіндік бақылау дәрежесі қажет. Көптеген тұлғаларға күнделікті бақылау жасау мүмкіндігінің болмауы еркіндік факторы болып табылады.

— білім сапасы жасалған стандарттардың талаптарына сай көп жағдайда орындала бермейді.

— техникалық жабдықталуы. Барлық қолданушылардың интернет пен компьютерге барлық кезде дерлік мүмкіндіктері бола бермейді.

— практикалық білімнің жетіспеушілігі. Күндізгі бөлімнің студенттері оқытушы бақылауымен алған білімдерін практикада қолдана алса, ал электронды оқыту формасында мұндай мүмкіндік жоқ.

— оқытудың жазбаша түрі. Негізінен, электронды оқытуда оқытудың жазбаша түрі қолданылады, егер білім алушы ақпаратты тыңдау арқылы қабылдайтын болса, немесе оған өз ойларын ауызша айту ыңғайлы болса, онда бұл оқу түрі оған зеріктіретіндей болып көрінеді [3].

Электрондық оқыту жүйесіне цифрлық білімдік ресурстар орналастырылатын болады. Оларға қатынас құру логин мен құпия сөздің негізінде жүйеге кіру арқылы

жүзеге асырылады.

Цифрлық үйрететін контенті дайындаудың жаңа деңгейі оны сабақ бойынша жоспарлаумен анықталады.

Цифрлық білімдік ресурстар (ЦБР) — бұл сабақта электрондық оқытуды немесе оқушылардың үйде өзіндік дайындықты іске асыру үшін арналған цифрлық форматтағы дидактикалық материалдар. ЦБР-дың мазмұны пән оқу бағдарламасына және Қазақстан Республикасы Жалпы орта білім беру мемлекеттік жалпы міндетті стандартына сәйкес болуы тиіс. Сонымен бірге, бұл оқу материалының мазмұнын цифрлық форматта абсолютті аударып алды дегенді білдірмейді. Электрондық оқыту оқытудың дәстүрді әдістерімен кірігуді білдіреді және мұғалімнің түсіндіруін, оқушының кітаппен, карталармен жұмыс істеуін, ауызша және жазбаша жауаптарын және т.б. өзгертпейді.

ЦБР-дың электрондық оқулықтардан айырмашылығы сонда, электрондық оқулықтар оқу курсы үшін пән бойынша білімнің барлық жүйесін қамтиды, ал цифрлық білімдік ресурстар ықшам білімдерді береді, бір нақты оқу тақырыбы бойынша біліктер мен машықтарды қалыптастыруға көмектеседі. Сондай-ақ электрондық оқулықтар, әдеттегідей, кейстік технология бойынша (CD-да) әзірленетінін және таратылатынын, сол уақытта ЦБР қалай порталда орналасатын және желі бойынша берілетін болатынын, бұл ресурстың көлеміне белгілі бір шектеулер қоятынын ескеру керек [4].

Әрбір ЦБР 4 құрамдас бөліктен тұрады:

1) мультимедиялық дыбысталған таныстырылым; 2) мәтін; 3) тапсырмалар; 4) тестілер.

Цифрлық білімдік ресурстардың құрамдас бөліктері өзіндік бірліктер ретінде дидактикалық мақсаттарға сәйкес сабақтың әр түрлі кезеңінде: жаңа материалды түсіндіру кезінде, өзіндік жұмысты бекіту кезінде, қорытынды қайталау кезінде және т.б. пайдаланылатын болады. Бір сабақта барлық 4 құрамдас бөлікті пайдалану тіпті міндетті емес: мұғалім ЦБР-ды пайдалануға байыпты түрде қарауы және оларды сабақтың нақты мақсатын, дидактикалық міндеттерін, нақты сыныптың дайындық ерекшеліктерін ескеріп қолдануы тиіс.

ЦБР жиынтығы білімдік процесс қатысушыларының интерактивтік арақатынастық өзараәрекеттестігі ретінде электрондық оқытудың ақпараттынастық білімдік ортасын жасауды қамтамасыз етеді. Цифрлық контентті пайдалану, әдістемені дайындау жағдайларында оқытудың әр түрлі типтері кезінде білім алушылардың белсенді танымдық іс-әрекетін ұйымдастырудың дидактикалық тәсілдері мен білімдік процесс субъектілерінің ақпараттынастық өзараәрекеттестігін ұғыну және жүйелеу қажет.

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
2. Тихомиров В.П. Дистанционное образование в России // Дистанционное образование. — 1996. — № 1. — С. 7–10.

3. Классическое высшее образование: достижения, проблемы, перспективы. Материалы международной научно-методической конференции. — Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1999. — 288 с.
4. Электрондық оқытудың тұжырымдамасы: қазақстандық көзқарас. — Алматы: «ҰАО» АҚ, 2011. — 87 б.

БИОЛОГИЯ

Дарынды балалармен жұмыс жүргізудің ерекшеліктері

Назарова Гулмира Асылбекқызы, педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы;

Ержанова Индира Алтайқызы, магистрант

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

(Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Елбасы Н.Ә.Назарбаев кемел елдің келешегін, Елбасар елдің болашағын, ертеңгі ел жастарының даңғыл жолын жоспарлай келіп, осы мақсатта өзінің жолдауларымен бағдарламаларын енгізді. Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Интеллектуалды ұлт — 2020» ұлттық жобасы өз кезеңінде болашақ интеллектуалды ұлтты қалыптастырудың негізі болмақ. Бұл жобаның мақсаты-жаңа қалыпта қазақстандықтарды тәрбиелеу, сондай-ақ Қазақстанды бәсекеге қабілетті адамдық капиталы бар мемлекетке айналдыру» деп айтқан болатын. Елбасы негізгі 3 аспектіні жатқызды. Олар: білім беру үрдісіндегі инновациялық даму, ақпараттық даму, жастарды рухани тәрбиелеу. Сонымен қатар Қазақстан Республикасының жаңа «Білім туралы Заңына» мемлекеттік саясат негізінде әр баланың жеке қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы жеке адамның дарындылығын дамыту сияқты өзекті мәселелер енгізілген [1].

Сол себепті дарынды оқушылар деген кімдер, олардың басты ерекшеліктері қандай деген сұраққа жауап іздеп көрелік. Мектеп партасында отырған қарапайым бала жетіле келе өзіндік даралық, дарындылық қасиетке ие болады. Оны қалай білуге болады, алдымен әр ғалымдардың, ойшыл зиялы қауым өкілдерінің осы «дарын», «дарындылық» ұғымына берген анықтамаларға көз жіберсек, олардың негізгі ойларын аңғаруға болады. «Дарынды бала» — деп қандай баланы айтамыз?

«Дарын-адам бойындағы асқан талант, ерекше қабілет. Ал дарындылық-бала бойындағы алғырлық, зеректік» деп психологиялық ұғым тұрғысынан анықтап, оның мынадай ерекшеліктеріне тоқталған: 1. Ойлау қабілеті басым, түрлі болжам жасауға қабілетті, қиялға ұшқыр, өзін тануға құштар келеді. 2. Шығармашылықпен айналысуға, өз білімін сынауға тырысады. 3. Қиялы жүйрік, жан дүниесі нәзік, табиғатты танып білуге тырысады, 4. Ақыл-ой қабілетін тек өзін қызықтыратын іске бағыттайды. сонымен қатар қорыта келе қабілетті, дарынды оқушыларды дәл таба біліп, әрқайсысына жеке тұлға ретінде қарап, табиғи талантын одан әрі дамытып, ерекше қабілеті бар баланы дарындыға айналдыра білуіміз қажет.

Сонда ғана өз қабілетінің арқасында түрлі байқауларға, конференцияларға қатысуға ұмтылысы жоғары дарынды балалар саны көбейе түседі — деп шебер жеткізе білген [2].

Дарындылыққа байланысты орыс ғалымдарының бірнеше анықтамалары берілген, яғни *дарындылық*-жеке тұлғаның жас ерекшеліктеріне байланысты дамитын қабілет сапасы (Я.А. Пономарев, В.С. Юркевич, Д.Б. Боговявленская, Н.С. Лейтес), *дарындылық*-табиғи қасиет және адами іс-әрекеттің әлеуметтік мүмкіндігіне байланысты қабілеттіліктердің бірігуі арқылы жарыққа шығады (С.Л. Рубинштейн, Б.М. Теплов, В.Д. Щадриков, А.Н.Леонтьев, А.В. Брушлинский, А.М. Матюшкин т.б.) десе, енді бірде *дарындылық* — жеке тұлғаның психологиялық мүмкіндіктерінің жиынтығы және істі нәтижелі орындаудағы қасиеттердің алғы шарты (В.Н. Дружинин, А.Н.Савенков, Дж. Рензулли, Р. Стенберг, Дж. Гильфорд. Н.Н. Подьяков т.б.) сонымен қатар ғалымдардың анықтамасын анықтауда ортақ пікір қалыптаспағанын айта кеткен және дарынды балалардың ерекше сипаттамаларына осы және басқада педагогикалық тұрғыдағы қарастыруларды біріктіре отырып, бірнеше орыс ғалымдарының дарындылық тұрғысында категорияларын классификациялауын көрсеткен, мәселен Н.С. Лейтес ақыл-ой теориясына байланысты дарынды балаларды 3 санатқа бөледі. Олар: 1.Кез-келген шарттардағы ерекше жоғары ақыл-ой дамуының деңгейіндегі балалар (мектепке дейінгі және кіші мектеп жасындағылар), 2.Арнайы ақыл-ой дарындылығының белгілері байқалатын балалар (математика, әдеби, музыка т.б.) (орта жастағылар); 3.Әлеумет және «жасырын» дарындылыққа байланысты жарқын танымдық белсендігі және ой-өрісі терең балалар (жоғарғы мектеп жасындағылар), сонымен қатар А.И. Савенков дарынды балаларды 3 топқа бөледі. Олар: 1.Жалпы дарындылық деңгейі бойынша ең жоғары көрсеткішті балалар; 2. Белгілі бір әрекет шеңберінде жетістіктерге жеткен балалар; 3.Мектепте озат оқитын балалар (академилық дарындылық). Сонымен қатар дарынды балалардың

ерекше белгілерін жүйелі түрде анықтап, оларды нақты жеткізе білген. 1. Ойлаудың шығармашылдығы; 2. Ешкімге ұқсамайтындығы; 3. Еңбегіне бейім келуі [3]. Осы жерде соңғы түрін алып қарайтын болсақ, ғалым түсіндіре отырып, маңызын аша білген, яғни шын мәнісінде білетін бала қай жерде де өзін ойдағыдай алып шыға алады, «білімге, жаңа материалды игеруге ұмтылады, қиын және ұзақ орындалатын тапсырманы қуана орындайды, жауаптың басқада нұсқаларын іздейді, дайын жауапқа көңілі толмайды». Дарынды баланың ерекшелігі осы тұста жақсы ашылып көрсетілген. Педагогика саласында көптеген еңбектер жарық көруде. Мәселен, Ұ.Ж. Арыстан өз тәжірибесінде дарындылықты 3 –ке бөлген. Олар: 1. Шығармашылық дарындылық, 2. Интеллектуалды, табиғи дарындылық, 3. Лидерлік дарындылық [1].

Оқушылардың шығармашылық дарындылығының даму деңгейлерін 3 –ке бөлген. Олар: 1. *Креативті деңгей*, өзін-өзі дамытуға, жаңаны ашуға, шығармашылық іс-әрекетке тұрақты танымдық ынтасы болумен сипатталады. 2. *Интегративті деңгей*, шығармашылық қызығушылығы жеткілікті, кез-келген жұмысты жоғары нәтижеге жеткізуге ұмтылады, ой-өрісінің ұшқырлығын көрсете алады. 3. *Когнитивті деңгей*, танымдық қызығушылықтары басым болғанымен, өзін-өзі үнемі дамытуға ұмтылмайды, шығармашылық іс-әрекетке қабілеттілік танытқанымен, оны үнемі қадағалауды, бағыт-бағдар беруді қажетсінеді [3]. Сонымен қатар тағы бір еңбекте, дарынды балалар-жалпы және арнайы дарындылығын (музыкаға, сурет, техникаға) байқатқан

балалар және де адам қабілеттілігінің даралық ерекшеліктеріне дарындылық, шеберлік, талант, данышпандық, шабыт кіреді делінген [6]. Оқушының өзіндік ерекшелігі мен іс-әрекет белсенділігіне қарай төмендегіше жіктесек, бала шығармашылық жұмыста осы сатыдан өтеді де біртіндеп іріктеліп, шығармашыл тұлға қалыптаса бастайды. Мәселен, белгілі психолог Н.Лейтес оқушы бойындағы негізгі қасиеттер мыналар деп көрсетеді: 1. Ұқыптылық, жинақылық, зейіннің тұрақтылығы, еңбек ету қабілетінің жоғарлығы; 2. Ақыл-ой, логикалық ойлаудың тездігі, кез келген жағдайды талдап салыстыра білу; 3. Барлық күш-қуатты сарқа жұмсап тынымсыз еңбек етуі [5].

Сонымен «дарынды деген кім және оның ерекшеліктері қандай?» деген сұраққа жоғарыда айтылған ғалымдарымыздың еңбектерін қорытындылай келіп, «Дарынды бала» дегеніміз-алдына мақсат қоя білетін, оны дұрыс болжай алатын, оның нәтижесіне көзі жететін, жан-жақты ойлана отырып бір тоқтамға келетін, өзіне сенімді, шығармашылықпен жұмыс жасауда биіктерден көрінетін, адамгершілікті жоғары қоятын, ерекше тұлға деп түсінемін. Ал оның дарынды оқушының ерекшеліктеріне тоқталатын болсам, олар 1. Ойлау шеберлігі, 2. тұлғалық жеке қасиеттері. 3. Өмірге деген көзқарасы мүлдем өзгеше, қабілетті тұлға. «Өткенге қарап басымызды иеміз, ертеңге қарап білек сыбанамыз» демекші, бала-ертеңгі азамат. Оны тәрбиелеп, биік шыңдарға жеткізу, мемлекеттің мүддесіне өзі жететіндей етіп қалыптастыру педагог қауымының бірден-бір мемлекеттік үлесі деп білемін.

Әдебиет:

1. Сейсенбаева Ж.А., Орманбекова Л.Ж. Дарынды балалармен жұмыс» / Оқу-әдістемелік құралы // http://new.kaznu.kz/docs/tarbie/darindi_balalar.doc — 7 б.
2. Орынханова С. Биология пәнінен дарынды оқушыларды оқытудың әдістері // Пәнді оқыту мәселелерінің тәжірибесі және теориясы. — 2012. №1. — 20–22 бб.
3. Елеупаева Ж.К. Қазіргі мектептерде оқушылардың шығармашылық дарындылығын дамытудың педагогикалық шарттары / Педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. — Түркістан, 2008. — 9 б.
4. Жексенбаева Ұ.Б. Балалар дарындылығын диагностикалау. — Алматы, 2005. — 9–17 б.
5. Токсеитова С. Оқушыларды ғылыми — зерттеу жұмыстарына баулу // Биология және салауаттылық негізі. — 2013. — №2. — 54 б.
6. Оразымбетова М.О. Сыныптан тыс жұмыстарда мектеп оқушыларының шығармашылық дарындылығын дамыту жолдары // Педагогика және психология мамандығы бойынша педагогика ғылымдарының магистрі академиялық дәрежесін алу үшін дайындалған рефераты. — Қызылорда, 2012. — 5 б.

Физиология сабақтарында оқытудың интерактивті әдістерін қолданудың тиімді жолдары

Нургалиева Айнур Алихановна, магистрант

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Білім берудің негізгі мақсаты — білім мазмұнын жаңарту және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әр түрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді.

Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуы орта және жоғары білім беру жүйесінің дамуымен тығыз байланысты. Жоғары оқу орындарының білім деңгейін көтеру және онда интерактивті құралдарды пайдалану арқылы оқу процесін тиісті деңгейге көтеру оқытушылардың жүйелі басшылыққа алған бағыты болып табылады. Интерактивті құралдарды қолдану негізінде пәндерді оқыту сапасын арттырып, білім беруді ақпараттандыру жүйелі түрде іске асады деуге болады.

XXI ғасыр — бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын дәуір. Сондықтан, заман талабына сай ғылым мен техниканың жетістіктерін білім беру саласында жүзеге асыру бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Жаңа заманғы білім беру жүйесі жаңа міндеттерді жүктейді. Қазіргі білім берудің жаңа ақпараттық технологияларын игермейінше, сауатты, жан-жақты, білімді маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру әрбір оқытушының оқу-тәрбие үрдісін жүйелі ұйымдастыруына көмектеседі. Сонымен қатар, мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами келбеттерінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Бүгінгі таңда білім ұйымдарындағы пәндерді дербес компьютер көмегімен оқыту нәтижелігін зерттеудегі ғылыми мәселелерді шешу ең басты орын алады [1, 12 б.].

Жоғары оқу орындарындағы пәндерді оқыту процесінде компьютерді қолданып сабақ өткізу оқытушы мен студенттің қарым-қатынас жүйесін, олардың іс-әрекетінің мазмұнын, құрылымын, өзгерте отырып, олардың мотивациялық эмоциональдық ортасына, сезімінің өсуіне әсер етеді.

Соңғы жылдары көптеген елдерде орын алып отырған ғаламдық өзгерістер — мемлекеттердің жаңа дәуірге, қоғамдық өмірлік негізін ақпараттық ресурстармен ақпараттық коммуникациялық технологиялар құрайтын ақпараттық кезеңге қадам басты. Қазіргі таңда ғылыми техниканың даму қарқыны оқу-ағарту саласының оқу үрдісіне жаңа технологиялық әдістер мен жаңа технологияларды қолдануды кең көлемде қажет етеді. Студенттердің пәнге деген қызығушылығын әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, белсенділігін арттыру мақсатында интерактивті тақтаны пайдаланып сабақ өткізудің көптеген мүмкіншіліктері бар:

— біріншіден, интерактивті тақта арқылы электронды оқулықтарды қолдануға және оны көшіріп алып, белсенді жұмыс істеуге болады;

— екіншіден, қосымша материалдарды да көшіріп енгізіп, онымен белсенді жұмыс істеуге болады;

— үшіншіден, тақта ретінде жазуға, сызуға, өшіруге, дайын сызбаны жасап қоюға, жартылай жауап кезінде қолдануға т.с.с. көптеген іс-әрекеттерді жасауда уақытты үнемді пайдалануға болады [2, 21 б.].

Физиология — XXI ғасыр ғылымы. Сондықтан да ол жаңа ақпараттық технологияларымен тығыз байланысты. Қазіргі кездегі білім беру жүйесінде негізгі мақсат оқушыға жеке тұлға ретінде қарап оның дамуына көп көңіл бөлуде. Бұл пәнді оқыту оқытушыға зор міндеттерді жүктейді. Оқыту үрдісін компьютерлендіру мақсатында интерактивті тақтамен жұмыс жасау тиімді. Қазіргі уақытта Қазақстанның білім беретін оқу орындарының барлығы дерлік интерактивті тақтамен қамтамасыз етілген. Интерактивті әдіс — диалогтік әдіс, нәтижесінде сабаққа қатысушылар бір-бірімен байланыса отырып, мәселелерді шешеді. Интерактивті тақта әр пән бойынша, соның ішінде физиологиядан зертханалық сабақтарды өткізген кезде оның құрылғылары (датчиктері) қолданылады. Қарапайым тақта және компьютер проекторына қарағанда, интерактивтік тақта сабақ мазмұнын кеңінен ашуына мүмкіншілігі өте зор. Интерактивтік тақтаны пайдалану кезінде үлкен жетістікке қол жеткізу үшін, тек қана сауатты сабақ жоспарлап, керекті материалдарды дайындау керек [1, 16 б.].

Интерактивті тақта оқытудың басқа тәсілдерімен салыстырғанда көптеген жетістіктері бар. Бұл жетістіктер туралы өз сабағында интерактивтік тақтаны пайдаланатын оқытушылар айта алады. Оқытушы әріптестерімен бірге отырып сабаққа дайындалу арқылы жақсы әсерге қол жеткізуге болады, бұл тек қана міндеттерді бөліп беру мен уақытты үнемдеу ғана емес, сонымен қатар берілген материалдардың сапасын да арттырады [2, 24 б.].

Оқытушылардың пайымдауынша интерактивтік бағдарлама олардың жартылай жұмысын атқарады. Мысалы: белгілі бір материалды интерактивтік тақтада орындау арқылы файлдағы белгілермен өзгерістерді сақтап қалуға болады, бұны сабақта болмай қалған студенттерге қайта түсіндіруге немесе келесі жолы тағы да қолдануға болады. Оқытушы оқытудың жаңа ақпараттық технологияларын меңгеріп, оны пайдалану арқылы өзінің материалдық базасын толықтырып, әрі уақытты үнемдейді.

Қазіргі уақытта сабақ материалына байланысты көптеген электрондық оқулықтар мен компакт-дискілер бар. Бүгінгі таңда ақпараттық технологияның өмірімізге

терең енуіне байланысты жеке пән сабақтарында компьютерлік техниканың мүмкіндіктерін толық пайдаланып, студенттерге терең де тиянақты білім беруге жағдай жасалды.

Компьютерлік графикалық материал презентациялық слайд көмегімен көрсетіледі. Оқу процесінде презентациялар мен слайдтар жасап көрсету, студенттердің танымдық ойлауы мен есте сақтауын қалыптастырады [2, 13 б.].

Студенттер физиология сабағында арнайы компьютерлік бағдарламалар мен электрондық оқулықтарды пайдалану арқылы кез-келген тақырыпты өздері меңгереді. Бұл оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға, олардың ой-танымын кеңейтуге, өз бетінше шығармашылықпен, ізденімпаздықпен жұмыс жасауына көп көмегін тигізеді. Физиология пәні бойынша компьютерлік тестілеуді қолдану оқушылардың интеллектуалдық танымын арттырады. Студенттер бір тестілеуден жақсы нәтижеге жеткенше бірнеше қайтара өтеді. Бұл тестілердің барлығы физиология бойынша мемлекеттік білім стандарты талаптарына сәйкес келеді. Ол студенттердің интеллектін, логикалық ойлауын және шығармашылық қабілеттерін дамытуға, тірі табиғатты, ағзаларды толығымен түсінуге ықпал жасайды. Физиология пәнінің кейбір тараулары ойлануды, талдай білуді, салыстыруды қажет етеді. Оған физиология кабинетінің жағдайы келе бермейді. Айталық, адам қаңқасы, микроскоп, ұлғайтқыш әйнек, т.б. тәжірибе жасайтын құралдардың болмауы.

Физиология сабағында компьютерді пайдалану оқу үрдісінде оқытушы мен студенттің жеке дара шығармашылықпен жұмыс жасауына мүмкіндік береді. Студенттердің өздігінен танып-білу дағдыларын қалыптастыра отырып, жаңа тақырып бойынша анықтама, ережелерді өздері құрастырып тұжырымдай білуіне жетелейді. Ол үшін төмендегідей оқытудың интерактивті формаларын сабақта қолдану қажет:

- Жеке шығармашылық тапсырмалар, жобалар;
- Блок-схема, графиктер, диаграмма, т.б.;
- Тірек-схема, көрнекіліктер және анықтама құралдары;
- Ойын арқылы оқыту;
- Сөзжұмбақ, ребустар;
- Тестілеу.

Физиология сабағын меңгертуде компьютерлік анимациялардың маңызы зор. Мысалы: «Талдағыштардың құрылысы мен маңызы», «Көру және есту талдағыштары. Жасқа сай ерекшеліктері», «Гормондарға сипаттама. Жыныстық жетілу.», т.б. тақырыптарда өткізілетін сабақтарда сөз жұмбақты табуға, әр тақырып бойынша адамның физиологиялық ерекшеліктеріне тоқталып, олардың қандай екенін, бір-бірінен айырмашылықтарына толық көздерін жеткізіп көрсетілді [4, 19 б.].

Рефераттар жазуда студенттер физиологиядан тіршіліктегі барлық организмдердің физиологиялық ерекшеліктері жөнінде энциклопедиялық мәліметтер ала алады. Сонымен қатар студенттер сабақта видеоматериалдар пайдаланады. Студенттер өз беттерімен жұмыс жасау барысында интернет кеңістігінің материалдарын,

электрондық оқулықтарды іздеу арқылы компьютерлік сауаттануларын тереңдете түседі.

Сонымен физиология сабағын компьютер көмегімен оқыту төмендегі мәселелерді қамтиды:

1) Оқытудың көркемділігін арттырады, яғни студенттерге қиын да күрделі материалдарды көрнекі түрде түсіндіруге қол жеткізеді.

2) Оқытудың тиімділігін жоғарылатады және оқу материалын түсіндіру мүмкіндігін арттырады;

3) Студенттердің ғылыми дүниетанымдық көзқарастарын қалыптастыра отырып, олардың білімге құштарлығын, табиғи сұранысын қанағаттандырады.

4) Оқытушыны техникалық жұмыстан босата отырып, үнемдеген уақытта олардың шығармашылықпен жұмыс істеуіне жағдай жасайды.

5) Оқытушы мен студенттің жұмысын жеңілдетеді.

Интерактивті тақтаны қолданудың артықшылығы:

Интерактивті тақтада өтілген сабақтар студенттерді жаңашылдығымен қызықтырады. Мұндай сабақ үстінде студенттер өз ойын «өз сөзімен» айтатын шынайы қарым-қатынас туады, олар тапсырманы ынтымақтастықпен орындайды, оқып жатқан материалға қызығушылықпен қарайды. Студенттер физиология пәні бойынша оқулықпен, анықтамалық және басқа әдебиетпен жұмыс істеуді үйренеді. Студенттерде жоғары нәтиже көрсетуге, қосымша қиын тапсырма алып орындауға деген қызығушылықтары пайда болады [5, 34 б.].

Интерактивті технологияның ерекшеліктері:

1) Бормен тақтаға жазған кескінді экрандағы түрлі-түсті, айқын, ұқыпты кескінмен салыстыруға болмайды. Тақта мен бордың көмегімен әр түрлі қосымшалары бар жұмысты түсіндіру қиын, әрі мүмкін емес. Слайдтарда кемшіліктер мен қателер жіберілсе, тез арада түзетуге болады. Сабақтың өнімділігі артады. Басқа пәндермен пәнаралық байланыс орнайды.

2) Сабақта көрнекілікті қолдану деңгейі артады.

3) Оқу материалын беру логикасына көп көңіл аударады, бұл студенттердің білім деңгейіне оң әсерін тигізеді. Компьютерге деген қарым-қатынас өзгереді. Физиология пәнінен сабақ өту барысында интерактивті оқыту технологиясын, яғни белсенді «Естігенді мен ұмытпаймын», «Істеген ісіме жауап беремін» әдістерін қолдану студенттерді іс-әрекеттеріне дұрыс баға беруге тәрбиелейді.

Жақсы білім алу үшін қажетті ұстанымдар:

- Оқушы білім алуға дайын;
- Білім беруге түрлі әдістер мен тәсілдер қолданамын;
- Қайталау — білімді бекіту үшін қажетті элемент;
- Қаншалықты оқу барысы шынайы болса, соғұрлым білім беру тиімдірек.

Бүгінгі таңда жоғары оқу орындарының пәндерін компьютер көмегімен оқыту нәтижелерін зерттеудегі ғылыми проблемаларды шешеу ең басты орын алады. Бұның себебі оқыту процесінде туындайтын компьютерлендірудің педагогикалық-психологиялық жаңа проблемаларының әлі толық шешілмегендігінде болып отыр.

Әрбір елдің технологиялық даму дәрежесіне оның экономикалық қуаты мен халқының тұрмыс деңгейі ғана емес, сол елдің әлемдік қоғамдастықта алатын орны, басқа елдермен экономикалық және саяси ықпалдасу мүмкіндіктері, сондай-ақ ұлттық қауіпсіздік мәселелерін шешуіне байланысты.

Елбасының Қазақстан халқына жолдауында «Болашақ мамандарға сапалы білім беруге, әлемдік білім кеңестігінен» мемлекетімізге лайықты орын алуға білім саласындағы қызметкерлерге тиісті жағдай жасауға айрықша мән берілді. Өйткені елімізді көркейтетін де, өркендететін де білікті, білімді жастар екені түсінікті. Сапалы білім, саналы тәрбие беру үшін оқытушының үздіксіз ізденуі, шыңдалуы, шығармашылықпен айналысуы, білімін жетілдіруі қажет. Соның нәтижесінде ғалымдар жаңа технологияларды көптеп шығаруда. Себебі, жаңа оқыту технологияларын енгізу заман талабына сай білім беру бағыты өзгерді, өздігінен білім ала-алатын логикалық пайымдай алатын коммуникативті тұлғаны қалыптастыру қажет.

Әдебиет:

1. Дүйсенбин Қ.Д., Алиакбарова З.М. Жасқа сай физиологиясы және мектеп гигиенасы. — Алматы, 2003.
2. // Информатика негіздері. — 2009. — №2.
3. Қазақстан Республикасының білім мекемелерінде информатика пәнін оқыту.
4. Сағымбекова А. Кәсіби-педагогикалық қарым-қатынас // Қазақстан мектебі. — 2004. — №5.
5. Сәтпаева Х., Ниддібаева Ж., Өтепбергенов Ә. Адам физиологиясы. — Алматы: Білім, 1995.

Ақуыз биосинтезі — макромолекула биогенезі

Өтесінов Жарылқасын Өтесінұлы, ауыл шаруашылық ғылымдарының докторы, профессор;
 Әуезова Нұрқұйған Сражадинқызы, биология ғылымдарының кандидаты;
 Есеналиева Фариза Серікқызы, педагогика ғылымдарының магистрі
 Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
 (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Тіршілік құбылыстарының негіздері бағыт-бағдарын оқытатын ілім молекулалық биологиясына жатқызылады. Бұл ғылым ДНҚ макромолекуласын кеңістіктегі модель жасалудан басталады. Қазақстанда академик М. Айтхожиннің басшылығымен рибосома құрылымы зерттеліп әртүрлі РНҚ қызметтерін нақтылау арқылы реттелу механизмі биогенездің жүру талаптары, нақтыланып бұдан рибосомалар құрастырылады. Осыған орай азот алмасудағы маңызды ферменттер жұмысы өсімдік, жануарлар және бактериялар жасушаларында цитоплазмалық, полисомды байланыстар ашылып көптеген микроқұрылымдық тұрғыдан биосинтездердің жүруін геном құрастыру, экспрессия, ақуыз полимерлерінің құпиясын нақтылап олардың мүмкіншілігін аса қажетті зертханалық арнайы жабдықтармен қамтамасыз етуі басқа да практикалық шешуі қиын ілім саласын дамытуға көп үлес қосты.

Электрондық байланыс жүйелері арқылы ақпарат алмасудың тиімділігі өркеніетті елдердің іс-тәжірибелерінде айқын сезіледі. Республикамызда білім беру жүйесі мен білімді тексеру мақсатында ақпараттық технологияларды енгізу басты мәселеге айналды. Қазақстандағы барлық оқу орындарының компьютермен жоспарлы түрде жабдықталуы оның айқын дәлелі [2, 36 б.].

Жоғарыда айтылған ой-пікірлерді тұжырымдай келе, компьютерді қолдану негізінде жоғары оқу орындарында физиология курсы оқыту сапасын арттырып, білім беруді ақпараттандыру жүйелі түрде іске асады.

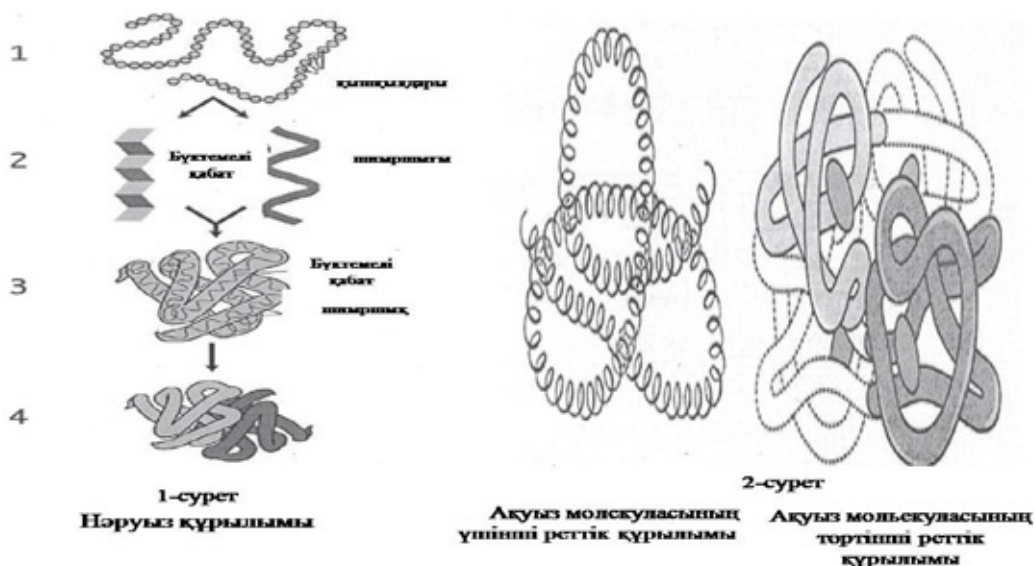
Жоғары оқу орындарын ақпараттандыруға мемлекет тарапынан қолдау көрсетіліп, оны оқыту, үйрету мәселесі бүкіл халықтық деңгейге көтерілсе ғана біздің еліміз дүниежүзілік бәсекеге төтеп беретін, алдыңғы қатарлы мемлекетке айналады. Ол дәрежеге жетуге қажетті білім алуына біздің жас ұрпақтың қабілетінің жететініне сеніміміз мол.

Ақуыздар — жасушаның ең маңызды макромолекуласы. Аминқышқылы белгілі бір геннің ақпараты арқылы тізбектелуі ағзаның түгелдей жасушасында жүреді. Және олар тек сол жасуша қызметіне сәйкес альбумин, глобулин, гистон, гликопротеидтерде синтезделеді. Пішіндері глобулалы және фибрилді делінеді. Ақуыз биосинтезі кезінде реакциялары белсенді, нақты және алынған ақпараттан ешбір айнымайды. Ақуыз құрамы биосинтездік үдерістен соң арнаулы тәсілмен (химиялық) жіктегенде құрамында: 50,6—54,5 көміртегі, 21,5—23,5% оттегі, 6,5—7,3% сутек, 15-,17,6 азот, 0,3—2,5% күкірт, кейбір түрлерінде фосфор кездеседі. Аминқышқылдарының бір-бірімен байланысып қосылуынан ақуыз (нәруыз, белок) молекуласы түзіледі.

Әр ақуызда аминқышқылдары тек сол ғана түріне сәйкес ретімен орналасады. Оның молекулалық құрылымын: бірінші, екінші, үшінші және төртінші

реттіктер дейді. (1–2 суреттерде ақуыздың пішіндік түрлері көрсетілген). Жалпы түрде оны төмендегіше сипатта болады $R-CHNH_2-COOH$. Биосинтезделуге аминқышқылдарының құрамы ашық тізбек те, тұйықты

түрде де сақиналар мен функциялық топтар кездеседі. Аминқышқылдары өзара, мыңдаған, миллиондаған қалдықтары өзара пептидтік байланыс арқылы жалғасады. (-CO-NH-;2)

Ақуыздар ерігіштігіне байланысты судағысында альбуминдер, спирттееритіндер-проломиндер, сұйытылған қышқыл және сілті ерітінділерінде еритіндерді-глютаминдер-делінеді. (2,3.) Сонымен қатар ақуыздар

әбір органдарда химиялық құрамы мен энергетикалық құндылығы бірдей болмайды. (1 — кесте). Оны сиыр ұшасы ет ұлпаларынан көруге болады.

Кесте 1. Сиыр ұшасы мүшелерінің құндылығы

Мүше аты	Мүше шығымы	Мөлшері%			100г шаққанда энергетика құндылығы ККал г/Дж
		Бұлшықет	Ақуыз	Май	
Арқа еті	9,0	71,0	19,8	8,6	157/657
Жамбас сан еті	35,5	84,0	20,2	6,4	138/577
Ауыз омыртқа еті	2,0	61,0	16,3	7,1	139/582

Әр мүше бұлшық еттерде көрсетілген мөлшерлер көп ауытқымасада, әртүрлі сандық өлшемде болады. (сиыр ұшасы мүшелері бір ғана бастан алынған). Сонымен ағза жасушаларында, ұлпаларында-ақуыз биосинтезі белгілі заңдылықпен жүреді де, сандық және сапалық тұрғыдан

әртүрлі екеніне көз жеткіземіз. Молекулалық тұрғыдан бұл құбылыс анық және нақты түсіндіріледі. Себебі ақуыздар биосинтезі тізбегіне 20 астам аминқышқылдары тізбектелуімен қатар кейбір иондық элементтер де ақуыз құрамына қосылатыны белгілі.

Әдебиет:

1. Сейітов З. Биологиялық химия. — Алматы, 1992.
2. Өтесінов Ж.О. Молекулалық биология. — Қызылорда, 2006.
3. Интернет сайттары: WIKIBILIM. LEATBIOLOGU. narod.ru/himik.htm.

Қоршаған орта және генетикалық аномалиялар

Өтесінов Жарылқасын Өтесінұлы, ауыл-шаруашылығы ғылымдарының докторы, профессор;
Әуезова Нұрқұйған Сражадинқызы, биология ғылымдарының кандидаты;
Оспанова Гүлжазира Қарсақбайқызы, биология магистрі
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
(Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Мал шаруашылығын нәтижелі жүргізу жолындағы маңызды проблемалардың бірі аурулармен, паразиттермен және аномалиялармен күрес практикаға аса қажет. Әр түрлі зерттеулерге қарағанда кейде сау малдардан, құрылысы қалыпты жағдайдан ауытқыған немесе кейбір органдары немесе ұлпалары жоқ ағза қызметін кемітетін ұрпақтар туылады. Осындай аномалияларға орталық және шеткі қаңқа сүйектерінің, тері эпителийлерінің ақаулары мен жамылғысының кемістіктері көру, нерв, жыныс жүйелерінің, зат алмасуының жетімсіздіктері көптеп байқалады. Ежелден ғалымдар әртүрлі малдарда болатын кемтарлықтың себебін білуге тырысқан. 18–19 ғасырлардың өзінде кемтарлық жөніндегі ғылыми тератологияның (гр «тератос» — кемтар) негізі қаланады. Ғалымдар дамудағы кемшіліктер негізінен механикалық немесе физикалық факторлардың әсерінен болады деп түсінген. Дегенмен сол кездің өзінде әртүрлі аномалиялардың тұқым қуумен байланысы бар екені байқалған.

Шындығында аномалиялар мен тұқым қуудың арасындағы байланысты ғылыми негізде түсіндіруге тек Г. Мендельдің ашқан заңдылығы және одан әрі генетиканың дамуынан кейін мүмкіндік туды. Көптеген зертеулер кейбір аномалиялардың себебі генетикалық факторларға, екіншілерінікі-генетикалық факторлармен қосымша сыртқы орта жағдайына байланысты, үшіншісі — сыртқы орта не экзогендік тұқым қуалайтын факторларға байланысты екенін көрсетті. Осыған орай аномалиялар 3-ке бөлінеді:

1) генетикалық; 2) тұқым қуулық; 3) экзогендік.

Генетикалық аномалиялар мен организмдегі морфофункционалдық зақымданулар: гендік және хромосомалық мутациялардың нәтижесінде пайда болады. Гендік мутациялар органдардың, тканьдардың морфологиялық құрылысын онтогенездің әр кезеңінде зақымдандырады. Осыдан ДНК молекуласының өзгеруіне байланысты туа болатын кемістіктер кең орын алған. Хромосомалар санының клеткада немесе олардың құрылымының өзгеруі эмбрионның өсуін тоқтатады немесе дамуында ауыр кемтарлықтары бар ұрпақтың тууына әкеп соғады. Малдың ұрықтылығын жоғалтады. Туа болған аурулардың этиологиясы летальды және сублетальды гендермен байланысты.

Мысалы, адамда 2000-ға жуық аномалиялар летальды немесе сублетальды мутанттық гендердің белгілері малдарда зерттелген. Соңғы кездерде хромосомалық абберациялар және мал организмнің маңызды қызметінің істен

шығуы жөнінде көп мәселе анықталды. Генетикалық аномалиялар аллельді гендердің бір жұбымен бақыланатын белгілерге жатады. Бұл аномалиялардың басты сипаты Мендельдік ажырасу типі мен доминантты және рецессивті сапалы белгілеріне байланысты. Рецессивті аномалиялардың шығуы үшін екі хромосомада екі бірдей мутантты геннің болуы жетеді. Тұқым қуу-ортамен байланысты аномалиялар. Туа болған аномалиялардың белгілі бір түрлері көрінуі үшін эндогендік және экзогендік факторлардың бірдей дәрежедегі әсері керек. Олар көп локусты гендер жүйесімен бақыланады деп есептелінеді. Бұл белгілердің фенотипте көрінуі осы аномалияны бақылайтын мутантты гендердің санына байланысты. Бұл гендер әрекетінің шегі бар, ол гендердің санына немесе күшінің шоғырлануына байланысты. Егер гендердің саны не олардың әсер күші шегіне жетсе, аномалия көрінеді. Егер бұл көрсеткіштер шегіне жетпесе мал қалыпты жағдайда болады.

Кейбір жағдайларда фенотиптері ұқсас аномалиялар әртүрлі генотиптерін анықталады. Біржағынан бұл аномалиялардың генотиптік әртүрлілігін көрсетеді. Екінші жағынан, алғаш Гольдшмит (1935 ж.) көрсеткендей, генетикалық аномалияның фенотипі сыртқы орта факторынан белгілі бір генотипі бар өкілдерден «көшіріліп» алуы мүмкін. Мұндай аномалияларды Гольдшмит фенокопиялар деп атады. Фенокопиялардың генетикалық және орта факторларының бірдей әсерінен пайда болатыны кейін анықталды. Фенокопиялардың себебін Ландауэр рецессивті мутациялары бар гетерозиготалы өкілдердің тератогендік заттарға өте сезімталдығынан, сондай-ақ модификатор гендермен орта факторларының біріккен әсерінен деп түсіндіреді. Зерттеулер нәтижесі гетерозиготалы өкілдерде жоқ екінші мутантты аллель қоршаған ортаның белгілі бір факторлармен толықтырылатынын көрсетті. Осындай аномалиялық өзгерістер Қызылорда облысы Шиелі ауданының шаруашылықтарында кездесетінін зерттелген материалдармен дәлелдеп, ағымдағы баспаларда жариялануда. Оның басты себебін уран рудасының өндірудегі толық қорғаудың қарастырылмауы деп есептейміз [1, 2, 3].

Көп жыл бойы табиғи жағдайда мал төлдерінде кездесетін екі басты алты аяқтылар немесе аскорыту органдарының өз деңгейінде дифференциацияланбауы (ішектердің ағзадан тыс қалуы) байқатады.

Яғни эмбриондық даму кезеңінде қоршаған орта әсерінің күшті факторы (сәулелік фактор) хромосомадағы генге өзгертулер тератогенді нәтижеге әкеледі. Бұл экзо-

гендік мутация сомалық жасушаға ықпал етуінен пайда болатыны белгілі. Мал шаруашылығының төлдеріне ғана емес, сәбилердің арасында да мұндай кемтарлық байқалып

жүр. Мутациялық кемтарлықты зерттеу болашақтың ісі. Әсіресе облысымыздың аталған ауданында.

Әдебиет:

1. Алмашева Қ.А. Экология. — Алматы: НАС, 2006. — С. 213.
2. Өтесінов Ж.Ө. Жалпы генетика және молекулалық биология. — Қызылорда, — 2010. — 38–46 б.
3. Мухамедғалиев Ф.М. Актуальные проблемы частной генетики сельскохозяйственных животных. — Алма-Ата, 1981. — С. 65.

ЭКОЛОГИЯ

Білім алушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру

Досмаханова Маржан Сахиевна, магистрант

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазіргі уақытта әлемдік қоғам назары экологиялық білім беру проблемасына аса назар аударылуда. Себебі, қазіргі таңда кез-келген адам баласы үшін кезек күттірмейтін екі мәселе туындап отыр. Біріншісі, адам қазіргі кезде табиғатпен тығыз қарым-қатынаста болуы, алайда мұның арты орны толмас экологиялық қиын жағдайға әкеліп соқтыруы мүмкін. Екіншісін тандар болса, онда биосфераны сақтап қалуға тырысу керек, ол үшін адамдардың табиғатқа деген көзқарасын түбегейлі өзгерте отырып, жаңа экологиялық мәдениетті қалыптастыру қажет. Бұны, БҰҰ мен бірқатар мемлекеттердің адам және оны қоршаған орта туралы жаңа бағыттағы білім жүйесін қалыптастыратын, биосфераны сақтап қалуға бағытталған, энергияны және ресурстарды үнемдейтін технологияларды енгізуді міндеттейтін тұрақты даму стратегиясын қабылдауына байланысты түсіндіруге болады. Экологиялық білім беру проблемасына қоғамның назар аударуының тағы бір себебіне, антропогендік түрдегі (табиғи ресурстардың азаюы, биоалуантүрліліктің төмендеуі, қоршаған орта жағдайының төмендеуі, зиянды қосылыстардың көбеюі және т.б.) экологиялық проблемалардың пайда болуы жатады.

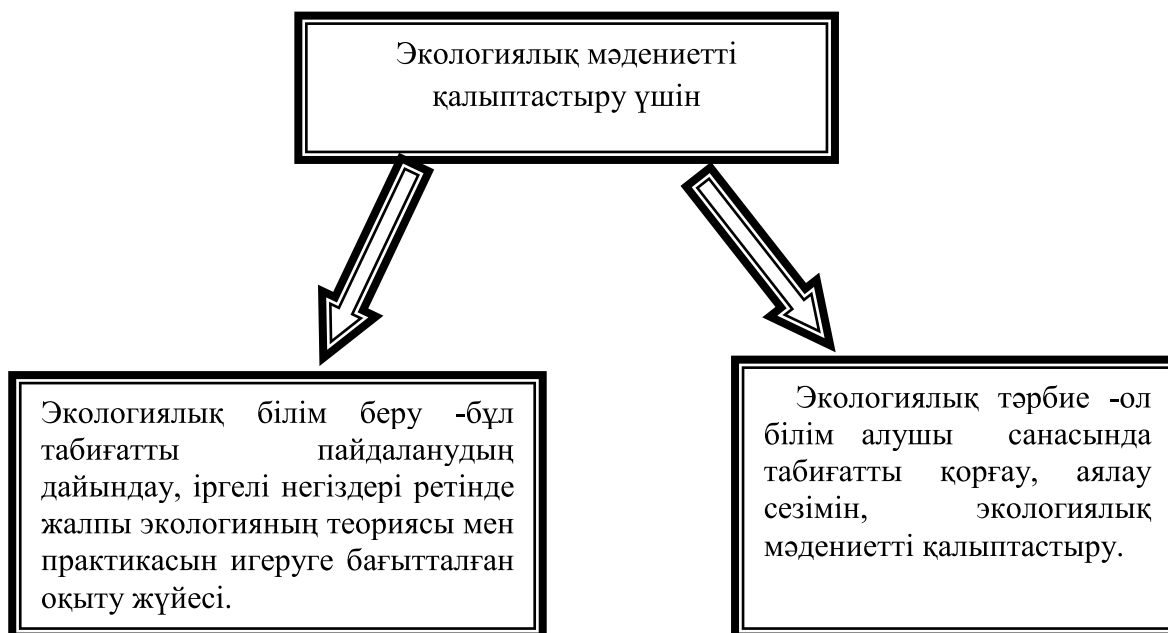
Қазіргі кезеңде экологияның ғаламдық мәселелері көптеген адамдардың қызығушылығын тудырып отыр. Біздің республикамызда табиғат қоршаған ортаны қорғау саяси, экономикалық және мемлекеттің әлеуметтік тапсырмасының маңыздылығына жатқызылған. Қазақстан Республикасы Конституциясында көрсетілген: «Мемлекет өзінің мақсатын адам денсаулығын және өмірге қолайлы, қоршаған ортаны қорғау қойылған».

Экологиялық мәдениет — әрбір қоғамдағы жалпы мәдениеттің ең мәнді элементтерінің бірі болып табылады, өйткені әлеуметтік іс-әрекет ұдайы қоршаған ортаның өмір сүру талаптарымен байланыста болады. Яғни экологиялық мәдениет әлеуметтік феномен ретінде қоғам мен табиғаттың өзара қарым — қатынасын реттеу қажеттілігінен туындайды. Б.Т. Лихачевтің пайымдауынша экологиялық мәдениеттің мәні экологиялық тұрғыда негізделген еркін қалыптастыруы мүмкін. Экологиялық мәдениет тұлғамен, оның түрлі қыр — сы-

рымен және қасиеттерімен органикалық байланыста болады. Ғылыми әдебиеттерде «экологиялық мәдениет» ұғымына көптеген түсінік, анықтамалар берілген. Экологиялық мәдениетті қалыптастыру проблемасы бойынша алыс және жақын шет елдік ғалымдардың қырықтан астам еңбектерінде қарастырылуы оның күрделі де, сан қырлы екендігіне көз жеткізеді. Экологиялық мәдениет ұғымына берілген анықтамаларды пайымдауда олардың мазмұны мен басты идеяларына қарай бірнеше бағытта қарастырылғандығын көрсетеді: экологиялық мәдениет — жалпы мәдениеттің бір бөлігі; экологиялық мәдениет адамдардың табиғатпен қарым — қатынастары жөніндегі қалыптасқан дүниетанымы, сенімі, түсініктері, білімі, іскерлігі, құндылық бағдар жүйесі; экологиялық мәдениетке — адамның өмірлік белсенді тұғырнамасы; экологиялық мәдениет адамның табиғатты теориялық, материалдық — практикалық, рухани ізгілікті меңгеруі және жаңартудағы мәнді күш — қуатының өлшемі, іс — әрекетінің жиынтығы; экологиялық мәдениет — адамның табиғатпен ғана емес, әлеуметтік — тарихи ортамен, биосферамен өзара әрекеттестігі [1, 39 б.].

Студенттердің экологиялық мәдениетін қалыптастыру үшін экологиялық білім мен тәрбие қоса берілуі керек. Себебі, экология негіздерін білу — білім алушылардың бойында қалыптасып, дамитын экологиялық мәдениеттің түп тамыры іспеттес. 1993 жылы Ф.Майром ЮНЕСКО басшылығымен талданған жүргізуші халықаралық жобаның «Әлем мәдениеті» бағдарламасы болды (UNESCO and a culture of peace Promoting a Global Movement), мұнда негізгі буын болып «Экологиялық мәдениет» бағдарламасы табылады. Адамзатта ең өзекті мәселе болып жаңа қоғам өмірін ұйымдастыру және бір тұтас білім принциптері болып табылады.

Әрбір қоғамның даму сатысында азамат баласының табиғат пен саналы қарым-қатынас жасауының, яғни өзі тіршілік еткен ортасын қорғау мақсатында, жас ұрпақты тәрбиелеуде ұзақ жылдар бойы қалыптасқан өзіндік тарихы бар. Ғұлама ойшылдар философ, математик, психолог, педагог, табиғат зерттеушісі Әбу-Насыр-Аль Фа-

раби, Ж. Баласағұн, С. Бақырғани, М. Қашқари сонау ерте кезден -ақ табиғат — қоғам — адам арасындағы дамудың өзара байланыстығын және оның біртұтастығын өздерінің ғылыми дүниетанымына арқау ете отырып табиғатты жеке адамның ақыл-ойы мен сана-сезім тәрбиелеудің негізі екендігін көре білді. Халқымыздың ақын жыраулары Бұқар жырау Қалқаманұлы, Қорқыт ата, Асан қайғы және т.б. барлық уақытта өз жырларында табиғат олардың өзекті мәселесі болды. Қазіргі заманда жеке экология мәдениетін түсіну, бөлек адамның құндылығын мойындайтын, оның білімге құқығы, бақытқа және адамның бастапқы құқығы — таза табиғат ортасында мәнсіз (мағынасыз) өмірсүру мүмкіндігін көрсету. Адам — табиғаттың бір бөлігі, барлық табиғатқа қарсы істелген істер адам табиғатына әсер етуіде мүмкін және оның психикасына, ойлау қабілетіне, әлеуметтік белсенділігіне ықпал етуі мүмкін. Э.В.Гирусова былай деген «экологиялық мәдениет — бұл біздің ішіміздегі ноосфераның пайда болуы». [2, 56 б.].

Білімді экологияландыру барлық білім жүйесіндегі органикалық және басымдылық бөлімі ретінде қаралады, стратегиялық мақсатты анықтау және жүргізуші бағыттар, оған жаңа құндылық беру, тек қана табиғатта ғана жаңа қарым — қатынас құрастырмайды, сонымен қатар қоғамға, адамдарға. Қолайлы жағдайлардың пайда болуына әрбір

адамның құқығын қамтамасыз ету және қоршаған табиғат ортасындағы дағдарысты жоюға мүмкіндігі бар, қоғамды құрастыру шешімдері. Экологиялық мәдениет, жалпы-адамзат мәдениетіндегі құрамдас бөлігі болып келеді, адам арасындағы құнды қарым — қатынас көлемі және әлеуметті табиғат ортасындағы процесстің пайда болуы және материалдық және рухани құндылықты және мінезін анықтайды, бағалы бағыт жүйесі пайда болады және қоғамның жауаптылық сатысы және тұрақты биосферадағы жеке адамды сақтау, экологиялық іс — әрекетті дәлелдеу және адамзат қызметінің шешімінде және барлық түрлерде игеріледі, табиғатты қорғау және танумен байланысты. Барлық танымдық қызмет кезеңдерінде экологиялық мәдениетті құрастыру келе — келе болады, басқа бөлек жалпы білім беру пәндерінде оқытылады.

Сонымен, экологиялық мәдениет барлық білім алушылардың ойларында құрастырылуы керек, оны құрастыруға білім беру ұйымдарына үлкен жауаптылық жатады. Экологиялық мәдениеттің негізгі саласына жаратылыстану білімі жатады, бұл студенттердің білім жүйесіне, қазіргі заманғы адекваттық ғылыми әлем суретін құрастыру; экологиялық ойлау, әлемді тану, бағалы жобалар, экология заңын түсінуге көмек көрсету мүмкіндігі, тәжірбиелі қызметтер, табиғатты пайдалануды игеруге септігін тигізетіні анық.

Әдебиет:

1. Лихачев Д.С. Экология культуры. Альманах Всеросс. Общ-ва охраны памятников истории и культуры. — 1980. — №2. — С. 38–44.
2. Гирусов Э.В. Основы социальной экологии: Учебное пособие. — М.: Высшая школа, 1998. — 312 с.

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

Африкалық тарыны мал азығы ретінде дайындауда жүргізілетін агротехникалық жұмыстар

Нургалиев Нурали Шайкисултанович, докторант;
Нуржанова Шугыла Жалгасовна, магистрант
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
(Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Мал азығын өндіру ауыл шаруашылығының ірі де құрделі саласы. Оның бүгінгі күннің талаптарына сай дамуы және өркендеуі осы саладағы жинақталған ғылыми-техникалық жетістіктерді өндіріске енгізуге байланысты. Республикада егістікте мал азықтарын өсіру көптен бері жүргізіліп келеді. Бірақта оның қазіргі жағдайы сын көтермейді. Мал азықтық дақылдар өсірілетін егістік жерлерден әр гектарынан алынатын азықтық өлшем, астық дақылы себілген егістіктен алынатын өнімнен төмен болып отыр. Оның басты себебі, мал азығы дақылдарының өсіру технологиясының сақталмауында және кейбір дақылдардың өсіру технологиясының әр аймаққа бейімделіп зерттелмеуінде. Өсу ортасының өсімдіктер өсуіне әсер етуімен бірге өсімдіктер де сыртқы ортаға айтарлықтай әсер ететіні анықталған. Сонымен қатар өсімдіктер желдің жылдамдығына, ауадағы көмірқышқыл газын азайтуға әсер етеді, жер бедеріне байланысты топырақ бетінде ылғалдың булануын, жарықтың түсуін реттейді. Өсімдіктер топырақтан қоректік заттарды пайдаланып оның құрамын өзгертеді, топырақты органикалық заттармен байытады. Өсімдік тамырлары топырақ қабаттарына жайылып оның құрылымын, су және ауа сіңімділігін жақсартады [1. 10–12 б.].

Астық тұқымдастарына жататын біржылдық азық-түліктік және малазықтық дақылдардың бір түрі — африкалық тары. Оның ауыл шаруашылығы мен өндірістегі пайдасына келетін болсақ, бұл дақылдардың сабанын жеген сауын сиырдың сүтінің өнімі, құнарлығы артады. Сабанының сапасы қыс күнінің өзінде көктемдегі көк майсадан кем түспегені дәлелденген. Африкалық тары сабанында дәрумендер мол болғандықтан малдар сүйсініп жейді. Олардың дәнінен азықтық жарма және ұн өндіріледі, сабағынан қағаз шығарады, дән қалдықтары жем, жасыл массасы малға көк азық, сүрлем, шөп ретінде пайдаланылады. Сонымен қатар, африкалық тарыны жеген тауықтар көп жұмыртқалайды. Жұмыртқаның қабығы қатты болады, ұзақ сақталады. Булап шошқа мен қазға жемге бе-

реді. Олардың сабаны, топаны, кебегі де малға құнарлы азық болып табылады.

Африкалық тарыны егу жұмыстарының алдында жүргізілетін топырақты дайындау және жерді жырту жұмыстарының маңызы зор болып табылады. Топырақты өңдеудің негізгі мақсаты жақсартылатын жердің шымын бұзып, ұсақтап, ондағы органикалық заттарды тезірек шіріту арқылы қоректік зат қорын көбейтіп және себілетін шөп түрлерінің өсіп, дамуына қолайлы жағдайлар жасау. Жақсартуға дайындаған жерді арнайы соқамен белгілі бір тереңдікке дейін жыртады. Содан кейін жыртылған жердің қыртысын тілгілейді, болмаса бұл жерлерді ерте парлау бойынша жүргізуге болады. Негізінде Қазақстанның далалық аймағының оңтүстігінде сортаңдау кара топырақтарында және қоңыр топырақты жерлерінде жерді сүріге жырту 22–30 см қабатында, құмды, құмдақ және басқа да қарашірік қабаты жұқа топырақтарда 15–20 см тереңдікте жүргізіледі, ал шөлейт және шөл аймақтарда жер жыртудың қолайлы тереңдігі 20–22 см, кара шірігі аз құмды және құмдақ топырақтарда жер жырту тереңдігі азаюы мүмкін [2. 64–69 б.].

Кебір және сортаңды кешенді топырақтарды, беткейлерді, өзен алқаптары мен көлтабандардың топырақтарын өңдеген кезде жел және су эрозияларын болдырмайтын жағдайларды ескеру керек. Қатты шымдалған жерлерді жырту алдында алдымен дискілі тырмалармен өңдеген тиімді. Далалық және шөлейт аймақтардың бірқатар аудандарында жыртылғаннан кейін шымдарды ұсақтау мен тегістеу үшін бірден дискілі сыдыра жыртықштарды қолданады. Өңдеудің іздер саны шымның қуаттылығына байланысты. Сүрі жерлерде жаз бойынша арамшөптерді тырмалау немесе қопсыту (сазды топырақта) арқылы жояды. Құмдақ және құмды топырақтарда сүрі жерлерді қопсытқыш-қыршуышпен (КПП-2,2 т.б.) өңдейді. Жырту мерзімі кезінде көбінесе далалық құрғақ алқаптарды күзде шолақ түренді соқамен жыртады, көктемде жер

қыртысын дискілі тырмамен қопсытады, содан кейін 2–3 рет тырмалайды (БИГ-3, БСС т.б.). Уақытша су тұрып қалған алқаптарды, ойпаттарды, сазды жерлерді күзде бұташықты-саздақты соқамен (ПКБ-75) жыртады, күзде немесе көктемде дискілі тырмамен (БДТ-3,0) немесе қопсытқышпен (ФБ-0,9, ФБ-2,0) өңдейді. Шөлейт және шөл аймақтарда жақсартуға тиісті жерлерді ерте көктемде не болмаса күзде жыртады [3. 25 б.].

Африкалық тарының тұқымын себер алдында топырақ дайындау жұмысына ерекше көңіл бөлінеді. Жер жыртықаннан кейін қыртысы мұқият ұсақталып өңделеді (БДТ-7, ЛДГ-15, ЛДГ-10 т.б.), беті тегістеледі (РВК-3,6, ВПН-5,6 т.б.). Содан кейін топырақты тұқым себер алдында және себілгеннен кейін тығыздайды (ЗКК-6А). Одан әрі тыңайтқыштар беру жұмыстары жүзеге асырылады. Тыңайтқыштар жалпы қабылданған әдістер бойынша, топырақтан шөп өнімімен шығарылатын қоректік заттар мөлшері арқылы есептеледі. Фосфор және калий тыңайтқыштары бойынша олардың бірінші және келесі жылдары қабылданатын барлық әсерлі заттарының мөлшері есептеледі. Азот тыңайтқышы бойынша жыл сайын көктемде берілетін қоректік зат мөлшері арқылы анықталады.

Минерал және органикалық тыңайтқыштар, әктер топырақтың биологиялық белсенділігін айтарлықтай көтереді, физикалық-химиялық қасиеттерін жақсартады, нәтижесінде жоғары өнім алуды қамтамасыз етеді.

Ендігі жұмыс африкалық тарының тұқымын себу.

Төмендегі кестеде африкалық тарының сорт түрлерін мөлдектерге бөлу арқылы егудің нұсқалары көрсетілген (№1-кесте).

Ұсынылап отырған нұсқа бойынша әр мөлдекті маркермен 8 бөлікке бөліп, оның әрқайсысына 1,8гр тұқымнан егіледі. Егу жұмыстары жүргізілетін жердің жалпы ауданы шамамен 650м² болған жағдайда, бір мөлдектің ауданын 12м²; ұзындығын — 5м.; енін — 2,5м. етіп бөлу ұсынылады. Африкалық тарының 100 кг дәнінде орта есеппен 107 а.ө. және 10 кг қорытылатын протеин, 100 кг пішенінде 48–55 а.ө. және 4,5–6,5 кг қорытылатын протеин, 100 кг көк шөбінде 19–21 а.ө. және 2,0–2,1 кг қорытылатын протеин, 100 кг сүрлемінде осыған сәйкес 16–20 а.ө., және 1,6–2,0 кг протеин бар. Африкалық тарының мал азықтық бағыттағы сорттарының тағамдық сорттарына қарағанда өнімі 1,5–2,0 есеге жуық жоғары болады. Тарының агротехникалық маңызы да жоғары. Оны көпжылдық шөптерге жамылғы ретінде себуге тиімді.

Осы үлгіде 2013ж. Қызылорда облысының Қарауылтөбе тірек пунктінде жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша африкалық тарының өңгіштігі, түптенуі, биіктігі, т.б. мәліметтерін №2 кестеден көруге болады.

Қазіргі уақытта біржылдық шөптердің ішінен мал азықтық дақыл ретінде африкалық тарыны егі шаруашылықтарда кеңінен тарай бастады. Өйткені африкалық тары басқа дақылдарға қарағанда құрғақшылыққа өте төзімділігімен ерекшеленеді. Мұның Қазақстанның қуаңшылықты аудандары үшін маңызы зор.

1 кесте. Африкалық тарының сорт түрлерін мөлдектерге бөлу арқылы егу

Мөлдек (делянка) №	I қайталау	Мөлдек (делянка) №	II қайталау	Мөлдек (делянка) №	III қайталау
1	WRai POP	34	HHVBC Tall	35	Хашаки 1
2	IP 13150	33	JBV 3	36	ICMS 7704
3	GB 8735	32	IP 19586	37	MC 94C2
4	Dauro Genepod	31	Sudan POP III	38	EMSHBC
5	Sudan POP III	30	Dauro Genepod	39	ICMV 155
6	IP 19586	29	GB 8735	40	Rai 171
7	JBV 3	28	IP 13150	41	JBV 2
8	HHVBC Tall	27	WRai POP	42	IP 22269
9	Sudan POP I	26	Хашаки 1	43	Sudan POP I
10	IP 22269	25	ICMS 7704	44	HHVBC Tall
11	JBV 2	24	MC 94C2	45	JBV 3
12	Rai 171	23	EMSHBC	46	IP 19586
13	ICMV 155	22	ICMV 155	47	Sudan POP III
14	EMSHBC	21	Rai 171	48	Dauro Genepod
15	MC 94C2	20	JBV 2	49	GB 8735
16	ICMS 7704	19	IP 22269	50	IP 13150
17	Хашаки 1	18	Sudan POP I	51	WRai POP

2 кесте. Африкалық тарының сортүлгілерінің далалық өнгіштігі мен өсімдіктің сақталуы

№	Сортүлгі	Өнгіштігі, %	Өміршеңдігі, %	Өсімдіктің тығыздығы дана/га	Жинау алдындағы өсімдіктің биіктігі, см.	Түптенуі, дана.
1	WRai POP	65,7	94,7	169700	294,3	7
2	IP 13150	64,2	95,2	168500	262,5	7
3	GB 8735	59,8	92,8	154800	268,7	10
4	Dauro Genepod	58,3	90,6	147100	247,0	5
5	Sudan POP III	57,5	93,5	146800	302,4	7
6	IP 19586	66,3	95,8	173400	295,2	7
7	JBV 3	63,8	94,1	166300	294,7	7
8	HHVBC Tall	64,1	93,9	165900	287,6	11
9	Sudan POP I	63,8	92,5	164500	320,1	5
10	IP 22269	59,6	91,3	151200	245,3	5
11	JBV 2	61,5	91,7	154700	266,7	7
12	Rai 171	62,3	94,3	158300	238,3	6
13	ICMV 155	55,7	95,1	145800	239,5	10
14	EMSHBC	58,8	92,8	149600	120,8	7
15	MC 94C2	53,6	93,6	138900	205,4	5
16	ICMS 7704	54,8	91,9	138800	215,7	5
17	Хашаки 1	52,5	92,7	160300	235,6	6

Әдебиет:

1. Әубәкіров Қ., Атақұлов Т.А., Ахмет А.З., Нұрғалиев Қ.С. Мал азығын өндіру. — Алматы: Білім, 2011. — 453 б.
2. Игловиков В.Г., Конюшков Н.С., Мовсисянц А.П., Новоселов Ю.К., Смурыгин М.А. Справочник по кормопроизводству. — М.: Колос, 1973. — 488 с.
3. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. (с основами статистической обработки результатов исследования) — М.: Агропромиздат, 1985.

Өңделетін жердегі тоңкесектердің қоршаған ортаға байланысты қаттылығының өзгеруі

Тәжібайұлы Әнуар, техника ғылымдарының кандидаты, доцент;
Сардарбекова Акбота Калтаевна, ауылшаруашылық ғылымдарының магистрі;
Тыныштықбаев Нурлан Бегалиевич, магистрант
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
(Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қызылорда облысының көктемгі тұқым себер алдындағы кәсіпкер-мамыр және маусым-шілде айларындағы ауа температурасы жоғары және оның ылғалдылығы да өте аз болатындығы белгілі. Техникалық құрылғылардың (ТҚ) функциялық жағдайындағы не-гізгі көрсеткіші топырақ ылғалдылығы болып саналады. Бұл жер өңдеу кезіндегі ТҚ-ның жұмыс құрылғыларының әсерінен болатын соққы кезіндегі топырақ кесектері мен тоң-кесектердің майдалануына тікелей әсер етеді. Осыған байланысты

топырақ кесектерінің ылғалдылығының өзгеруі, табиғи кебуі, топырақ тоңкесегінің ылғалдылыққа байланысты қаттылығының өзгеруі мен тоңкесектердің майдалану жағдайлары зерттеуді қажет етеді.

Топырақ кесектерінің ылғалдылығының өзгеруін зерттеу жұмыстары топырақтың әр түрлі — 1610, 1050 және 490 г орташа салмақтағы тоңкесектеріне жүргізілді. Олардың табиғи кебуі толық ылғалдылығы кеткенге дейін жүргізілді. Бір жағынан тәжірибе кезін-

дегі айналасындағы ауаның температурасы 19 тан 27,5⁰C шамасындағы есепке алынып отырады.

Топырақтағы кесектер ылғалдылығының негізгі төмендеуі бірінші күннің 8 сағат-ында жоғары болады. Егер әдепкі топырақ ылғалдылығын 100% деп алсақ, оның бірінші күні 35...53%, екінші күні 21...25% және үшінші күні 10...13% ылғалдылығы төмен-дейтіндігін байқаймыз. Топырақ кесектерінің майда түйіршектерінің ылғалдылығының W бірқалыпты төмендеуі 50...72 сағат аралығында болатындығы байқалды.

Жер өңдеу кездерінің сәуір-мамыр айларында, әсіресе топырақты өңдейтін маусым-шілде айларында ауаның температурасы жоғары болады да, оның ылғалдылығы өте төмен болады. Осы кездегі топырақ бетінің кебуі 50 сағат ішінде жоғары болады. Осыған байла-нысты, жер өңдейтін тырмалардың, сыдыражыртқыштардың, культиваторлардың қолайлы жағдайлардағы жұмыс істеуі тез орындалғаны дұрыс [1].

ТҚ-мен тұқым себер алдында топырақ бетін өңдеген кезде 5 см тереңдік аралықтағы табиғи кебуі, орташа топырақ ылғалдылығының өгеруі қарастырылды. Зерттеу кездерінде құнарлы топырақтың ылғалдылығы W және күннің орташа ауа ылғалдылығы W есепке алынып отырды.

Топырақ ылғалдылығы салмақтық әдіспен анықталып, ШСС-80 кептіргіш шкафта кептірілді. Кептірілген өлшемдердің салмағы ВЛТК-500 (дәлдігі $\pm 0,1$) таразысында анықталды. Кептірілетін жасанды тоң кесектің 92 өлшемі байқауға алынып, ал аңыздағы тоң кесектің 17 сынамасы байқауға алынып ылғалдылығы төмендегі өрнекпен анықталды:

$$W = \frac{m_b - m_n}{m_n} \cdot 100\% \quad (1)$$

Мұндағы:

m_b — топырақ ылғалдылығының салмағы;

m_n — кептірілген топырақтың салмағы.

Ауаның температурасы мен ылғалдылығы тез өзгеруінің сипаттамасы 2013 жылғы ауа-райының тез өзгеруімен және жауын-шашынның болуымен сипатталады. Осы кезең-дегі сәуір-мамыр айларының 42 күні бұлытсыз ашық болғандығын айта кету керек. Ауа-райының температурасының орташа өзгеруі $T = 5...30^0C$ және ылғалдылығы $W = 35...86\%$ аралығында өзгерісте болды.

Техникалық құралдармен өңделген жердің 5 см дейінгі тереңдігіндегі ылғалдылығын анықтау нәтежесі екі жағдайда: біріншіден, жауын жауған кезде ылғалдылық жоғары-лау шыңына жетіп, ол 24...45 сағат аралығына дейін жалғасты. Екіншіден, топырақтың абсолюттік ылғалдылығы 14,6 дан 26,5% аралығына дейін өзгерісте болды. Топырақ ылғалдылығы осы уақыттың 3 күнінде 20% жоғары болып, қалған күндері одан төмен болды.

Жер бетінде жатқан топырақ тоң кесектерінің ылғалдылығының өзгеруі басқаша сипатталды. Олар 5...7 күн ішінде тез кеуіп, аңызқ соққан желдің әсерінен толық ылғал-дылығынан айырылады. Сонымен қатар, жа-

санды үш түрдегі (1520, 860 және 580) тоң-кесектердің ылғалдылығының өзгеруі де зерттелді.

Осылардан алынған және анықталған деректер компьютерде есептеліп, төмендегі өрнек бойынша өзгеру қисығы анықталды:

$$W = \frac{1}{a + b \cdot t} \% \quad (2)$$

Мұндағы: a, b — еселеуіштер ($a=0,03; b=1,916$).

Еселеуіштер мәнінің сипаттамасының жуықтама сенімділік деңгейі: арақатынас-тығы (корреляции) бойынша 0,986; анықтағышы (детерминация) бойынша 97,3% және Фишердің мәні бойынша 250,6 болып анықталынды.

Тұқым себер алдындағы жерді өңдеу тереңдігі 10 см және аңыз бетіндегі тоңкесек-тердің майдалануы 20 мм өлшемнен төмен болуы тиіс. Біздің зерттеулердің көрсетуі бойынша көктемгі ауа-райына қарамастан жер бетіндегі тоң кесектердің 2—3 күнде (79...90) толық ылғалдылығын жоғалтатындығын көрсетті. Техникалық құралдар жұмысының тиім-ді жағдайы уақыттың өтуіне байланысты $W = 18...22\%$ аралығында болды.

Кесектердің қаттылығына топырақ дымқылдығының ықпалы. Зертханада жүргі-зілген тоңкесек қаттылығына ылғалдылықтың әсерін зерттеу күріштік атыз ішінен алынған топырақ кесектерімен қарастырылды. Алынған тоңкесектің орташа өлшемі: ұзындығы — 20, ені — 16 және қалыңдығы — 11 см болды.

Тоңкесек қаттылығы арнайы жасалған құрылғы арқылы анықталды (1, а-сурет). Бөлменің ішіне қойылған тоңкесекке шағын піспек енгізілді, a қашықтығына өз өсінде айналатын күйенте орнатылды. Тоңкесекке шағын піспектің қысымы күш итерісімен орын-далады: жүктің m_2 салмағы күйентенің аяғындағы күйенте өсінің b қашықтығына орна-ласқан; келтірілген шағын піспекке тартылатын күш m_2 күйенте мен шағын піспектің өзімен байланысқан. Оның қаттылығына түсетін салмақ қабылданған тоңкесекті майдалау кезіңіндегі өрнегі [2]:

$$p = \frac{(a \cdot m_1 + b \cdot m_2)g}{S \cdot a}, МПа$$

Мұндағы: $a=0,22m; b=1,2m; m_1=20 кг;$

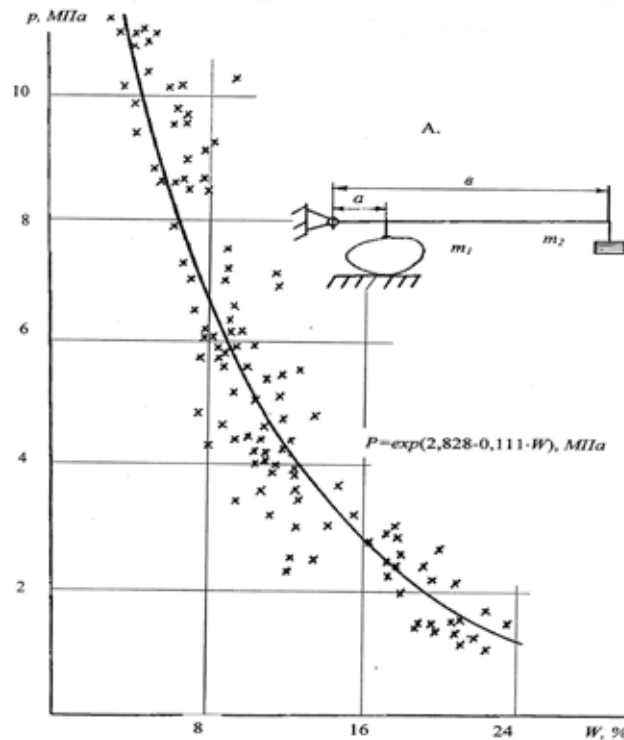
S — шағынпіспек күйінтесінің тірек алаңының үсті ($3 \cdot 10^{-4}, m^2$).

Көрсетілген мәнді қойып есептегенде:

$$p = 0,667 + 0,182 \cdot m_2, МПа \quad (3)$$

Тоң кесекті майдалағаннан кейін бірден қалбырға салып, кептіріп берілген кесек-тердің ылғалдылық пайызы анықталды.

1,б-суреттегі нүктелермен топырақ кесектерінің тастайлығы мен сәйкесінше оның ылғалдылығы бел-гіленген. Топырақ ылғалдылығы мен кесектерінің

1-сурет. Топырақ тоңкесегінің қаттылығын анықтауға арналған құрылғы сұлбасы.
 Б — әртүрлі топырақ ылғалдылығындағы тоңкесек қаттылығы

тастайлығының орта-ша көрсеткіштерінің деректері төмендегі кестеде көрсетілген.

Орташа p_{cp} мен W_{cp} -ның мәндері өзара аналитикалық байланыстар арқылы анықталды. Бұл байланыстар төмендегі өрнектер арқылы компьютерде есептелінді:

$$p = a + b \cdot W, \tag{4}$$

$$p = \exp(a + b \cdot W), \tag{5}$$

$$p = \frac{1}{a + b \cdot W} \tag{6}$$

Өрнек байланыстығы арқылы топырақтың ылғалдылығы мен кесектер қаттылығының (5) өрнегі арқылы ортақ мәнінің корреляция еселеуіші (-0,99062), детерминация еселеуіші (98,13), Фишер критериясы (F – қатынасы 473,02704) бойынша басқа өрнек-тердегі шамаға қарағанда ең үлкені екендігін байқаймыз (2-кесте). Ал қалыпты қатесі 0,0964012 тең болғандығы осы есептеулердегі жеткілікті төмендігін көрсетеді. Есептелінген p_{cp} деректеріндегі W_{cp} мәні (5) өрнегіндегі берілгендерге қарасты ауытқуы -8,1-ден +7,8%, ал тиісінше (4) өрнегінде -46,2-ден +59,9% және (6) өрнегінде -94,1-ден +21,7% әлдеқайда аз екендігі байқалады.

(5) өрнегіндегі p_{cp} мен W_{cp} -ның нақты түрінің байланысы

$$p = \exp(2,828 - 0,111 \cdot W), \text{ МПа} \tag{7}$$

1,6-суретіндегі құрастырылған экспоненталық қисықты келісімді үш бөлекке: $W=8\%$ дейінгі бірінші, 8-ден 16%-ға дейінгі аралық екінші, 16%-дан жоғарыны үшінші деп қарастырдық. Бұл үш деңгейді топырақ ылғалдылығына қарай құрғақ, жартылай құрғақ және ылғалды деп белгілеп бөлеміз. Құрғақ жердегі топырақ кесектері мен тоң кесектері жеткілікті тастай және оны майдалау үшін техникалық құрылғылардың жұмыс құралдары қаттырақ әсер етуді қажет етеді. Ал, керісінше үшінші жағдайда топырақ ылғалды болғанда, мұнда жұмыс пышақтары мен соққылардың әсер ету жылдамдығын төменірек қажет ететіндігі анықталды.

Топырақ кесектерінің майдалануы. Топырақ тоң кесектерінің майдалануы тастай кесектерді майдаланғаннан кейінгі алынған түрі Φ_{20} мен қабылданып бөлінген 20 мм-ден төмен өлшемдерінің көрсеткіштері есепке алынды. Тоңкесектің майдалануын анықтау үшін қажетті ылғалдылықтағы топырақ кесегінің үстіңгі кедергісі алынды. Содан кейін шашылған майдаланған тоңкесек бөлшектерінің массасы пайыздық мазмұнда есептелінді.

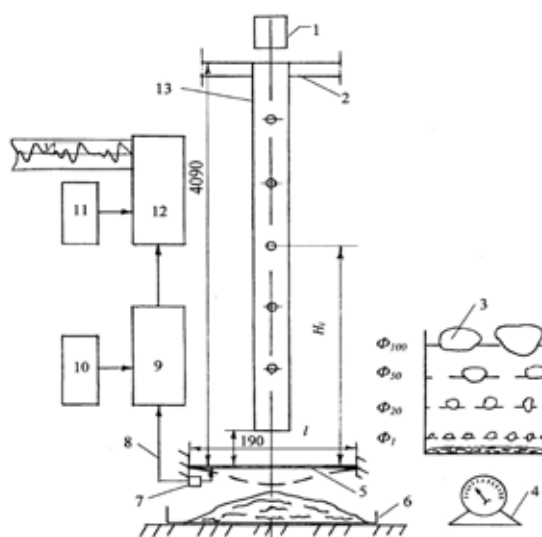
Зертханалық құрылғы (2-сурет) бағыттауыш труба 13 арқылы, қозғалмайтын балкі-ге 2 бекітілген астаудан 6 және тензобалкиден 5 құралған. Тензобалкінің 5 деформациясын белгілеп отыру үшін тензоқұрылғылар жинақталған: тензоусилитель 9 «Топаз», свето-лучевой 12 осциллограф Н-700 және оған қоректендіргіш блоктар 10, 11 орнатылған. Бағыттағыш трубада 13 тесілген тесіктер бар, олар тензоблоктан $H_1 = 190, 450, 603, 793, 1251, 1807, 2470, 3233,$ және 4060 мм арақашықтық биік-

1-кесте. Топырақ тоң кесегінің қаттылығының, тиісінше ылғалдылығының көрсеткіші

Анықталу саны	Тоңкесек қаттылығы, МПа		Тиісінше топырақ ылғалдылығы, %	
	P_1	P_{cp}	W_1	W_{cp}
23	1,02...1,95	1,305	21,1...25,6	24,0
15	3,033	3,445	9,6...17,8	12,993
13	7,037...7,95	7,312	1,8...11,6	6,869
8	8,42...8,98	8,658	1,6...7,9	5,913
7	10,13...10,95	10,409	1,4...6,7	4,929
7	11,041...11,13	11,102	1,3...5,6	4,543

2-кесте. Орташа $p_{\bar{w}}$ мен $W_{\bar{w}}$ -ның мәндерін жоғарыдағы (3.4), (3.5) және (3.6) өрнектерін пайдаланып анықтаған көрсеткіші

Көрсеткіштері	$p = f(W)$		
	(4) өрнегі	(5) өрнегі	(6) өрнегі
<i>a</i> еселеуіші	11,5957	2,82801	0,102204
<i>b</i> еселеуіші	- 0,504959	- 0,110721	0,0327076
Корреляция еселеуіші	- 0,917328	- 0,99062	0,974335
Детерминация еселеуіші, %	84,15	98,13	94,93
F — қатынасы (Фишер критериясы)	47,778736	473,02704	168,61266
Қалыпты қате	1,38336	0,0964012	0,0476978

2-сурет. Зертханалық құрылғы схемасы

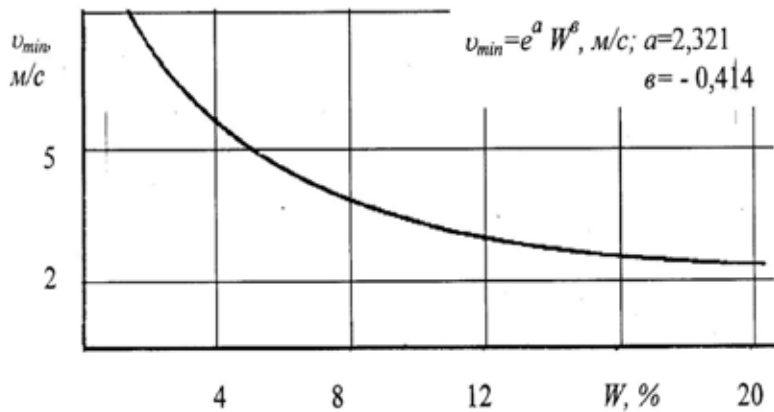
(1-жасанды кесек, 2-қозғалмайтын балкі, 3-електі өткізгіш жіктеуі, 4-таразы, 5-вентке тірелген тензобалкіден, 8-кабель, 9-тензоусилитель, 10, 11 — тензоусилитель мен осциллографтың коректендіру блогнан, 12-осциллограф Н-700, 13-бағыттағыш трубадан).

тікте жасалған. Жоғарыдан тасталған тоңкесек тиісінше 2; 3; 3,5; 4; 5; 6; 7; 8; және 9 м/с жылдамдықпен тензоблокке соғады. Тоңкесектің майдаланған бөлшектері сеткалы классификатордан өтеді. Ал, түс-пей қалған дөңгелек тесікті электің үстіндегі топырақ бөлшектері (100, 50, 20,1 мм) өлше-ніп, тиісінше әр фракциялар есептеліп пайыздық қатынастары анықталады.

Екітіректі тензоблоктың деформациясы осциллограммен анықталып P түрінде $U \mu_y$ масштабына көбейтілу күші төмендегіше анықталды:

$$P = \mu_y \cdot U, H. \tag{8}$$

Тензоблоктың ұзындығы $l=600$ мм; алтықырлы партук қырының биіктігі 17 мм; жазылған масштабы $\mu_y=121,5$ Н/мм

3-сурет. Тоңкесек Φ_{20} майдалануы (60%-ды құрайтын көлемі 20 мм төмен бөлшектер)

Тензоблоктың соққысынан кейінгі майдаланған кесек бөлшектерін әртүрлі сеткілерден 3 өткізіп, таразы 4 арқылы өлшенілді.

Орташа өлшемдегі майдаланған кесектер бөлігі өрнек арқылы есептелінді:

$$\Phi_{cp} = \frac{\Phi_1 \cdot d_1 + \Phi_2 \cdot d_2 + \Phi_3 \cdot d_3 + \Phi_4 \cdot d_4}{100}, \text{ мм} \quad (9)$$

Мұндағы:

$\Phi_1, \Phi_2, \Phi_3, \Phi_4$ — тиісінше 1 мм аз, 1...19, 20...49 және 50 мм жоғары майдаланған кесектер қоспасының саны;

d_1, d_2, d_3, d_4 — алынған фракциялардың орташа өлшемі. Мысалы бірінші фракция 0,5 мм деп алынды (бұның өлшемі 0-ден 1 мм-ге дейінгі бөлшектер қоспасы сол сияқты басқалары да).

Топырақтың абсолюттік ылғалдылығы W майдаланатын кесектерге Φ_{20} айтарлық-тай әсер етеді. Кесекке соғатын соққы жылдамдығы шамамен жұмыс құрылғы соққысының $v = 6...9 \text{ м/с}$ Φ_{20} ның өсуіндегі $W > 14\%$ жағдайымен сипаттауға болады. Әріқарай $W < 14\%$ жағдайында кесектердің 20 мм төмен бөлшектерінің пайызы азаятындығын байқаймыз.

Соққы жылдамдығының азаюы $v = 4...5 \text{ м/с}$ тиісінше кесек ылғалдылығы 9...19% болып, Φ_{20} -ның шығуы үлкенірек болады. Бұндағы $v < 3,5 \text{ м/с}$ құрамдағы Φ_{20} -ның 60% аз болатындығы байқалады. Кішкентай кесек бөлшектерінің 20 мм төмен болуы кесек ылғалдылығының жоғары болуы ($W = 13...19\%$) себепші

болып, соққы жылдамдығының аз болуымен-ақ майдалай алатындығын көрсетеді.

Егістік жер бетін өңдеудегі агротехникалық талап деректеріндегі бұл байланыс топырақтың кесектерінің 2/3 фракциялық құрамы 20 мм кем өлшемде болатындығы қызықтырады. Ең кіші жылдамдықпен әртүрлі жылдамдықта кесектерді майдалау құрылымы графикте көрсетілген (3-сурет).

Ол тәжірибе деректерінің нүктесі арқылы құрылды. Графиктегі қисық көрініс:

$$v_{min} = e^a W^b, \text{ м/с} \quad (10)$$

Мұндағы: a, b — еселеуіштер, тиісінше 2,321 және 0,414 тең мәндері.

Қорытынды

Топырақты тұқым себер алдында өңдеуде техникалық құралдарды функционал-дау шарттарының басты көрсеткіші болып топырақ тоңкесегінің ылғалдылық мөлшерін айтады. ТҚ жұмысы жағдайындағы топырақ құрылымының «піскен» кезі оның абсолюттік ылғалдылығы 18...22% аралығындағы кезеңді жатқызамыз. Тұқым себер алдындағы бұндай ылғалдылық шамасы үш-төрт тәулікке созылады. Қоршаған ортаның жоғарғы ыстық температурасы мен аңызық соққан жел топырақ бөлшектерінің тоңкесектерін тез кептіріп, оның қаттылығын жоғарылатады.

Әдебиет:

1. Алшынбай С.М. Механизация предпосевной обработки почвы орошаемой зоны Юга Казахстана: Автореферат док. дисс. — Алматы, 2003. — 51 с.
2. Технические указания по проектированию и производству планировки орошаемых земель. СМХ СССР. — М., 1963.
3. Алшынбай М.Р. Сборник научных статей по механизации сельского хозяйства. — Алматы, 1999.

Перспективные образцы ячменя и овса для возделывания на засоленных почвах Кызылординской области

Тохетова Лаура Ануаровна, доктор сельскохозяйственных наук, доцент¹;

Ержанова Эльмира Алтайкызы, магистр сельскохозяйственных наук²

¹ТОО «Казахский НИИ рисоводства им. И. Жахаева»

²Кызылординский Государственный университет им. Коркыт Ата
(г. Кызылорда, Казахстан)

В настоящее время с активным развитием животноводства и перерабатывающей промышленности Казахстана резко повысился спрос на зерно ячменя и овса. Хорошая кормовая база является самым важным условием для дальнейшего подъема животноводства, его роста и продуктивности, где важное значение имеют зернофуражные культуры как источник концентрированных и грубых кормов (зерно, солома, мякина). В этой связи, интенсификация селекционно-семеноводческой работы по зернофуражным культурам в Казахстане позволит обеспечить кормовыми ресурсами программу развития животноводства, удешевить и ускорить поступление качественного семенного материала в крестьянские хозяйства, увеличить долю казахстанского содержания в рынке семян по пивоваренному и пищевому направлению. Потенциальными потребителями научно-технического результата выступают кормоперерабатывающие заводы, животноводческие фермы, птицефабрики. В связи с этим, сортоиспытание сортов ячменя и овса отечественной и зарубежной селекции на засоленных почвах Приаралья с широким использованием приемов и методов экологической селекции позволит определить наиболее пригодные в экологическом отношении сорта зернофуражных культур для возделывания в регионе Приаралья, конкурентоспособных по продуктивности, качеству зерна, адаптивности к стрессовым факторам среды. Выявление наиболее пригодных в экологическом отношении сортов зернофуражных культур для возделывания в регионе Приаралья и дальнейшее их районирование позволят обеспечить животноводство области достаточным количеством высокобелковых кормов, и будут служить ценным исходным материалом для практической селекции на соле-, засухоустойчивость.

Материал, методы и условия проведения исследований. Объектом исследований являются 60 образцов ячменя и 20 номеров овса отечественной и зарубежной селекции. Фенологические наблюдения и биометрический анализ, согласно методики ВИР, 1984. Статистическая обработка урожайных данных по Б. А. Доспехову, 1985. Размер делянок 5 м², в трехкратной повторности, размещение — рендомизированное. Стандарт — районированный сорт ячменя Асем и овса Казахстанский 70. Поделочная уборка образцов проводилась вручную, обмолот на сноповой молотилке и определение урожайности весовым методом.

Климат Кызылординской области резкоконтинентальный, жаркое сухое лето и холодная, с неустойчивым

снежным покровом зима. Средняя годовая температура воздуха 9,8 °С. Климат области очень засушливый. Средняя годовая сумма осадков — 129 мм. В отдельные сухие годы их может выпасть всего 40–70 мм. Почва опытного участка — лугово-болотная, типичная для рисовых севооборотов области. Отличается низким содержанием гумуса до 1% и довольно высоким значением плотного остатка — 0,7%. Засоление хлоридно-сульфатное. Грунтовые воды на глубине 1–2 м, минерализация грунтовой воды от 2 до 5 г/л, оросительной воды — 1,6–2,5 г/л. Место проведения исследований — экспериментальный участок ТОО «Казахский НИИ рисоводства им. И. Жахаева», ОХ «Караултюбинское». Агротехника общепринятая для данной зоны: предшественник — рисовище; обработка почвы — зяблевая отвальная вспашка на глубину 22–24 см; ранневесеннее дискование БДТ-7,0, выравнивание поверхности чека длиннобазовым планировщиком, каткование кольчатыми катками ЗКК-6. Внесение удобрений перед посевом в дозе N₉₀P₆₀.

Результаты исследований. Многолетние исследования показали, что у сортов ячменя с длинным периодом вегетации (более 82 дней) в условиях Казахстанского Приаралья начало цветения совпадает с наступлением летней атмосферной засухи, вследствие чего колосья таких сортов остаются в обертке листа и высыхают, не до конца завязывая зерно. Особый интерес представляют скороспелые генотипы, которые оптимально используя запасы естественной влаги почвы после риса, успевают нормально завершить налив зерна до наступления летней засухи. По длине вегетационного периода номера изучаемого сортимента ячменя распределились следующим образом: скороспелая группа — 26 образцов или 43%; среднеспелая — 30 или 50%; среднепоздняя — 4 или 7%. Скороспелые образцы отсутствуют из набора НПЦЗХ им. А.И.Бараева и зарубежной селекции. В разрезе скороспелых и среднеспелых образцов выделены генотипы с более удлиненным периодом «кущение-трубкавание», в сравнении со стандартом Асем на 4–6 дней: 4332Н; 339А (НПЦЗХ им. А.И.Бараева), 13/84–4; 30/05–3; 49/99–18 (КазНИИЗР), Мединум 104 (КарНИИСХ); Инкар; 9/95–26К; 27/83–14L (КазНИИР им. И.Жахаева) (таблица 1).

По продолжительности вегетационного периода образцы овса отнесены к среднеспелой и среднепоздней группе. Не выявлены генотипы с коротким периодом вегетации до 75 дней (таблица 2). Отличились номера

Таблица 1. Ранжирование образцов ячменя по группам спелости

НИУ	Количество образцов			
	скороспелые до 75 дней	среднеспелые от 76 до 82	среднепоздние от 83 до 89	позднеспелые более 89
КазНИИ земледелия и растениеводства	8	2	-	-
	61/85-4; 17/99-5; A71/05-1; 13/84-4; 30/05-3; 21/05-2; 3/04-4; 49/99-18	27/99-3; 31/86-22, Асем, st		
НПЦ зернового хозяй- ства им. А.И. Бараева	-	9	1	-
		100А; 120А; 510А; 4332Н; 339А; 48А; 488А3; 4303Н; 2974Н	(НХЛ-7)	
Карагандинский НИИ растениеводства и сельского хозяйства	4	6	-	-
	Медикум 104; Кара- гандинский 8; Ме- дикум 327; Медикум 373	Медикум 376; Медикум 176; Карагандинский6; Медикум 349; Карагандинский5; Ме- дикум 11		
Карабалыкская СХОС	5	5	-	-
	33-46-77; 54-156- 81; 77-243-97; 79- 245-97; 80-248-98	85-270-104; 62-186-87; 31-44-72; 55-158-81; 44- 126-62		
КазНИИ рисоводства им. И. Жахаева	9	1	-	-
	2/06-07L, 9/95-26K; 27/83-14L, 7/80- 01, 2/84-8, 14/83-3, 83/84-6 L, Инкар, Сыр Аруы	2/06-04L		
Иностранная селекция	-	7	3	-
		2158, 2775, 2094, 2650, 2176, 2188, 2149	2132, 2600, 2667	

3/98-12, Аламан, 1620-86-1, 1620-1 (КазНИИЗР) и 69/03-1 (НПЦЗХ им.А.И. Бараева), которые созревали на 5-7 дней раньше, чем стандарт Казахстанский 70 (85 дней).

Однако в условиях засоленных почв Приаралья, помимо скороспелости, в формировании потенциала общей адаптации сорта решающая роль принадлежит начальным этапам онтогенеза, где наиболее информативными признаками являются высокая полевая всхожесть и интенсивность начального роста. Генотипы, обладающие этим признаком в начальной фазе вегетации, очень быстро и интенсивно отрастают, затеняя поверхность почвы от прямого попадания солнечных лучей, тем самым, препятствуя поднятию солей на поверхность почвы из низлежащих слоев вследствие высокого испарения. Так, среди 26 скороспелых генотипов ячменя с полевой всхожестью от 75% и выше отличились около 15 образцов, из которых 7 генотипов обладали быстрыми темпами роста в начальных фазах развития: 4332Н (НПЦЗХ им.

А.И.Бараева), 30/05-3; 49/99-18 (КазНИИЗР), Медикум 104 (КарНИИСХ); Инкар; Сыр Аруы; (КазНИИР им. И.Жахаева); 55-158-81 (Карабалыкская СХОС). В разрезе 14 среднеспелых образцов овса с полевой всхожестью от 80% и выше отличилось десять генотипов, из которых 3/98-12; 1620-86-1; 1620-86, 1417Н2 обладали также быстрыми темпами роста в начальных фазах развития.

Для регулирования густоты стояния растений большое значение имеет кушение. Однако под влиянием стрессовых факторов зоны Приаралья, выражающаяся главным образом в ингибировании ростовых процессов, изучаемые сортообразцы формировали не более 2 продуктивных стеблей. Учитывая высокую вариабельность и низкую наследуемость продуктивной кустистости мы не делали особый упор на характеристику по данному параметру. В данном регионе важным количественным признаком, определяющим высокую урожайность ячменя и овса, является количество колосьев на 1 м², которое

Таблица 2. Ранжирование номеров овса по группам спелости

НИУ	Количество образцов			
	скороспелые до 75 дней	среднеспелые от 76 до 82	среднепоздние от 83 до 89	позднеспелые более 89
КазНИИ земледелия и растениеводства	-	6	4	-
		3/98-12; Аламан; 1620-86-1; Аргымак; 1620-86; 50/98-12	Байге; Кулагер; Жорга; Казахстанский 70	
НПЦ зернового хозяйства им. А.И. Бараева	-	8	3	-
		1389Н1; 1389Н2; Скакун; 1417Н2; 19/02-2; 21/02-1; 27/03-1; 69/03-1	1137Н2; 1185Н1; 25/02-1	

определяется генотипом сорта и в отличие от продуктивной кустистости, в малой степени подвержено воздействию окружающей среды. Максимальное значение данного признака у ячменя составило 378 шт./м² (17/99-5) и минимальное — 277 шт./м² (Медикум 176), среднее значение признака составило 332 шт./м². У овса максимальное значение 332 шт./м² (1417Н2) и минимальное — 247 шт./м² (1137Н2), со средним значением признака — 328 шт./м².

Одним из определяющих факторов при районировании того или иного сорта ячменя в условиях рисового севооборота Кызылординской области является высота растений, так как его в основном возделывают в качестве покровной культуры многолетних трав. В этом отношении большой интерес представляют высокорослые (более 65 см), устойчивые к полеганию образцы ячменя с коротким периодом вегетации (значение стандарта составило 58,5 см): 13/84-4; 30/05-3; 49/99-18 (КазНИИЗР), 339А; 4332Н; 488А3 (НПЦЗХ), Карагандинский 8; Медикум104 (КарНИИСХ); 62-186-87 (Карабалыкская СХОС), 27/83-14L; Инкар (КазНИИР); 2775 (иностранная селекция) в сочетании с высокой полевой всхожестью, устойчивостью к поздним весенним заморозкам и атмосферной засухе. Высота растений овса варьировала от 60,0 до 82,5 см, со средними значениями от 71,9см до 75,8 см. Выделены высокорослые генотипы с периодом вегетации до 80 дней: 1620-86-1 (КазНИИЗР) и 1417Н2 (НПЦЗР).

Длина подколосового (последнего) междоузлия — важный морфологический признак при определении засухоустойчивости. Известно, что незасухоустойчивые сорта не выбрасывают колос из листовой обертки, а устойчивые в той или иной степени. По данному признаку выделено 23 номера ячменя и 7 номеров овса с максимальными показателями в разрезе НИУ. Значение признака у выделенных генотипов ячменя составило более 17,0 см., у стандарта Асем 12,5 см, у овса — более 30 см, при значении стандарта Казахстанский 70-24,5 см.

В засушливых условиях уменьшается число зерен в колосе (метелке) или абсолютный вес зерен, то есть этот

признак может служить одним из показателей засухоустойчивости сорта. По числу зерен в колосе выделены следующие сортообразцы ячменя: 27/99-3; 13/84-4; 30/05-3 (КазНИИЗР); 339А; 48А; 488А3 (НПЦЗХ); Медикум 376; Караганд. 5; Караганд. 8; Медикум 11 (КарНИИСХ); 55-158-81; 62-186-87 (Карабалыкская СХОС); 2/84-8; 14/83-3; Инкар (КазНИИЗР); 2775; 2158 (иностранная селекция), значение признака, у которых составило более 22 зерен в колосе, у стандарта Асем — 20 шт. По количеству зерен в метелке у сортообразцов овса выявлено большое варьирование от 40 до 94 штук. Самыми высокими значениями по данному признаку в разрезе НИУ выявлены: 69-03-1, 27/03-2, 1389Н2 из ТОО «НПЦЗХ им. А.И.Бараева» с максимальными значениями выше 90 зерен в метелке и 1620-86-1, Аргымак, Аламан из ТОО «КазНИИЗР» с максимальными значениями выше 72 зерен, при значении стандарта Казахстанский 70-68 шт.

От крупности зерна зависит получение равномерных и здоровых всходов, положительно коррелирующая с массой 1000 зерен. Поэтому при создании сортов высокая масса 1000 зерен служит определенной гарантией урожайности. Сортные различия по данному показателю колебались в пределах от 30,2 до 49,9 г. Более крупным зерном отличались сорта и сортообразцы ячменя: 48А; 339А; 4303Н (НПЦЗХ) и Медикум 376; Караганд. 8; Медикум 104 (КарНИИСХ) с массой 1000 зерен 49,9 г, также из таблицы видно, что по средним значениям массы 1000 зерен образцы из НПЦЗХ и КарНИИСХ достоверно превышали другие экологические группы, но уступая при этом по числу зерен в колосе. В целом, по данному признаку с показателями свыше 41 г. выделено 23 образца ячменя. Сравнивая средние значения массы 1000 зерен овса, выявлено достоверное превышение изучаемого набора из НПЦЗХ им. А. И. Бараева, их отличительной особенностью является крупность семян, среди них с массой 1000 зерен более 41,0 г. оказались 27/03-1, Скакун, 1417Н2, 25/02-1, 19/02-2. В наборе КазНИИЗР со значениями 36,0-38,0 г. отличились Байге, 3/98-12, 1620-86-1, Жорга.

При любом направлении селекции зерновых культур главным критерием оценки нового сорта остается урожай с единицы площади в сочетании с устойчивостью к полеганию и болезням. Урожайность изучаемых номеров ячменя находилась в пределах от 8,7 до 34,9 ц/га. Выделены высокопродуктивные образцы ячменя в разрезе НИУ, из которых 13/84–4; 30/05–3; 49/99–18 (КазНИИЗР) и 2/84–8; 27/83–14L; 9/95–26K; Инкар; Сыр Аруы (КазНИИИР им. И. Жахаева) с урожайностью 33,8–34,9 ц/га, а также 488АЗ; 339А; 4332Н (НПЦЗХ) и Медикум 376; Медикум 104 (КарНИИСХ) с урожайностью 30,4–30,9 ц/га, при значении стандарта Асем — 21,1 ц/га. В разрезе НИУ образцы из КазНИИЗР и КазНИИИР им. И. Жахаева по средним значениям урожайности превышали остальные группы. Урожайность овса находилась в пределах от 18,2 до 43,2 ц/га. С максимальными значениями отличились 3/98–12, Аламан, 1620–86–1, 1620–86 (КазНИИЗР) и 1417Н2, 19/02–2, Скакун (НПЦЗХ им. А.И. Бараева).

Таким образом, на основе экологического сортоиспытания 60 сортообразцов ярового ячменя и 20 образцов

овса отечественной и зарубежной селекции в условиях засоленных почв Казахстанского Приаралья выделен ряд образцов, как по отдельным признакам, так и по их комплексу. Отличились следующие сортообразцы ячменя: 13/84–4; 49/99–18 (КазНИИЗР), 9/95–26K; Инкар; Сыр Аруы (КазНИИИР им. И. Жахаева), 488АЗ; 4332Н (НПЦЗХ им. А.И. Бараева), Медикум 104 (КарНИИСХ), 62–186–87 (Карабалькская СХОС), 2775 (иностранная селекция) и овса: 3/98–12, Аламан, 1620–86–1, 1620–86 (КазНИИЗР); 1417Н2, 19/02–2, Скакун (НПЦЗХ им. А.И. Бараева) с коротким периодом вегетации до 78 дней, высотой растений выше 65 см. Достоверная прибавка урожая которых определялась в основном густотой стеблестоя перед уборкой, вследствие высокой полевой всхожести и устойчивости к поздним весенним заморозкам на ранних этапах онтогенеза, массой зерна с колоса, обеспечиваемая лучшей озерненностью колоса и массой 1000 зерен, в целом, обладающие агрономической устойчивостью к стрессовым факторам среды Приаралья.

Литература:

1. Сариев Б. С., Перуанский Ю. В. Теоретические и прикладные аспекты селекции ячменя в Казахстане. — Алматы: Изд. Бастау. — 2002. — 114 с.
2. Гончаров П.Л. Плодородие почвы и сорт — основа устойчивости растениеводства в экстремальных условиях Сибири // Сибирский вестник сельскохозяйственной науки. — 1993. — №2. — С. 3–9.
3. Жученко А.А. Адаптивная система селекции растений (экологические основы). — М.. — 2001. — С. 243.
4. Жученко А.А. Адаптивное растениеводство (эколого-генетические основы) «Теория и практика». В трех томах / А.А. Жученко. М.: Изд-во Агро-рус, Том II, 2008. — 1104 с.
5. Кильчевский А.В., Хотылева Л.В. Экологическая селекция растений // Мн.:Тэхналогія. — 1997. — 372 с.
6. Адаптивная селекция / П.П. Литун, В.В. Кириченко, В.П. Петренкова, В.П. Коломацкая // Теория и технология на современном этапе. — Харьков. — 2007. — 263 с.
7. Методические указания ВИР по изучению мировой коллекции ячменя и овса. — Ленинград. — 1984. — 30 с.
8. Методика полевого опыта / Доспехов Б.А. — М.: Агропромиздат, 1985. — 352 с. .

Изучение фертильности и самофертильности у различных экотипов синей люцерны — (M.SATIVA L.)

Турганова Тулеукуль Актасовна, кандидат сельского хозяйства, профессор;
Нургалиев Нурали Шайкисултанович, докторант
Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата (г. Кызылорда, Казахстан)

Задача и краткая методика наших исследований. Вся работа по изучению фертильности и самофертильности проводилась на гнездовом посеве мировой коллекций синей люцерны на Караултюбинском опытной станции при КазНИИИриса. Каждый экотип был представлен количеством от 5 до 15 номеров. В каждом номере на 3 или 5 кустах ставили по три или четыре пергаментных изолятора (20x10см). Под каждый изолятор помещали пять кистей, еще до начала цветения их. Надетые на кисть изоляторы и сам куст привязывались к вбитой возле куста полке. Для

установления процента фертильности на каждом кусте намечали по пять кистей при свободном цветении. Изолированные кисти под изоляторами через каждые два дня мыли руками, сняв перед этим с кистей изоляторы. Перед тем как перейти к другому растению, руки вытирали ватой, намоченной спиртом, в целях стерилизации.

На намеченных кистях при свободном цветении, так же как и на кистях под изоляторами, производили подсчет цветков и количества завязывания бобов на них. По числу изолированных цветков и числу завязавшихся бобов на

кистях под изолятором вычислялся процент самофертильности, а по числу цветков и завязавшихся бобов на свободно цветущих кистях определялся процент фертильности для каждого изолятора, куста, номера и экотипа в отдельности [1, с. 112].

Опыты по изучению фертильности и самофертильности различных экотипов синей люцерны проводились три года на основном питомнике в первом участке.

В условиях Караултюбинской опытной станции люцерна начинает цвести, обычно, во второй половине мая и цветет до конца июля. Чем меньше выпадает осадков и чем более сухая и ясная погода стоит в этот период времени, тем выше интенсивность плодоношения у люцерны, и наоборот. Последние три года были очень различны по метеорологическим условиям во время цветения люцерны. Массовое цветение у большинства экотипов синей люцерны проходит здесь в июне. Если просмотреть метеорологические условия июня, т.е. время полного цветения люцерны в нашем опыте, то наблюдается следующая картина; средняя относительная влажность воздуха от первого к третьему году сильно падает, а именно; 94%, 83%, 73%, средняя температура воздуха постепенно увеличивается; +18,1С, +21,2С, +25,3С. Число облачных дней уменьшается; 10 дней, 5 дней и 2 дня. Число ясных дней увеличивалась.

При просмотре данных по самофертильности и фертильности различных экотипов синей люцерны за три года мы видим, что процент самофертильности и фертильности у различных экотипов сильно варьирует в зависимости от года и от экотипов (таблица № 1).

Из данных табл. 1 видно, что в первый год по проценту самофертильности все экотипы синей люцерны можно разбить на четыре группы:

I группа с высоким процентом самофертильности, (от 15 до 26) и фертильности (от 60 до 70).

II группа со средним процентом самофертильности (от 13 до 15) и фертильности (от 40 до 60).

III группа с низесреднем процентом самофертильности (от 10 до 13) и фертильности (от 20 до 40).

IV группа с низким процентом самофертильности (от 10 до 1) и фертильности (от 10 до 20).

Как видно из приведенных данных, среди группы люцерны с высоким самофертильности и фертильности колебания максимальных процентов самофертильности, а именно; в первой группе — от 59,6 до 75,2%, во второй группе от 39,4 до 41,3% в третьей группе — от 35,6 до 39,3% и в четвертой группе — от 4,9 до 28,1%.

При просмотре процента самофертильности в географическом разрезе намечается следующая закономерность. При движении с юга на север процент самофертильности в общем постепенно возрастает, а именно: Индия 3,4; Афганистан 6,9; Туркестан 7,2; Сирия и Палестина 10,7; Месопотамия 12,5; Южная Европа 12,3; Западная Европа 17,6; Азово — Черноморский край 27,2 и Украина 23,4 и т.д.

При движении с юга на север в Северной Америке; южные штаты США 11,6 центральные штаты 17,1%. Такую географическую закономерность можно объяснить тем, что при продвижении синей люцерны с юга на север она обычно попадает в более увлажненные районы, где создаются отбором новые формы люцерны с более влагостойкой пыльцой. Во второй год по сравнению с первым люцерны гораздо меньше различаются между собой по проценту самофертильности, хотя порядок распределения экотипов по убыванию процента самофертильности сохраняется. Так, например если в первый год крайние колебания процента самофертильности между экотипами были 26,2 (восточно европейский экотип) и 1,4 (кашгарский экотип) то во втором году 30,2 (восточно европейский экотип) и 15,3 (кашгарский экотип), т.е. крайние экотипы остались те же. Но экотипы синей люцерны, которые в первый год имели средний, ниже среднего и низкий процент самофертильности, во втором году почти сравнялись [2, с. 30].

Таблица 1. Фертильность и самофертильность у различных экотипов синей люцерны (Караултюбинская опытная станция, данные за 3 года)

Название экотипов	Первый год		Второй год		Третий год	
	% ферт	% самоф	% ферт	% самоф	% ферт	% самоф
Малоазиатский	40	14,7	54,2	26,2	59,9	32,4
Триполитанский	40	—	—	—	58,9	44,7
Месопотамский	40	12,5	55,5	23,0	59,1	35,1
Чилийско-перуанский	50	13,7	44,2	30,0	64,0	42,0
Южноевропейский	40	12,3	47,8	16,5	70,3	36,5
Восточноевропейский	70	26,1	40,0	30,2	61,2	51,8
Туркменский	10	4,1	49,8	20,0	65,4	44,9
Хивинский	20	9,6	50,6	15,6	56,8	39,8
Семиреченский	20	6,3	42,7	21,1	69,2	42,9
Среднетуркестанский	20	6,2	51,7	21,0	66,7	48,9
Кашгарский	10	1,4	42,2	15,8	70,5	42,1
Сирийско-палестинский	30	10,7	45,8	29,6	57,1	40,6
Предгорный закавказский	20	—	53,7	15,6	55,6	28,3

Таблица 2.

Группа экотипов	Средней% самофертильности	Максимальный% самофертильности отдельных образцов	Средней% фертильности
I группа			
Восточноевропейский экотип	26,1	75,2	70
Гибридные люцерны сативного типа	18,2	66,6	70
Западноевропейский экотип	17,6	61,4	60
Гибридные люцерны фалькатного типа	15,5	59,6	60
II группа			
Малоазиатский экотип	14,7	39,4	40
Чилийско-перуанский экотип	13,7	41,3	50
III группа			
Месопотамский экотип	12,5	35,6	40
Южноевропейский экотип	12,3	39,3	40
Сирийско-палестинский экотип	10,7	38,7	30
IV группа			
Хивинский экотип	9,6	28,1	20
Семиреченский экотип	6,3	26,4	20
Среднетуранский экотип	6,2	27,1	20
Туркменский	4,1	19,4	10
Кашгарский	1,4	4,9	10

По фертильности разница между экотипами во втором году еще меньше, чем по проценту самофертильности. В третьем году все люцерны имеют очень высокие проценты фертильности и самофертильности за исключением горного и предгорного экотипов, которые показали средний процент самофертильности. Из приведенных данных видно, что все люцерны, которые во втором году по проценту самофертильности были во второй группе, в третьем году попали в первую группу, из третьей группы большинство перешло во вторую группу и только часть из них осталось в третьей группе.

Из четырёх способов воздействия на изолированные кисти наибольший процент завязывания бобов произошел при сжимании кистей пальцами со снятием изоляторов 14,5, на втором месте стоит сжимание кистей пальцами через изолятор — 10,1 на третьем месте стоит похлопывание кистей щелчками через изолятор — 8,7 и на четвертом месте на контроль, т.е. кисти, оставленные под изолятором без всякого воздействия — 5,3.

По проценту фертильности большой разницы между различными экотипами нет. Все экотипы имеют высокий процент фертильности [3, с. 58].

Из приведенных данных процентов самофертильности и фертильности и анализа метеорологических условий во время цветения люцерны можно сделать следующее выводы:

1. Степень самофертильности зависит от степени общей фертильности экотипа; чем выше процент фертильности, тем больше обычно и процент самофертильности. Поэтому отбор на повышенную фертильности яв-

ляется до известной степени отбором и на повышенную самофертильность.

2. Чем выше относительная влажность воздуха, больше выпадает осадков, больше пасмурных дней и ниже температура воздуха во время цветения люцерны, тем ниже процент самофертильности и фертильности и наоборот, чем ниже относительная влажность воздуха, меньше выпадает осадков, больше ясных дней и выше температура воздуха, тем выше процент самофертильности и фертильности у большинства экотипов синей люцерны.

3. Большинство сортов люцерны понижает самофертильность и фертильность при повышенной относительной влажности воздуха, выпадении большого количества осадков и пасмурной погоде во время цветения люцерны, следовательно, климатические условия являются ограничивающими факторами для развития люцернового семеноводства более увлажненных районах.

4. Предварительные скрещивания форм синей люцерны с высокой и низкой самофертильностью и фертильностью показали, что признак высокой самофертильности и фертильности является доминирующим признаком.

5. Между мощным развитием травостоя и высокой самофертильностью и фертильностью нет антагонизма. Возможно сочетание высокого урожая сена и семян на одном растении.

6. Возможность выведения новых сортов с ценными сельскохозяйственными признаками и высоким и постоянным урожаем семян, даже при повышенной влажности, в северных районах вполне обеспечена.

Литература:

1. Вавилов Н.И. Избранные сочинения. — М.: Колос, 1966. — 558 с.
2. Жуковский П.М. Мировой генофонд растений для селекции. — Л.: Наука, 1970. — 87 с.
3. Практикум по селекции и семеноводству полевых культур. — М.: Агропромиздат, 1987. — 368 с.

ЭКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ

Индустриалды-инновациялық үрдістердің қалыптасуының экономикалық мәні

Байменова Гүлнұр Айдарбекқызы, экономика магистрі, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Әлем елдерінің барлығының экономикасының сипаты мен дамуын анықтайтын маңызды факторлардың бірі ретінде бүкіл әлемде мойындалған ғылыми—техникалық прогрес (ҒТП) батыс және отандық әдебиеттерде инновациялық процесс ұғымымен байланыстырылады. Бұл процесс жаңалық табуды білдіреді және ғылыми идеяның туылуының оның комерциялық іске асуына дейінгі кезеңдерді, яғни өндіріс, айырбас, тұтыну қатынастарының бүкіл жинағын қамтиды.

Инновациялық процесс, инновациялық іс-әрекет сияқты ҒТП—пен тығыз байланыста болады, бірақ оның ерекшелігі бар инновациялық процестер енгізілумен, яғни нарықта жаңа өнімнің, қызмет көрсетудің пайда болуымен немесе жаңа технологияның жобалық қуатқа жетуімен аяқталмайды. Бұл процесс пен іс-әрекет енгізуден кейін де тоқтамайды, өйткені тарау барысында жаңалық жетілдіріледі, неғұрлым тиімді бола бастайды, жаңа салаларын, жаңа нарықтарды, демек, жаңа тұтынушыларды ашады.

Инновациялық үрдіс нәтижесі — бұл экономиканың әр түрлі салаларында қолданылатын және халықаралық саудада ерекше тауар болып табылатын технологиялық жаңалықтар [1, 322 б.].

Әлемдік экономикада технологияның қозғалысы жеке елдерде жеткен ғылыми—техникалық прогрестің дамуының деңгейіндегі айырмашылықтардың нәтижесі болып табылады. Көптеген анықтамалары мен модельдері бар техникалық прогрес технологияның дамуының негізін құрайды.

Жаңа технология мен техниканың пайда болуы өндірісті және еңбекті ұйымдастыруды және оны басқару жүйесін мүлдем өзгертіп, сапалық жаңалықтарды енгізді. Механикалық, технологиялық процестерге тікелей адам күшін пайдалану азайып, адамның шығармашылығын, интеллектуалдылығын пайдалану алдыңғы қатарға шықты. Қазіргі заманғы күрделі құрал-саймандар мен технологияларды жедел игеріп, оларды бақылау, басқару, қысқа мерзімде өндірістік шешімдер қабылдау жұмыскерлер мен қызметкерлердің жауапкершілігін арттырады, олардың жоғарғы біліктілігін талап етеді.

Инновациялық үрдіс өндіріс факторларына, кәсіпкерлік іс-әрекетті басқаруды ұйымдастыру формаларына, технологияның қозғалысына және солар арқылы аймақ экономикасына әсер етеді. Кері байланыстарды ескермейтін болсақ, инновациялық процестердің аймақ экономикасына ықпалын схемалық түрде көрсетуге болады (сурет 1).

Инновация ағылшын тілінен аударғанда жаңалық енгізу, жаңашылдық деген ұғымды білдіреді. Бұл жерде біз екі ұғымды көріп тұрмыз. Олар:

1. Жаңашыл — өндірістік және шаруашылық іс-әрекеттерге, нарыққа және қоғамдық өмірге жаңа тауар, қызмет, техника, технологиямен кіру.

2. Жаңалық енгізу — өзгерістермен толықтырулар енгізе отырып, ғылыми техникалық прогрестің ең соңғы нәтижелерімен өнім өндіріп, қызмет көрсету.

Жаңа өндірістік процесті, өнімді немесе қызметті игеру, қазіргі тілмен түсіндіргенде жаңалықты инвестициялау дегенге саяды. Ал тамыры тереңде жатқан термин латын тілінде жаңару, өзгеру сөздерімен баламаланып, бұдан бұрын болмаған жаңалық, қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандырудың жаңа әдісі деген түсініктерді береді. Сонымен қатар инновация — интеллектуалдық іс-әрекеттер нәтижесін қалыптастырады. Инновацияға деген қажеттілік кәсіпорынның, не фирманың ішкі және сыртқы факторлары әсерінен пайда болады [2, С. 67].

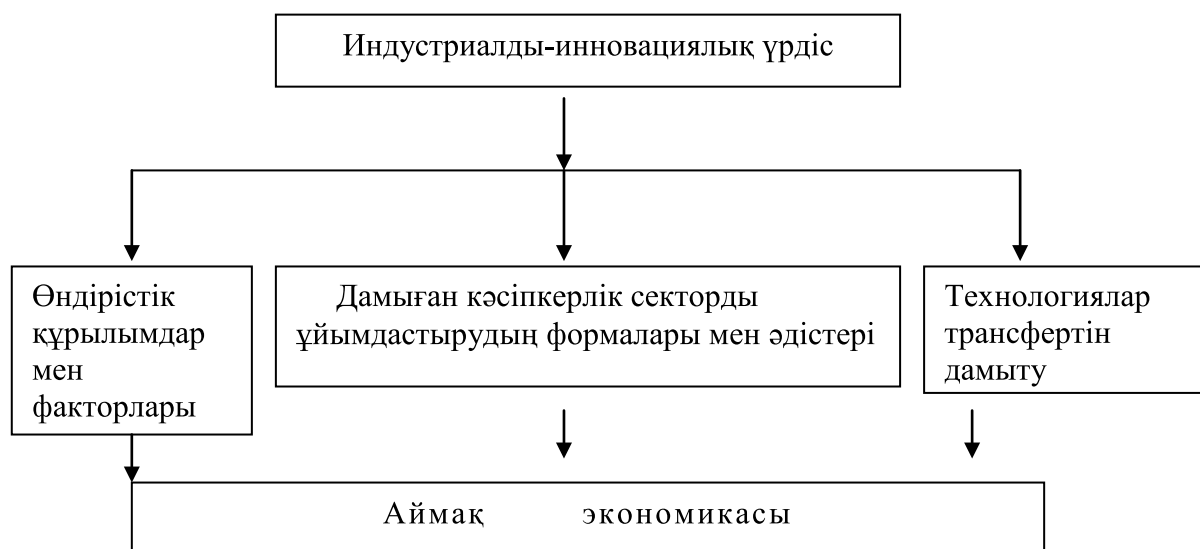
Сыртқы факторлар: жаңа нарықтарды ашу, тауардың сапасын, бәсеке қабілеттілігін арттыру және т.б. Ішкі факторлар: өнім түрінің, сапасының және қызмет көрсету түрінің нашарлауы, қиындауы, шығындардың көбейіп кетуі және т.б.

Осыдан кәсіпорынның инновациялық қызметі — бұл жаңа өнімді шығару немесе өнімнің одан әрі жақсаруы, не қызмет көрсетуі, оларды өндірудің жаңа әдістерін қолдану мақсатындағы ғылыми-техникалық және зияткерлік, әлеуметтік шаралар жүйесі.

Инновацияның өміршеңдік циклі 3 кезеңнен тұрады:

1 — жаңалықтың нарыққа шыққанға дейінгі кезеңі

2 — нарыққа шығып, оның алынып тасталғанға дейінгі кезеңі

Сурет 1. **Индустриалды-инновациялық процестің аймақ экономикасына ықпалы**

3 — тозу, жойылу кезеңі

Соңғы екі кезең жаңалықтың пайдалану кезеңдері болады.

Ал, инновациялық процеске келер болсақ, инновациялық процесс жаңа идеяның зерттелуі, дайындауымен оның практикалық қолданысқа енуіне дейінгі мерзімді қажет етеді. Инновациялық үрдісті ұйымдастырудың 3 әдісі бар:

1. Кезекті ұйымдастыру — әр саты біткеннен кейін, оны жалғастыру немесе тоқтату туралы шешім

қабылданады. Бұл қаржылық қауіптілікті (риск) төмендетеді, бірақ ұйымның әлеуетін толығымен пайдалануға мүмкіндік бермейді және жұмыс шығынын көтеріп жібереді.

2. Паралельді ұйымдастыру—жұмыстың бітуін күтпей-ақ, паралеллді ұйымдастыру. Бұл уақытты қысқартады, бірақ тәуекелді жоғарылатады.

3. Интегративті ұйымдастыру — әртүрлі профилдің мамандары, білгір есепшілері біріге жұмыс жасау арқылы барлық мәселелерді шешеді.

Әдебиет:

1. Асан Д.С., Асанова А.С. «Қазақстан Республикасындағы индустриалдық-инновациялық даму стратегиясы». Орталық Азия одағының ұлттық экономика жүйесінің мүмкіншілітері мен интеграциялық болашағы. — Алматы, 2005. — 322 б.
2. Акчурин А. Некоторые проблемы инновационного развития Республики Казахстан // Қаржы-Қаражат-Финансы Казахстана. — 2005. — №3. — С. 67—76.

ГОСУДАРСТВО И ПРАВО

Ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлердің құқықтық жағдайын бұзғаны үшін жауапкершілік

Жомартқызы Мария, заң ғылымдарының кандидаты, кафедра меңгерушісі;
Сарыбаев Азамат Мухамедович, оқытушы;
Абу Нургалым, студент
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Жалпы, заңдық жауапкершіліктің өзі мемлекеттің құқық бұзушының әрекетіне деген, оның жасаған қылығына қайтарған жауабы болып табылады.

Бұл жағдайда құқық бұзушы жеке, мүліктік немесе ұйымдастырушылық тәртіптегі жағымсыз салдарларды көтеруге тиіс, бұл оған міндетті болып табылады. Ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлердің құқықтық жағдайын бұзғаны үшін заңдық жауапкершілік астарынан біз мемлекеттің қоршаған орта саласындағы өзінің құзыретті органдары арқылы жердің пайдалану тәртібін бұзушыға қолданылатын жазалау шараларын айтамыз. Заңдық жауапкершілік маңызы ретінде ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлерге қойылатын талаптарды бұзған адамға теріс салдардың келуінен көрінеді.

Ауыл шаруашылық жерлерінің пайдалану тәртібін бұзғандық жауапкершілік заңдық жауапкершіліктің құрылымдық бөлігі болып табылады және оған тиесілі белгілердің барлығына ие. Сонымен қатар ол экономикалық-құқықтық қатынастардың ерекшелігімен анықталатын қасиеттерге ие [1].

Біріншіден, жер саласындағы құқық бұзушылықпен келтірілген зиян екі түрлі аспектіде қарастырылады: экономикалық (материалдық) және экологиялық (материалдық емес). Дегенмен, көп жағдайда, жерге келтірілген зиянды натуралды түрде өтеу мүмкін болмағандықтан, ақшалай нысанда өтеледі.

Екіншіден, зиян мөлшерін анықтау тәртібіне байланысты өз ерекшеліктері бар.

Үшіншіден, жерді пайдалану заңнамасын бұзушыларға қолданылатын мәжбүрлеу шараларының арасында (пайдалану құқығынан айыру, оны шектеу және тоқтата тұру) дәстүрлі жауапкершілік түрлерінің шеңберіне кірмейтіндері де кездеседі.

Ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлердің құқықтық тәртібін бұзғандық үшін үшін заңдық жауапкершілік деген сөздің астарынан біз мемлекеттің өзінің арнайы құзыретті органы арқылы қоршаған ортаны қорғау саласындағы

құқық бұзушылықтар үшін қолданатын шараларын түсінеміз дедік.

Біз ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлердің құқықтық тәртібін бұзуға байланысты қазақстандық жер құқығы доктринасының көрнекті өкілі Ә.Е. Бектұрғановтың келтірген анықтамасымен толығымен келісеміз. Оның анықтағанындай: «Ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлердің құқықтық тәртібін бұзу — белгіленген жер пайдалану тәртібін бұзатын және ауыл шаруашылық жерлерінің ресурстарына зиян келтіретін заңға қайшы келетін кінәлі субъектінің әрекет немесе әрекетсіздігі» болып табылады [2].

Ауыл шаруашылық мақсатындағы жер ресурстарына келетін теріс әсерлердің салдарына жалпы жарамды жер қорлардың сарқылуы, бұзылуы, жерден алынатын табыстардың азаюы немесе болмай қалуы, жерге келетін шығындар, жерлердің пайдалануға жарамсыз болып оларды пайдалану қолайлы болмай зиян келуі жатады.

Әрбір жеке құқық саласында заң бұзушылық болуы мүмкін болса, ол үшін заңдық жауапкершілікті сол заңның өзі атап беруі заңның міндеті болуы қажет. Бұл жерде атақты принцип: Заңда көрсетілмегендердің барлығын жасауға болады деген жұмыс істейді. Мұның жер қатынастар саласында тәртіпті жеке заңдылықты сақтау үшін өте қажетті мәні бар.

Ауыл шаруашылық мақсатындағы жер учаскелеріне деген меншік иесінің және жер пайдаланушының жер заңдарында белгіленген міндеттемелерін орындамау, жердің құқықтық тәртібін (режимін), жер салығын және басқа төлемдердің уақытында төлемеу немесе бас тарту, сервитут міндеттемелерін орындамау сияқты және жерді мақсатына қарай пайдалануға байланысты бекітілген тәртіптерді бұзу, сондай-ақ жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылардың міндеттерін орындамаудан туындайтын заң бұзушылықтардан тұрады. Ондай жер заңын бұзушылықтар әр түрлі болуы мүмкін. Оның ішінде осындай міндеттемелердің қатарында

ауылшаруашылық жерлерін ұтымды пайдалануды жүзеге асырмай, топырақтың құнарлылығын төмендету де бар [2]. Бұл жасалған әрекетке жауаптылықты Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 250–258 баптары қарастырады.

Жер заңдарын бұзғандық үшін заңшығарушының нақ осындай тұғырды иеленгендігі арнайы зерттеулерде ғылыми тұрғыда зерттелген болып келеді. мәселен, Л.Ф.Усманова ауыл шаруашылығы саласындағы экономикалық құқық бұзушыларды жазалау шараларын жетілдіру жолдарын іздестіре келе, қылмыстық және әкімшілік заңдарды қолдануда нақты бір критерийлерді анықтаушы ретінде алу қажет деген пікірді ұстанады [3].

Егер учаскені пайдалану Жер кодексінде немесе Қазақстан Республикасының өзге де заңдарында белгіленген жерді ұтымды пайдалану ережелерін өрескел бұза отырып жүзеге асырылса, атап айтқанда, егер учаске нысаналы мақсатына сәйкес пайдаланылмаса немесе оны пайдалану ауыл шаруашылығы жері құнарлылығының едәуір төмендеуіне не экологиялық жағдайдың едәуір нашарлауына әкеп соғатын болса, Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңдарында көзделген жазалау шаралары қолданылғаннан кейін жер учаскесі меншік иесінен және жер пайдаланушыдан алып қойылуы мүмкін.

Мақсаты бойынша пайдаланылмаған не Қазақстан Республикасының заңдарын бұза отырып пайдаланылған жер учаскесін алып қою келесідей тәртіпте жүзеге асырылады:

1. Меншік иелерінен және жер пайдаланушылардан жер учаскесін алып қою жер ресурстарын басқару жөніндегі аумақтық органның талап-арызы бойынша сот тәртібімен жүргізіледі.

2. Жер учаскесін алып қою туралы талап-арыз меншік иесіне немесе жер пайдаланушыға талап-арыз қойылғанға дейін кемінде бір жыл бұрын учаскені мақсаты бойынша пайдалану қажеттігі туралы жазбаша ескерту жасалғаннан кейін және осы уақыт ішінде жер учаскесінің меншік иесі не жер пайдаланушы учаскені мақсаты бойынша пайдалану жөнінде қажетті шаралар қолданбаған жағдайда ғана берілуі мүмкін.

3. Жер учаскесін алып қою туралы талап-арыз Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңдарында көзделген жазалау шаралары қолданылғаннан, талап-арыз беруден кемінде үш ай бұрын меншік иесіне немесе жер пайдаланушыға Қазақстан Республикасы заңдарының бұзылуын жою қажеттігі туралы жазбаша ескерту жасалғаннан кейін ғана және осы мерзім ішінде меншік иесі немесе жер пайдаланушы учаскені пайдалану кезінде Қазақстан Республикасы заңдарының бұзылуын жоймаған жағдайда берілуі мүмкін.

Сонымен ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлерді пайдалану мен оны тиімді ұйымдастыруға байланысты жүргізілген теориялық зерттеулер осы жұмыс бойынша қорытынды жасауға алып келді.

Ең біріншіден, біз жоғарыда атап көрсеткендей, ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлерді қазіргі нарықтық қатынастарда тиімді пайдалану мен оларды ұйымдастыруды бір жолға қоя отырып оларды пайдалануды жетілдірудің мұқтажы бүгінгі күні айқын болып отырғандығын айта кеткен жөн.

Қазіргі кездегі ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану мен оны қорғауды жүзеге асыратын нормативтік база күрделі жетілдіруді талап етіп отыр. Бұл тұсағы біздің айтарымыз, ауыл шаруашылық өндірісі мақсатында пайдалануға жарамды жерлердің айналымын жақсарту үшін заңдық тұрғыдан ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлердің құрамы мен құқықтық режимін жетілдіру қажет.

Біздің мемлекетімізде ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлерді пайдалану мен қорғау көпшілік мемлекеттердегідей арнайы бір заң актісімен реттелмейді. Өзара тығыз байланысты аграрлық құқықтық қатынастардың реттелуі арнайы бір актіні қабылдау қажеттілігін туғызып отыр. Бұл қатынастардың барлығын Қазақстан Республикасының Жер кодексі толықтай реттей береді деген де дұрыс болып табылмайды, себебі Жер кодексі олардың жүзеге асырудың мехнизмін толық қамтымайды.

Ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлердің қорғалуы мен ұтымды пайдалануына мемлекеттік бақылауды ары қарай жетілдіру мақсатында жер инспекцияларының қатары мен штатын кеңейту қажет. Ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлерге жеке меншік құқығының пайда болуы жағдайында қазіргі кездегі жерді қорғайтын және оның пайдаланылу тәртібін сақтауды бақылайтын органдар өздерінің қатарларының аздығына және арнайы материалдық-техникалық тұрғыдан қамтамасыз етілмеуіне байланысты жерлерді ұтымды пайдалануын және олардың мақсатқа сәйкес пайдалануын қадағалауы жеткілікті деңгейде болмай отыр. Бұл санаттағы жерлерге жеке меншік құқығын енгізу олардың интенсивті түрде айналымының жоғарылауына алып келеді. Бұл тұста жергілікті өкілді органдар мен атқарушы органдардың қызметтерін тиімді ұйымдастыру қажеттілігі және олардың қызмет етулерінің айқындылығын талап ету қажеттілігі туындап отыр.

Зерттеу жұмысы нарықтық қатынастар жағдайында ауылшаруашылық мақсатында пайдаланылатын жерлерді тиімді пайдалану және қорғауды заңдылықпен қамтамасыз етудің теориялық және құқықтық өзекті мәселелеріне арналды.

Ауыл шаруашылық мақсатында пайдаланылатын жерлерді тиімді пайдалану мен қорғаудың нормативтік-құқықтық негіздері өзгертулерді қажет етеді. Жаңа жер заңнамасы қандай жерлердің ауыл шаруашылық мақсатында пайдаланылатын жерлер ретінде қорғауы қажет деген мәселе бойынша нақтылықты қажетсінеді.

Бұзылған жерлерді қалпына келтіру институтын кемелдендіру үшін бірқатар шаралар кешені қажет. Біріншіден, аталған проблеманың заң аспектісі бар. Ол «Шаруашылық айналымнан шыққан жерлердің рекуль-

тивациясы мен қалпына келтіру туралы» арнайы заң актісін қабылдаумен байланысты. Екіншіден, жерлердің бұзылуына байланысты шығын көлемін анықтау әдісі жетілдіруді қажет етеді. Қайта қалпына келтіру шаралары тек жердің санатына ғана емес, сонымен қатар жалпы табиғат ландшафтісіне келген шығынды ескеруі тиіс.

Ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлерге қатысты жеке меншік құқығы тиімді әсер ету үшін:

— ауыл шаруашылық жерлерін жеке меншікке берудің құқықтық мехмнизмін жасау тиіс;

— ауыл шаруашылық өндірісінің тиімділігін арттыру мақсатында жеке меншік құқығын шектеу жүйесін қалыптастыру;

— жалға алынған жерлердің құқықтық режимін жеке меншік құқықтағы жерлердің режиміне жақындату, жалға алуды жеке меншік құқықты қайта рәсімдеудің жеңілдіктері мен негіздерін реттеу;

— ауыл шаруашылық өндіріс субъектілерінің меншік құқығында немесе пайдаланудағы жерлердің шекті мөлшерін анықтау тәртібін реттейтін арнайы заңға сәйкес акт қабылдау қажет; жерге байланысты заң бұзушылықтар үшін жауапкершілік шараларын қарастыратын нарықтық қатынастарға сәйкестендіру.

Жалпы Қазақстан Республикасының Жер кодексі тиімді болуы үшін аграрлық жер қатынастары саласында көптеген арнайы заңға сәйкес актілерді қабылдау қажеттігі туындап отыр.

Әдебиет:

Нормативтік құқықтық актілер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. — 1995 жыл, 30 тамыз.
2. Қазақстан Республикасының Жер кодексі. — 20 маусым 2003 жыл. Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы. 2003 жыл № 13, 99 бет.
3. Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексі. 30 қаңтар 2001 жыл. Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы. 2001 жыл № 5—6, 24 бет.
4. Архипов И.Г. Земельное право Республики Казахстан. Учебное пособие. — А., Юрист, 1999.

ИСТОРИЯ

ХІХ ғасырдың орта шеніндегі орыс-қазақ соғыстары

Аманжол Күзембайұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор;

Елкей Нұрлыбек Нұрланұлы, тарих магистрі

Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты (Қостанай қаласы, Қазақстан)

Тарих ғылымындағы осы күнге дейін шешімін таппай келе жатқан көп мәселелердің бірі — ХІХ ғасырдың орта шеніндегі еліміздің тәуелсіздігі мен бостандығын сақтап қалуға бағытталған қазақ хандығының сырт ел басқыншылығына қарсы күресі. Тәуелсіздігімізге қол жеткізгенімізге 20 жылдан асса да, ғылымға, саясатқа, қоғамдық ойға сіңіп қалған отаршылдық пиғыл негізінде қалыптасқан қазақ елі тағдырындағы Ресейдің рөлі жөніндегі парадигма өзгеріске ұшырамай отыр.

ХІХ ғасырда жарық көрген кейбір басылымдарда, Ресей ғалымдарының еңбектерінде, тіпті көпшілікке арналған энциклопедиялық анықтамаларда Кенесары хан өзі басқарып отырған мемлекетінің тәуелсіздігі үшін күресті деген парадигма қалыптасқан. Кейін де, әсіресе, ХХ ғасырдың орыс ұлтшылдығы шарықтап тұрған 50-ші жылдары оған жала жабылып, оның жүргізген соғыстарына феодалдық-монархиялық баға берілді. Сол ғасырдың 80–90-шы жалдары белгілі тарихшы Ермұхан Бекмахановқа арналған ғылыми мақалаларда, арнаулы әдебиетте, конференцияларда феодалдық-монархиялық қозғалыс ұлт-азаттық қозғалыспен ауыстырылды. Бірақ, осы қозғалыстың теориялық мәселелері бүгінге дейін анықталмай отыр.

Қазақстан тарихнамасында соғыс, көтеріліс, қозғалыс ұғымдарына теориялық жағынан әлі бірыңғай түсінік жоқ. Көбіне көтеріліс пен қозғалыс ұғымдары бір мағынаны білдіреді. Мәселен, Кенесары хан бастаған орыс отаршылдарына қарсы соғыс бір оқулықта «қозғалыс», екіншісінде «көтеріліс» ретінде көрсетіледі. Тіпті, бір мақаланың өзінде осы дефиницияларды қатар пайдаланады.

Мысалы, биылғы жылы «Қазақ тарихы» журналында жарық көрген Р.Жантемірованың мақаласында мұны көтеріліс деп атайды [1, 46–47 бб.]. Оны былай қойғанда, осы журналдың орысша нұсқасында 10–11 сыныптарға арналған Қазақстан тарихы пәні бойынша бағдарламада ХІХ ғасырдың 20–60 жылдарындағы Қазақстанда болған Ресей басқыншылығына қарсы соғысты «қозғалыс» деп атайды.

Ал енді, интернеттен алынған «восстание» ұғымының мағынасы мынандай: «... открытая акция сопротивления группы людей против государственной власти. Наиболее важным видом восстания является вооруженное восстание. Участники восстания называются повстанцами. Восстание, в котором принимает участие значительная часть населения, называется народным восстанием.» [2]. Қарап отырғандай, көтеріліс дегеніміз — бір мемлекеттің ішіндегі белгілі бір әлеуметтік топтың сол мемлекет жүргізіп отырған саясатына қолына қару алып, қарсы тұруы екен. «Движение» деген дефиниция сөздіктерде белгілі бір мемлекеттік саясатқа қарсы жүргізілетін, бүкіл әлеуметтік топтар қолдайтын, халықтың көпшілік бөлігі қатынасатын, күрестің әртүрлі әдіс-тәсілдің түрлерін пайдаланатын саяси іс-әрекеттер. Ғылымда жиі пайдаланатын термин «соғыс (война)». Соғыстың түсінігі «... конфликт между политическими образованиями (государствами, племенами, политическими группировками и т.д.), происходящий в форме вооруженного противоборства, военных (боевых) действий между их вооруженными силами. Как правило, война имеет целью навязывание оппоненту своей воли.». Ал енді, ғалым Клаузевицаның пікірінше: «соғыс дегеніміз саясаттың жалғасы» екен [3]. Соғыстағы мақсатқа жетудің негізгі тәсілі, әдісі, ұйымдасқан түрде әскери қарсылық көрсету. Кейде соғыстың экономикалық, дипломатиялық, идеологиялық, ақпараттық және басқа түрлері де болады. Яғни, соғыстың мәні бір елдің екінші елге өзінің мақсатын күшпен орнату.

Міне осыған қарағанда, Кенесары хан саясаты қозғалыс та, көтеріліс те емес. Ресей қазақ жеріне қарулы күшпен басып кірді. Шекарадан өтіп, қазақ даласының орталық аймақтарына өз бекіністерін салған Ресей әскерінің іс-шаралары қазақ мемлекеті тарапынан қарсылыққа кездесті. Енді осы тезисімізді әлемдік тарих ғылымындағы басқа да ұлттық қозғалыстармен салыстыра отыра, дәлелдеп көрелік.

Қазақтың әдеттік заңы бойынша басқа мемлекетке қарсы соғысты жариялау функциясы ханның қолында. Жарияланған соғысты хан кейінде мәслихатқа бекітіріп

алады. Ал енді, XIX ғасырдың 20-шы жылдары бүкіл қазақтық хан болып Абылайдың үлкен ұлы Ғұбайдолла сайланған болатын. Оның орнына ел билігін өз қолына алған інісі Уәли Ресейдің ықпалынан шыға алмады.

Өкінішке орай, қазақ төрелері, кейбір рубасылары мен батырлары Ресейдің араңдату саясатының түпкі мақсатын түсінбей, уақытша берілген уәделерге сеніп, алған шендері мен киген шекпендеріне мәз болып, ұлт мүддесін сатып кетті. Тіпті, арғын руының өте беделді Шеген би Мұсаұлы Кенесары саясатына өте сақтықпен қарап, тек кейіннен оны қолдауға мәжбүр болған. Оған дәлел, Шегеннің мұндай позициясын қолдаған патша әкімшілігі оны Анна лентасындағы алтын медальмен марапаттап, үстіне шапан жапқан. Мұндай жағдай дүние жүзі халықтарының тарихында да кездеседі. Мәселен, XIX ғасырдың орта шенінде Қытай еліне ағылшын басқыншылары басып кірген кезде көптеген жергілікті атқа мінерлер өзінің жағдайын ұлт мүддесінен жоғары ұстады. Гуанчжоу провинциясында үкіметтің кейбір чиновниктері жөнінде мынандай листовка таратылды. «Наши кровожадные чиновники до сих пор были соучастниками английских грабителей во всех деяниях, которые последние совершали против порядка и справедливости... Они смотрели на иностранных дьяволов, как на богов, а народ презирали, как собак, и человеческая жизнь для них не представляла никакой ценности. Они стремились лишь к тому, чтобы сохранить свое высокое положение» [4].

Ресей мемлекеті осындай саясатты пайдалана отырып, қазақ даласына терендей еніп, өздерінің әскери бекіністерін сала бастады. Арынғазы ханның тұтқындалуы Уәли ханның қайтыс болуына байланысты Қазақстандағы хан билігінің дағдарысын пайдаланып Ресей әскері қазақ даласына терендеп ене бастады. Сатқын сұлтандарға үміт артқан Ресей патшалығы Батыс және Солтүстік Қазақстан жерінде басқарудың жаңа жүйесін енгізуді ойластырды. Сөйтіп, 1822 жылы орыстың мемлекет және қоғам қайраткері М.Сперанский «Устав о Сибирских киргизах» деп аталатын құжатты дүниеге әкелді. 1822 жылы патша үкіметі Сібірді екіге бөліп, оның Батыс аймағының құрамына Қазақстанның солтүстігін де кіргізді. Оның орталығы 1839 жылға дейін Тобольск қаласы, одан 1839 жылдан кейін Омск қаласында болды. Аты аталған құжат бойынша Орта жүз мекендейтін қазақ жері 7 округке бөлінді (Қарқаралы, Көкшетау, Аягөз, Ақмола, Баянауыл, Құсмұрын, Көкпекті). Әрбір округті аға сұлтан билейтін болды. Ол өзінің билігін орысша «приказ», қазақша «дуан» деп аталатын мекеменің көмегімен жүргізуге тиісті болды. Аға сұлтанға «Орыс әскерінің майоры» деген атақ беріліп, оған ай сайын жалақы төленетін болды.

Ал енді, 1822 жылғы Орынбор генерал-губернаторы П.Эссен жасаған «Устав о Оренбургских киргизах» деп аталатын құжат бойынша Кіші жүз жері 3 бөлікке бөлінді (батыс, Шығыс және Орталық). Егер округ сұлтандары сайланатын болса, бұл жерде сұлтан-правительді патша әкімшілігі тағайындайтын болды. Әрбір аға сұлтанды,

сұлтан-правительді қол астында 100 казак-орыс әскері бар орыстың офицері бақылап отыратын болды.

Міне, осылай жоғарыдағы құжаттар бойынша Ресей Қазақстанның Солтүстігі мен Батысын отарлаудың жаңа деңгейін іске асыра бастады. Дегенмен де, Ресей бұл жерлерді өзінің территориясының санатына қоспады. Қазақстанмен арадағы қарым-қатынас Сыртқы істер министрлігінің Азия департаменті арқылы жүзеге асырды. Ал құрылған әкімшілік органдарды «сыртқы округтар» деп атады. Осы күнге дейін қазақ халқы Ресейді «іш» деп атайды. Осындай жағдайда, 1823 жылы Кіші жүздің қатардағы батыры Жоламан Тіленшіұлы Сібірдегі Ресей әкімшілігіне хат жазып, егер патша үкіметі қазақ даласындағы орыс бекіністерін жоймайтын болса, қазақ халқы қолына қару алып, басқыншыларға қарсы тұрады деп мәлімдеді. Ол Жаңа-Елек шекара шебінің салынуына қарсылық ретінде Орынбор әкімшілігіне бірнеше рет хат жолдап, нәтиже шықпаған соң қазақ жігіттерін атқа қондырды.

Абылайдың отыз ұлының ішіндегі ең кішісі Қасым сұлтан еді. Оның екі әйелінен жеті баласы болды. Уәлидің әкесі Абылай мен Ресей арасындағы келісімшартты бұзғандығына риза болмаған олар «Абылай ханның Русиямен жасасқан шартын бұзғандарына көніп отыру бізге ұят. Құдай қаласа, барлық қазақтың басын қосып, Абылай хан дәуренін қайта орнатуымыз керек. Алла Тағала өзі бізге жар болғай!» дейді [5].

Орта жүзде Саржан Қасымұлы бастаған қазақ әскері 12 жылға жақын Ресей билігін мойындаған аға сұлтандар мен орыс отаршылдарына қарсы қарулы соғыс жүргізді. 1826 жылы қазақ әскері Қарқаралы приказын жоюға тырысты. 1832 жылы Ресей Ақмола бекінісінің іргетасын қалап, осы жерде Ақмола дуанын құрды. Саржан Қасымұлы Орта Азия мемлекеттеріне үміт артып, Ресейге қарсы одақ құруға тырысты. Ташкенттің әмірі бұл ұсынысты жылы қабылдап, 1834 жылы Ұлытау маңында Қорған атты бекініс салды. Бірақ бұл одақтың ғұмыры ұзақ болмады. Абылай ұрпақтарының саяси аренадағы беделінен қауіптенген Орта Азия әміршілері берген уәделерінде тұрмады. Алдымен Саржан мен Садық, кейіннен Қасым сұлтандар солардың қолынан қаза тапты.

Ағаларынан айрылған Кенесары ұлт-азаттық қозғалыс басшылығын өз қолына алуға мәжбүр болды. 1841 жылдың күзінде қазақтың үш жүзінің игі жақсылары бас қосып, ақ киізге көтеріп Кенесарыны хан сайлады. Ол билік басына келгеннен кейін бірнеше реформалар жасады. Ұлтын, елін, жерін сүйген азаматтар кірген хан кеңесі сайланды. Мемлекеттік басқару жүйесі қайта құрылды, көрші елдермен қарым-қатынас орнататын дипломатиялық қызметке қатты көңіл аударылды, салық жинау ісі, жолға қойылды. Хан қарулы күштерді нығайту үшін жаяу әскер, артилерия, қатаң тәртіп, сарбаздар мен сардарлардың сыртқы түріне, әскерді үйретуге ерекше дем берді [6].

Мақаламыздың негізгі мақсаты, Кенесары бастаған отаршылдыққа қарсы соғысты бүге-шігесіне дейін баяндау

емес, бұл процесті ХХ ғасырдың 40–50 жылдары Ермұхан Бекмаханов, одан кейін Ж.Қасымбаев, Е.Уәлиханов еңбектерінде толық талқыланған [7]. Революцияға дейінгі, одан кейінгі кейбір авторлар Кенесары қозғалысының статусын көтерілістен гөрі, басқашалау көрсетеді. Мысалы, 1831–33 жылдары Польша азаттық қозғалысына қатынасқан поляк революционері А.Янушкевич Кенесарыны бірде Рим империясымен соғысқан Нумидия патшасы Югуртамен, бірде ХІХ ғасырдың 80-ші жылдарындағы Алжир халқының азаттық күресінің Абд-эль-Қадермен салыстырады [8].

ХІХ ғасырдың 50-ші жылдарында Верный қаласында болған ұлы саяхатшы П.Семенов Тянь-Шанский осы көтеріліс жөнінде әртүрлі мәліметтер жинастырып, Кенесарыны біздің эрамызға дейінгі екінші ғасырда Кіші Азиядағы кішкене ғана Понт патшасының билеушісі, Рим құл иеленуші мемлекетінің жаулағыш саясатына қарсы тұрған Митридат VI Евпатормен теңейді де қазақ феодалдық мемлекетін уақытша болса да қалпына келтірген Кене ханды жоғары бағалайды [9].

Расында да, Кенесарының соғысын 1341–1381 жылдары ағылшын шаруаларының Уолтер Тайлер көтерілісімен, 1670–1671 жылы Ресейдің оңтүстігінде болған Степан Разинның, 1707–1709 жылдары болған Кондратий Булавиннің, 1773–1775 жылдары болған Емельян Пугачевтің 1857–1859 жылдары ағылшын отаршыларына қарсы көтерілген сипайлардың, 1916 жылы қазақ даласында орыс отаршыларына қарсы қазақ жігіттерінің көтерілістерімен салыстыруға болмайды. Бұлардың бәрі бір мемлекеттің өз ішінде бір әлеуметтік топтың орталық үкіметке қарсы болған қарулы қақтығыстары. Ғылыми әдебиетте олар шаруалар соғысы деп аталады.

Кеңес заманында тарих факультеті студенттеріне арналған, сол кездің белгілі тарихшылары профессорлар П.П. Епифанов, В.В. Мавродин редакциясын басқарған, «ССРО тарихы» тарихы оқулығында шаруалар соғысына мына төмендегідей анықтама береді: «Крестьянские войны являются высшей формой кассовой борьбы в феодальной России. Они направлены не против отдельных светских и духовных феодалов, а против всего этого класса, против гнета крепостнического государства и олицетворяющих его воевод, приказных людей и пр.

Крестьянские войны отличаются тем, что и при сохранении локальности и стихийности борьбы движение охватывает значительную часть страны. Оно носит вооруженный характер — в нем участвует масса крестьян. Наряду с отдельными выступлениями (индивидуальными, группами или отрядами) действуют и крупные вооруженные силы вооставших» [10].

ХІХ ғасырдың аяғы ХХ ғасырдың басында Европа елдері Африкадағы, шығыс елдеріндегі мемлекеттерді отарлауға бар күшін салды. Әсіресе, Африка мемлекеттерін отарлау үшін болған соғыстар миллиондаған адамның өмірін қиды. Африкадағы Европа отаршыларының саясаты жергілікті халықты қыру, оларды шахталардағы, кеніштердегі ауыр

жұмысқа салу, сол елдің байлығын мейлінше тонау. Бір өкініштісі, өз халқын тонауға сол елдің ірі-ірі рубасылары көмектесті. Африкада Кимберли, Иоханнесбург сияқты тұрғындарының көпшілігі европалық болып келетін қалалар пайда болды. Қазақстанда Ресейдің жүргізген отарлық саясатының Европа мемлекеттерінің Африка менен Азиядағы отарлық соғыстарынан айырмашылығы болмады.

ХІХ ғасырдың аяғында Африканың батысындағы Ахмаду және Самори мемлекеттерінің Францияға қарсы соғысы Ресейдің қазақ жерінде жүргізген агрессиялық саясатына өте ұқсас. Бірнеше соғыстарға қатынасып, тәжірибе жинақтаған француз әскері кішкентай екі мемлекетті жаулап алу үшін төрт жылға жақын соғыс жүргізді. Ал, қазақ әскері қырық жылға жақын қарсыласты. Самори әскері дала көшпенділерінің әскери тактикасын пайдалана отырып, француз әскерін тізе бүктірді. 1886 жылы француздар Самори сұлтанымен келісімшартқа қол қоюға мәжбүр болды [11].

Әлемдік әдебиетте Азия және Африка халықтарының отаршылдыққа қарсы күресі «Ұлт-азаттық соғыс», «Отаршылдық соғыстар» деп аталады. Қазақ халқының бостандығы мен тәуелсіздігі үшін 1837–1847 жылдары жүргізілген соғыс ғылымда ұлт-азаттық соғыс статусын алуы тиіс. Бұл процесс екі мемлекеттің: Ресей патшалығы мен Қазақ хандығы арасындағы соғыс деп атауымыз керек. Жүздеген жылдар бойы қазақ жеріндегі Ресейдің отаршылдық агрессиясы Қазақ әскерінің жеңіліс тауып, еліміздің Ресей империясының құрамына отар ел ретінде кіруімен аяқталды. Қазақ халқы жүргізген соғыс екінші отан соғысы деп атауға әбден лайықты. Бұл жөніндегі пікірімізді біз осыған дейін жарияланған мақалаларымызда жазғанбыз. Алғашқы рет қазақ тарихнамасында 1992 жылы жарық көрген оқулығымызда ХҮІІІ — ХІХ ғасырларда орыс басқыншыларына қарсы қарулы қақтығыстарды «Орыс — қазақ соғыстары» — деп атаған болатынбыз [12]. Біз бұл пікірімізді 2006 жылы наурыздың 17 жұлдызында М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті өткізген «Аблай хан — тарих және қазіргі кезең» атты халықаралық ғылыми практикалық конференциясында да айтқан едік [13].

2003 жылы Шоқан Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты Кенесары Қасымұлының туғанына 200 жыл толуына байланысты Халықаралық ғылыми-теориялық конференция өткізген болатын. Баяндамашылар ХІХ ғасырдағы Қазақстан тарихына жан-жақты талдау жасап, ұлт-азаттық қозғалыстың қыры мен сырына тоқталып, осы тақырыптың зерттелу деңгейін анықтады.

Конференцияда сөз сөйлеген Қазақ университетінің байырғы профессоры, тарих ғылымдарының докторы Серік Құрманғалиұлы Жақыпбек өз сөзінде, Кенесары қозғалысы жөнінде былай деді: «В истории Казахстана некоторые события по своей особой значимости занимают очень важное место. К числу их прежде всего

относится *народная война* казахов под руководством Кенесары хана против царской России и стремление царизма превратить Казахстан в полную колонию. *Эта война* продолжалась десять лет (1837–1847 гг.) и охватила почти все казахские земли. *Война велась за свободу и независимость, за сохранение*

национальной государственности как залога единства и целостности Казахстана, будущего его развития» [14]. Бұған біздің алып қосарымыз жоқ. Тек қана осындай ұғым бүгінгі тарих ғылымында қалыптасып, мектеп және жоғарғы оқу орындарына арналған оқулықтарда өз орнын тапса дейміз.

Әдебиет:

1. // Қазақ тарихы. — 2011. — №4. — 46–47 бб.
2. <http://ru.wikipedia.org/wiki/восстание>
3. <http://ru.wikipedia.org/wiki/война>
4. История стран Азии и Африки в новое время. — М.: Изд-во МГУ, 1989. — I часть. С. 38.
5. Кенесарыұлы А. Кенесары және Сыздық сұлтандар. — Алматы: Жалын, 1992. — 8 б.
6. Қарпык Аль-Халел. Белая кость прошлого. — Алматы: Агентство Аль-Халел, РГЖИ «Дәуір», 1994. — С. 90–91.
7. Қараңыз: Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20–40 жылдарында (оқу құралы). — Алматы, «Санат», 1994. — 416б., Қасымбаев Ж. Кенесары хан. — Алматы: Қазақстан, 1993. — 112 б.
8. Стеклова Ф. Адольф Янушкевич и его книга // Дневники и письма из путешествия по казахским степям. — Алматы, 1966. — с. 1-XXXVIII.
9. Семенов Тян-Шанский А. Путешествия (Мемуары). — М., 1949. — Т. 2. — С. 48.
10. История СССР. С древнейших времен до 1861 года. Учебник для студентов исторических факультетов педагогических институтов. — М.: «Просвещение», 1983. — С. 221.
11. История стран Азии и Африки в новое время. — М.: Изд-во МГУ, 1991. — II часть. — С. 341.
12. Қараңыз: Кузембайұлы А. История дореволюционного Казахстана. Учебник. — Алма-Ата: Республиканский издательский кабинет по учебной и методической литературе, 1992. — 382 с.
13. Қараңыз: Конференция материалдары. — 105–106 бб.
14. Кенесары Қасымұлы туғанына 200 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. — Алматы, 2003. — 131 б.

ПОЛИТОЛОГИЯ

Кеңес берудің саяси ғылымдардағы орны

Насимов Мурат Орленбаевич, саяси ғылымдарының кандидаты, доцент;
Паридинова Ботагоз Жаппаровна, философия магистрі, аға оқытушы
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Бүгінгі қоғамдық өмірде кеңес берудің маңыздылығы артып келе жатқандығы жасырын емес. Кеңес беру бойынша мәселелер салық салу мен заң қызметін көрсетуде, экономикалық мәселелерді қамтитын аудит, бухгалтерлік есеп пен тексеру салаларында, басқарудың барлық салалары мен ақпараттық технологиялар жүйесі шеңберінде қолданылады. Сонымен қатар, саяси қызмет саласында кеңес берудің өзіндік орнын саяси ғылымдар анықтап береді.

Мақала авторы осы уақытқа дейін зерттеу нысанына айналып отырған мәселені тереңірек зерттеді. Зерттеу жұмыстары «Life Science Journal» [1], «Молодой ученый» [2], «Социосфера» [3] журналдарында және бірнеше халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияларда [4] жарық көрді.

Саяси кеңес берудің негізгі қырлары саяси жарнаманың [5] рөлі мен мемлекет пен қала имиджін [6] қалыптастыру арқылы анықталатындығын айқындаумен бірге, пайда болуының тарихи тамырларын [7] анықтаған зерттеулер де жүргізілді. Сонымен қатар, кеңес берудегі кинематография [8] мен театрдың [9], музыканың [10] басымдықтары анықталған ғылыми мақалалар жарық көрді. Қоғамдық өмірде саяси жағдайды зерттеудің орны ерекше екендігіне байланысты, берілген жұмыстар құнды деп есептейміз.

Саяси кеңес беруді зерттеудің маңыздылығы — жаңа зерттеу пәні құрылымының саяси ғылымдарда мардымсыз қарастырылуы деп ойлаймыз. Біздің ойымызша, осы уақытқа дейін «саяси консалтинг» түсінігінің пәні мен мазмұны толық ашылмаған. Бұл ұғымға сайлау науқаны кезеңдерінде мән берелетіндігі және кеңесшінің қызметіне сай емес жұмыстар атқаратындығы жасырын емес. Сонымен бірге, берілген түсінік саясаттану, әлеуметтану, экономика және психология сынды ғылым салаларымен пәнаралық байланысқа ие. Отандық саяси ғылымдарда аталмыш түсініктің қолданбалы саясаттануда жеке бөлім ретінде толық қарастырылмай жатқандығын мойындауымыз қажет.

Жалпы саяси кеңес беру арқылы даярланады:

- саяси міндеттерді шешуге бағытталған ұсыныстарды дайындау;
- көпшілік имиджін алға жылжыту;
- репутациялық консалтинг;
- тапсырыс берушінің ақпараты негізіндегі баяндамалар, есептер мен бағдарламаларды дайындау;
- белгілі бір ұйымның бағдарламасы мен идеологиясын дайындау;
- тұрғындармен тиімді үгіт-насихат жұмыстары әдістері;
- саясаткер, кандидат, партияның имиджіне психологиялық сараптама мен жөндеу жұмыстарын ұйымдастыру;
- саяси бәсекелестер имиджіне салыстырмалы сараптама;
- электоратқа ықпал етудің психологиялық тәсілдеріне сараптама;
- бәсекелестердің үгіт-насихат науқандарына қарама-қайшы әдістер, деструктивті саяси технологияларды жою;
- бұқаралық саяси акцияларды өткізу ерекшеліктері;
- жеке әлеуметтік категориялармен (жастар, зейнеткерлер және т.б.) жұмыс жүргізу ерекшеліктері;
- мақсатты аудиторияның негативті ұстанымдары мен стереотиптерін жеңу жүйесін дайындау;
- БАҚ, партиялық бағдарламалар мен басқа материалдар мәтіндерін арнайы зерттеу;
- саяси баяндамалар мәтіндерін дайындау және психологиялық сараптама, спичрайтинг.
- саяси ұстаным технологиялары;
- сайлау науқанының менеджменті;
- ақпараттық қауіпсіздік ұйымдастыру;
- сараптамалық материалдарды дайындау;
- саясаткерлер мен саяси құрылымдарды ақпараттық-сараптамалық қолдау;
- ұзақмерзімді имидждік бағдарламаларды дайындау және енгізу.

Қазақстан Республикасы саяси консалтингі нарығының негізгі басымдығы ретінде саяси процестер мазмұнын

терең талдау, саясаттағы негізгі ойыншылар қимылдарын табылады. Біздің ойымызша, аталған тұжырымдар осы модельдеу мүмкіндігі, оқиғаның дамуын болжау болып құбылыстың түрлі сипаттамалық феноменін айқындайды.

Әдебиет:

1. Nassimov M.O., Dosmanbetov D.B., Dosmanbetova S.B., Paridinova B.Zh., Ensepov A.A. Political consulting: essence, specifics, technologies // *Life Science Journal* 2013;10 (4):2866–2869.
2. Насимов М.О., Енсепов А.А., Паридинова Б.Ж. Political Consulting: Main Problems // *Молодой ученый*. — 2013. — № 11.1. — С. 25–26.
3. Насимов М.О., Паридинова Б.Ж. Консалтинг как объект политической науки // *Социосфера*. — 2013. — № 4. — с. 183–185.
4. Nassimov M.O., Primzhanov M.A., Paridinova B.Zh., Kopposynova M.K. Consulting as a subject of political sciences // »Социально-экономическое, социально-политическое и социокультурное развитие регионов« материалы международной научно-практической конференции — Прага: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosfera-CZ», 2013. — С. 102–104.
5. Nassimov M.O., Kaldybai K., Paridinova B.Zh. Features of Political Advertisement in the Republic of Kazakhstan // *Middle-East Journal of Scientific Research* 14 (8): 1129–1134, 2013.
6. Насимов М.О. Image of the country and the city on the example of the Republic of Kazakhstan and Astana // *Молодой ученый*. — 2013. — № 5, Том III. — С. 564–566.
7. Насимов М.Ө. Саяси консалтинг пайда болуының тарихи тамырлары // *ҚазҰУ Хабаршысы. Философия, саясаттану, мәдениеттану сериясы*. — 2011. — № 1 (36). — 29–32 бб.
8. Кинематография арқылы саяси кеңес берудің жолдары // «Қазіргі заманғы Қазақстанның инновациялық дамуы және ғылымға деген сұранысы» атты жас ғалымдардың VI халықаралық конференциясы материалдары. 4 бөлім: қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар. — Алматы: Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті — Елбасының қоры, 2012. — 296–300 бб.
9. Насимов М.О., Паридинова Б.Ж. Социология знания и театр: взаимосвязь с консультированием. // *Гуманитарные научные исследования*. — Июнь, 2013 [Электронный ресурс]. URL: <http://human.snauka.ru/2013/06/3361>
10. Насимов М.Ө., Паридинова Б.Ж. Қоғам құндылықтарын насихаттау жолындағы музыканың кеңес берудегі басымдықтары [Priorities of consultation of promotion of values as to society through music] (in Kazakh) // *Applied Sciences and technologies in the United States and Europe: common challenges and scientific findings, proceedings of the 1st International scientific conference: Volume 1*. — New York: Cibunet Publishing, 2013. — P. 133–134.

ПЕДАГОГИКА

Assessment for and of learning

Аскарова Мадина Абилкасимовна

Филиал акционерного общества «Национальный центр повышения квалификации «Өрлеу» института повышения квалификации педагогических работников по Кызылординской области (г. Кызылорда, Казахстан)

Classroom assessment, then, is no mere technical device. Teachers assess by making marks on the page or by using words. Behind whatever form they use are not just objective or quasi-objective norms and standards but also assumptions about children’s development, learning and motivation, and values relating to matters such as self-esteem and the relative importance of ability and effort. Alexander, 2001

Assessment is a term that covers any activity in which evidence of learning is collected in a planned and systematic way, and is used to make a judgment about learning.

A distinction between formative and summative (summing-up) purposes has been familiar since the 1960s although the meaning of these two terms has not been well understood. A more transparent distinction, meaning roughly the same thing, is between assessment *of* learning, for grading and reporting, and assessment *for* learning, where the explicit purpose is to use assessment as part of teaching to promote pupils’ learning.

If the purpose is to help in decisions about how to advance learning and the judgment is about the next steps in learning and how to take them, then the assessment is **formative** in function, sometimes referred to as Assessment **for** Learning (AfL). AfL came to prominence, as a concept, after the publication in 1999 of a pamphlet with this title by the Assessment Reform Group, a small group of UK academics who have worked, since 1989, to bring evidence from research to the attention of teachers and policymakers.

If the purpose of assessment is to summarize the learning that has taken place in order to grade, certificate or record progress, then the assessment is **summative** in function, sometimes referred to as assessment **of** learning. When summative assessment is used for making decisions that affect the status or future of students, teacher or school (that is, ‘high stakes’), the demand for reliability of measure often means the tests are used in order closely to control the nature of the information and conditions in which it is collected.

What is the purpose of assessment?

The most commonly held views of the purposes of assessment are that every teacher must know how to What does

formative assessment look like, and when should I use it? What kind of planning does it require, and what kinds of data does it generate? How will formative assessment improve my teaching and help to students succeed in a standards-based environment? How does it relate to application of multiple intelligences theory, to differentiated instruction, and to everything else already doing in the classroom? In this volume, the teacher should gather what you really need to know in order to make formative assessment a seamless part of your everyday practice. Emphasizing formative assessment application in secondary schools but applicable to teachers of all grade levels and all subject areas, it provides:

- Straightforward answers to teachers most frequently asked questions
- Dozens of strategies for measuring student understanding and diagnosing learning needs before, during, and after instruction:
- Illustrations of formative assessment across the content areas, from math to language arts to science to social studies to health and physical education
- Guidance on making data-informed instructional adjustments
- Sample templates for organizing assessment data to track both whole-class and individual progress toward identified goals
- Case studies to illustrate effective and ineffective formative assessment and deepen your understanding If you are looking to take formative assessment from theory to practice and from practice to genuine learning improvement this is the place to begin. Contents:
- Fundamentals of formative assessment —
- Questions and answers about formative assessment —
- Formative assessment prior to instruction —
- Formative assessment during instruction —
- Formative assessment after instruction —
- Improving teaching and learning through formative assessment —
- Balancing assessment practices —
- Glossary of assessment terms —

Lexicon of formative assessment strategies –

What a Student Knows?

Knowledge must be expressed to be assessed. Assessing what a student knows is not as simple as it might sound. Students must express what they know for the teacher to effectively evaluate it. Whether verbally, through writing or by some other tangible expression, the student must demonstrate to the teacher that he knows the material. Using varied assessment methods to reach all types of learners is most effective.

How a Student Learns?

Not all students learn the same way. In order to devise lessons that result in student learning, the teacher must also consider how students learn. Different types of learners require different types of lessons. For example, a student who learns best visually will learn better from visual stimuli like photos or demonstrations where a tactile learner needs to move around or learn by doing. Once the teacher and student have assessed how the student best acquires knowledge, they can work to structure his working environment accordingly.

How a Student Compares?

Standardized tests compare student achievement scores. One of the key functions of standardized testing is to compare students to each other across age and grade levels. Improvement shows learning. Learning is generally assessed in increments over time to evaluate the efficacy of the teaching methods used. Pre- and post-project assessments determine how much knowledge the student possessed going into the learning experience and how much was actually gained by the experience. It is important to remember that a student may fail to achieve a set standard but can still make great strides that demonstrate learning. Goals. Set realistic learning goals. Assessing what a student knows and how he learned it provides valuable information to both teacher and student in setting achievement goals. Setting realistic and individualized academic goals is the upshot of assessment. While comparison to peers helps establish appropriate grade level and academic placement, it is assessment of a student's improvement that demonstrates his learning capacity. Carefully designed assessments play a vital role in determining future strategies in both teaching and learning. **Assessment and Testing.** Students are expected to take notes during class with homework being assigned at the end of each lesson. Students must complete all assignments on time and we monitor all coursework carefully to ensure that students meet their deadlines. Our ongoing assessment combines weekly tests in each subject and formal mock examination once a month. Experience demonstrates that regular testing is vital for improving examination technique.

Assessment and Evaluation of student teaching

Assessment of student teaching in the Education involves self-assessment by the student teacher and external assessment by the cooperating teacher and university supervisor:

Opportunities for student teachers to examine and direct their professional development through reflective conferencing with their cooperating teachers.

Formative assessments and summative evaluations aligned with the Standards of Effective Practice, conducted by both the cooperating teacher.

Development of professional teaching portfolios by student teachers as a form of self-assessment to the Standards of Effective Practice for Teachers and to encourage lifelong learning and continuing professional development.

Student teacher reflection. Cooperating teachers are in the unique position model and encourage reflective teaching practice. Regular opportunities for pre- and post-conferencing should be planned to engage and assist student teachers in reflect on their teaching performance: on a regular basis, share your own assumptions, intentions and reactions as a teacher.

Build trust by listening carefully, remaining non-judgmental, and maintaining a supportive position.

Help the student teacher examine metaphors and analogies used in thinking and talking about teaching and learning.

Formulate questions that help the student teacher clarify or probe the issues or probe the issues or problems that she/he may experience.

Assist the student teacher in using a portfolio as a springboard for reflection and the development of personal and professional goals.

Encourage the student teacher to record teaching experiences, including insights, affirmations, issues, problems, etc.

Encourage the student teacher to do a simple action research project and examine the results. Formative assessment. The cooperating teacher observes the student teacher on a regular basis and provides feedback on the teaching performance. Throughout student teaching experience, the cooperating teacher assists the student teacher in reflecting on teaching performance and developing goals and strategies for improving practice.

Formative assessment is used to compliment the process of reflective conferencing, and to assist cooperating teachers, and student teachers in specifying areas of teaching strengths and those of needed development.

Final evaluations. Cooperating teachers typically submit a final evaluation in form of recommendations submitted directly to the individual student to use for his/her job application process.

Portfolio development. The development of a professional teaching portfolio is a process by which a student teacher may begin to identify and articulate his/her professional development in terms the Standards of Effective Practice for teachers.

All program areas in the development require the development of teaching portfolios. Throughout the student teaching experience, cooperating teachers to collect teachers for encouraging student teachers to collect and compile the finest examples to create an electronic portfolio.

Литература:

1. Avery P., Ehrlich S. TESL: Teaching of pronunciation: An introduction for teachers of English as a second language. Toronto: Queen's Printer (1987).
2. Demirezen M. The foreign accent problem in the pronunciation of non-native foreign language teachers. In Conference Proceedings of Çanakkale Onsekiz Mart University-2000
3. Quirk R., G. Stein. English in use. London: Longman. (1990).
4. Spolsky, Bernard. Second language learning. In language and ethnic identity (Ed.) by J. A. Fishman. Oxford: Oxford University Press. (1999).
5. Ur, P. A course in language teaching: Practice and theory. Cambridge: Cambridge University Press. (1996).

The bringing up student`s creation is the main demand of our epoch

Есенова Роза Кадырбаевна, магистр педагогических наук, старший преподаватель;
 Куанова Сауле Байтюреевна, кандидат педагогических наук;
 Кожамет Аида Бекликбаевна, магистр педагогических наук
 Университет «Болашак» (г. Кызылорда, Казахстан)

«In the program of developing the educative system of the Republic of Kazakhstan-2015» reported that taking own place of our educative system in the world's system is connected with the national educational degree and direction of development, so this program obliges us to bring up the creative person who can use his knowledge in changeable conditions, improve himself and be responsible to make own decisions [1].

Nowadays in high institutes the teaching duty of students and results expected of them are directed at formation their personality and creative development.

The content of education given to the students, bringing up and developing the feelings taken into account, to major burden is directed to their creative thinking and toiling. So the main objects of feeling the creation are «impression», «researching» and «improvising». It is the action of man discovering the social historical meaning news, also it is visible in an attempt of man purposing to achieve the aims, in supplying, power and searching, in his fantasy, feelings and brains. Really the creation is aspiration for self-perception and researching. If man wants to find the true way in life he has to think right, learn to make consistent, qualitative, argue and main decisions. The development of human creative skills, improving and non-terminating them help to enrich internal power, to communicate with neutral environment and self-knowing. So, in practice, the modernization in society with developing day to day international competitions, the increasing of area and speed of changes, can become the main factor of educative system and country development. Not in vain said the great teacher of our nation A. Baitursunov: «Knowledge is a ladder of qualification improvement, but qualification is practice to realize that knowledge» [2].

Last times hard developing of sphere of pedagogic makes educative system so complicated, modernization of the ways of teaching, appearances of new scientific methods and creations, concentration of various specialties, all of these de-

mand students to learn to improve creative activities in the degree of scientific methodic.

If future students are responsible to these demands they need to research modern methods of teaching, modulate the cognitive practice problems of creative fiction activities at the universities.

There are much ideas about issues of creativity, that's why the term «creativity» is often used in the spheres of sociology, philosophy, literature, psychology and pedagogics. But the problem of the content of creative work practice is investigated in psychology of creation, history of scientific creation and pedagogics.

Creative work is a difficult systematic process including such components as creative distinction, creative expression and creative product. These components play a great role in being formed of creative work.

Creative work nucleus having creative skills, creative preparing, creative direction of person and diligence play a main role in creative work structure.

At any case of work the creation achieves the aim with expression.

The creative production is the product which is described of distinctive, different, standard and stereotypical indexes of person forming them himself in creative period. The man makes creative progress with these indicators: description, drawing such as stereotypical origin, standard difference. The individual difference has a great effect on a creative production of student and his communication with neutral area.

«The creation is the high branch discovering process having irresistible social historical meaning «,- determined in Great Encyclopedia Dictionary [3].

L.S. Vygotskiy called «creation» as discovery making action [4].

But Y.N. Ponomarev researching creation problems compared it with meaning «developing». Because such news

particularly in point of intellectual view develops children's good technique skills.

Investigation is the true way to a creation. The duty of every teacher is the making effect to developing of student's creative personality, producing of his «Ego», after that transforming this «Ego» to a personal creation of him.

Every educational department of our country must prepare students:

- who can learn themselves every time in this changeable age, realize their skills in practice using profitable ways, finding out their own places in life.

- thinking of the point of criticism, searching of the ways of main problems decision using of modern technologies.

- creatively thinking, responsible to offer new ideas

- literally using of IT

- responsible to work in every sphere, every case and researching the ways of the decision of problems.

One of the actions which transfer the students' degrees of education to degrees of creation is a creative task. You should give these creative tasks looking forward of their own skills in favorite subjects. It is useful to give them easy tasks and periodically change them. You should offer different tasks in one lesson and make them responsible to choose. One of the effective way is systematize the tasks looking forward of their knowledge and skills.

Nowadays there are a lot of demands, look at the main of these:

- to set the aim and try to achieve them;

- often make a conclusion;

- to find out additional materials, searching;

- to analyze and manage to evaluate themselves.

The main purpose of working with gifted and clever students is putting into shape realizing their creative working skills. But achieving the aims is brought about teaching hard the educational programs and developing students' cognitive activity

We should do them if we want to develop students' creative skills:

- to provide for formation and developing of person;

- to supply with modern technologies;

- to form an area with a constant psychological conditions;

- to establish students' own creation;

- to organize the learning and practicing;

- to establish the students' own point of view in analyzing and evaluating, to realize particular thinking skills in practice;

- to organize students' actions in improvising themselves;

- to organize projecting actions directed to learning educational programs [4];

- to appoint their own view on actual problems, to make them being directed at decision of problems with organizing discussions;

- to adopt them to argue their own demands and decisions in point of science.

Nowadays our society ought to bring up literate citizen well skilled in direct developed society.

Students in High Educational Departments have to be organized their own personality, often enriched their internal world, increased zeal in learning, intellectual willpowers at changes in all spheres of social life, reasonable actions and researching, cognitive thinking activities and realizing creative actions.

Every lesson of teacher ought to be corresponded with conditions of modern educational system. Therefore students need to be prepared for introduce their spirit organizing useful actions of them, don't confine only of learning new materials in all spheres of education.

At the time of modern technical progress, in each spheres of education, realizing of these duties in the process of teaching are possible if students organize profit ways of optional learning, the ways of teaching and search the objects. Because the special organizing of optional works of students is the main condition of the perfection of education process.

Every teacher in his pedagogical practice is to make student, as the subject, interested in teaching process, organize the condition of improving himself, must improve his thinking and understanding. Thus, the improving of creative skills of student must be main principal of teacher. The major problems are: increasing of students' world outlook and revealing of individual skills, organizing the chance of full improvement, practicing of working due to his creative skills, showing the true way of researching, giving the possibility to enjoy his own done work. Now, one of the major conditions of modern society is bringing up the creative person.

Actually, the student is a participant of educational process as he works together with the teacher. It is related with optional learning of students, with activities at the lesson and responsibility to lesson results. Also on of the actual problems is accommodation of creative skills of students from first till last courses to lesson process. Correctly, the main factors making a great effect to students' activities are optional learning and researches. That's why, the organizing the structure of creative activities of students, the origin of scientific works, is the actual problem of modern age.

Литература:

1. The programme of educated development of the republic of Kazakhstan-2015» // Egemen Kazakhstan. 2013. — 9 January.
2. Asylbaeva B.S. Shygarmashylyk. — Almaty, 2010.
3. Kan-Kalyk V.A., Nicandro N.D. Pedagogical creation. — M., Pedagogic, 1990. — 144 p.
4. <http://rusrand.ru/publik642html>

Қазақстан Республикасы біліктілік арттыру жүйесіне сындарлы оқыту теориясы тәсілдерін енгізудегі тренер көзқарасы мен тәжірибесі

Есмаганбетова Улбала Хамитовна

«Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы» акционерлік қоғамының филиалы Қызылорда облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Соңғы онжылдық шамасында еліміздің білім саласында білім беру сапасын арттыруға, мектеп және бала-бақшамен қамту, жалпы дайындықтарды жан-жақты жетілдіру бағытында көптеген бастамалардың орын алуы әрбір қазақстандықтар үшін қуанарлық жағдай. Біліктілік арттыру жағдайында да соңғы жылдары мүмкіндіктер көкжиегі өз аясын шектеусіз кеңейтуде, отандық және шетелдік ең озық үлгідегі ғылыми-теориялық бағдарламалар бойынша курстардың оқу-тақырыптық жоспарлары құрылуда. Педагогтар тарапынан туындайтын кешенді проблемаларды көтеріп, бүкіл қоғамның алдында келелі міндеттер қойып отырған «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011—2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» аясында жалпы орта білім беретін педагог қызметкерлердің кәсіби құзырлығы мен зияткерлік әлеуетін дамыту мақсатында біліктілік арттырудың жаңа мазмұндағы деңгейлік бағдарламасы 2012 жылдан бастап өз жұмысына қызу кірісіп те кетті. Білім саласының жанашырлары мен барлық жаңашылдар педагогтар бағдарлама мазмұны мен тұжырымдамалық аспектілерін өте маңызды құндылық ретінде қабылдауда.

Педагог қызметкерлердің біліктілігін арттырудың деңгейлік бағдарламалары ескірген әдістемелік жүйені жаңғыртуға, білім беру үдерісінің сапалық және нәтижелік басымдылығын арттыруға, бағалау жүйесіне өзгерістер енгізуге, ең бастысы оқушылардың оқу мен оқытудағы сұраныстары мен қажеттіліктерін қанағаттандыру жолдарын жан-жақты ойластыруға жол көрсетуде. Осы бағдарламаның негізгі мақсаты мен түйінді идеялары дұрыс сақталып орындалған жағдайда ұлттық білім беру жүйесінің білім мен ғылымды өркендете отырып, мектептегі орта білімнің мазмұнына ғылыми-практикалық прогрестің соңғы жаңалықтарын енгізудің ұтымды құралы болатыны анық.

Заманауи сұраныстардың қажеттілігін ескере құрылған Бағдарлама талаптарына сай жаңа жүйе маманына өте қажет:

- өзгерістерге ауыртпалықсыз бейімделе алу мүмкіндіктерін қалыптастыра алатын білімі мен білім-дағдылардың болуы;
- бағдарлама мазмұны мен кәсіби педагогикалық қызметті қисынды әрекеттестіру, идеяларды жүзеге асыру мүмкіндіктерін кеңейту болжамдарының болуы;
- ұстаздардың ұйымдастырушылық, ойлау және метатанымдық дағдыларын қалыптастыра білуі;
- 7 модуль идеяларына сәйкес өзекті және түйінді проблемаларды шешу мақсатында білімі мен дағдыларын

қолдану тәжірибесін кеңейтудегі бастамашылдығы мен көшбасшылығы;

- әріптестердің әрекеттесуіндегі шынайылық, ынтымақ және сенім. Ізгіліктілік сипаттағы көшбасшылық.

Аталған талаптар қандай қажеттіліктер туғызады? Әрине, білім беру жүйесінің түбегейлі өзгерістерге жетелейтін мазмұндық, әдістемелік, әдіснамалық және қарым-қатынас өзгерістері. Осы өзгерістерге қатысты Бағдарламаның кейбір тұстарына тоқталар болсақ:

Карл Роджерстің «Мен-тұжырымдама» идеясы — сабақтың мақсат-міндеттерін анықтауға өте тиімді, өзгеріспен нәтижеге нақты жетелейді, танымдық, эмоционалдық және әлеуметтік кедергілерді анықтау үшін, оқу мен оқыту үдерісін гуманистік тәсілде ұйымдастыруда маңызды, сонымен қатар мұғалімнің көзқарастарын өзгертуге жетелейді, қалай оқу керектігін үйрену жолдарын меңгереді.

Блум таксономиясының аспектілерін көп жағдайда мұғалімдер мақсат қоюда пайдалануда, бірақ менің пайымдауым бойынша аталмыш таксономияның аспектілері күтілетін нәтижелерді белгілеуде, сабақтың қаншалықты табысты өткендігін талдап-жинақтауда, оны өлшеу бағытында маңыздылығы басым секілді. Сол сияқты оқу мен оқытудағы әрекеттерді талдауға, сыни тұрғысынан ойлау дағдыларын дамытуда тиімділігі жоғары.

— диалог, сұрақ қою және метатаным — коммуникативтілік дағдылар танымдық қажеттіліктерді өздігінен қанағаттандыруға қол жетімділікке жетелейді.

— Дональд Шон «Рефлексивті практик» — техникалық ұтымдылықтан кәсіпқойлық ұтымдылыққа шығу, іс-әрекеттегі және іс-әрекеттен кейінгі толғаныстарды ұсынады. Мұғалімдер нені оқыту емес (мазмұны), қалай оқу мен оқыту қажеттілігін түсінуде, яғни инновациялық педагогика мен әдістеме талаптарын меңгеруде маңызды рөл атқарады.

— мектептегі тәжірибе кезінде орындалатын 8 тапсырманың барлығы сабақ құрылымынан орын алуы тиіс, яғни сабақ құрылымын жаңарту осы үлгіде қарастырылғаны өте дұрыс, қайталаудың қажеті жоқ, курстан өткен мамандардың барлығы дереккөздермен қамтылған.

Оқыту әдістеріне келер болсақ, проблемалық оқыту, интерактивті дәрістер, бірлескен топтық оқыту, өзіндік жеке оқу, оқытындар мен оқытатындардың өзара әрекеттестігінің негізгі тәсілі бойынша, іс-әрекет арқылы, құрылымдалған топтық оқыту түрлері қолданылуда.

Курсқа келген мектеп мұғалімдері оқудағы кедергілерді білу және оларды жену әдістерін жақсы меңгеру үшін нұсқаулық пен қосымшадағы материалдарды зерделудің

тиімді әдіс-тәсілдері таңдау арқылы ұсынылады. Осы тұста тренердің ұйымдастырушылық қабілеттерін дұрыс пайдалануы көрініс таба алады, сабақ барысында мұғалімдерді топтастыру жұмыстарына мән беру, қалаулы топтардың пайда болуынан, топ ішіндегі ахуалдың бұзылуы мен оның кері әсерінен сақтану керек деп ойлаймын. Топтағы жағымды психологиялық ахуал бар жерде, әлеуметтік серіктестіктер жақсы жұмыс атқарады, бірлескен әрекеттер жүргізуді жоспарлай отырып, оның сапасы мен деңгейін арттырып отыру тағы бір мәселе бола алады.

Қаншалықты кедергілер кездескенмен оны заңдылық ретінде қабылдау қарастырылса, осы кедергілерді бірімен-бірі байланыстыра қарастыру, оңтайлы шешу жолдарын ойластыру, оған мұғалімдердің өздерін қамту, оларды тек тыңдаушы ғана емес, белсенді серіктестерге айналдыру, өздігінен реттелу аймағына жетелеу, тыңдау машықтарынан бастап, зерделеу, талдау, сұрыптау, ой қорытуға дейін өсіру екінші заңдылық деп танымын. Осылайша екі заңдылықты кіріктіру мәселесі тренердің басты мәселесі деп білемін.

Мұғалімдерге қиындық әкелетін мәселе, ол бағдарламаның ғылыми-теориялық тұжырымдарын меңгеру, қосымшалармен жұмыс жасау, ақпараттарды сындарлы саралау болып табылады. Ащы болса да шындық, мұғалімдердің 50 пайыздан жоғары бөлігі өз бетімен оқуды қаламайды, икем-дағдыларын дамыта алмайды, бейімделуге көп уақыт кетеді.

Оқығанды талдау, негізгі идеялардың тұжырымдарын тану, бірнеше идеялардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын, ерекшеліктерін, тобықтай түйінін табу секілді логикалық және сыни ойлау жағдаяттарында тіпті пайызымыз азайып кетеді. Сыни ойлауды оқушыда дамыту үшін, әуелі, мұғалімнің өзінде ол көрініс табуы қажет. Деректерді жинақтауда, оның орындаған функциясының сипатына қарай айыра білу, талдап-жинақтау, болжамдар мен қорытындылар жасау, бақылауларды жүргізу, жауаптарды күрделендіру мен нәтижеге бағыттау үшін қайта бағыттау сұрақтарын қою секілді педагогикалық қызметтің осындай аспектілерін орындаудағы кәсіби жетілу әлі де дамытуды қажет етеді.

Сондықтан да курс барысында аудиториялық жағдайда оқыту әркез әртүрлі қаралады, кейде алдын-ала талдау тәжірибесімен, кейде топта жеке оқумен, топтық талдаулармен, тренердің оқуымен де қарастырылып отырды. Бәрі дұрыс, бірақ оның тағы бір түсініксіз жағы бар. Сол бағытта мектеп жағдайында көптеген өзгерістер болуы керек деп ойлаймын. Ол мұғалімдердің кінәсі болғанымен, тек жалғыз ғана мұғалімнің кінәсі емес. Қалыптасқан жүйенің де пайдасынан гөрі, кері әсері өте көп екендігін курстан өткен барша ұстаздар мойындайды деп ойлаймын.

Ол қандай жағдай? Ол толған кедергілер, мектеп жағдайындағы танымдық, эмоционалдық және әлеуметтік кедергілердің орын алуы. Мектеп жағдайында жүргізілетін кәсіби өсу шараларының заманауи сұраныстарға сәйкес келмеуі, әдістемелік бірлестік, ғылыми бағыттағы

жұмыстардың шынайылығының жетіспеушілігі, жаттанды немесе есеп беру үшін, жалған формада ұйымдастырылуы деп ойлаймын. Кей жағдайларда, тіпті курстан өткен мұғалімнің де кәсіби әрекеттеріне мектеп басшылары тарапынан кедергілер келтірулері, таңдау, әрекет ету мүмкіндіктеріне шектеу қою кездеседі. Көпке топырақ шашудан аулақпын, өз қызметіне берік, жаңалыққа құмар, алысты барлап, жақында жалғап отыратын кәсіпқой басшыларымыз да жеткілікті, дегенмен олардың да жұмыстарын сараптауда ескі жүйе диагностикасы басып кетеді ме деген ойдамын.

Бұрынғы тәжірибемен салыстырғанда мұғалімдердің өзін-өзі реттеулеріне мүмкіндіктерді кеңейте бастағаным байқалады. Кез-келген пікірді тыңдауда, оны қабылдау мен саралауда, өзіндік көзқарастарымды білдіруде бағдарлама идеясымен үйлесуіне мән беруге тырысамын. Ойларым мен жоспарлаудағы әрекеттерге қажет мазмұнды сындарлы құрылымдауға машықтана бастағандығым қуантады. Бұл сындарлы ойлаудың дамуынан болған ілгерілеушілік деп танымын. Кәсіби дағдыларды дамыту арқылы оқыту мен оқу үдерісін жаңаша ұйымдастыру, модульдердің философиялық түйіні мен ескерілетін тұжырымдамалық аспектілер теориясын меңгертуге қатысты қайта бағыттау сұрақтарын құрастыру, жоспарлау тұрғысынан мұғалімдеріміздің кейбір елемеген тұстарына назар аудару, іс-әрекет нәтижелерін талдауға машықтандыру тәжірибелері пысықталуда.

Курс аясында мұғалімдер қорытынды, тұжырым жасаудың әдістерін меңгеріп, өзінің атқарған жұмыстарына есеп беріп отыруды үйренуде. Мұғалімнің білімін көтеру ісі ең алдымен оның өзіне қарай бағытталғанда ғана, ұстаздардың өз санасын дамытып, атқарып отырған қызметінің мәнін терең ұғынуы, соған сәйкес өзін-өзі жетілдіруі, шығармашылыққа ұмтылуы қалыптасатын болады.

Мұғалімдердің курсқа қатысу белсенділіктерінің нәтижелерін өзгемен емес, өздерімен салыстыру қарастырылған. Курс басында теорияны қабылдауға қиналып, топ алдында ой-тұжырымдарын айтуға батылдары жетпей, шешім қабылдаудан қысылатын бірқатар әріптестер өз ұстанымдары мен құндылықтарын анықтап, көзқарас пен шешімдерден тұратын сатылы білім беру сызбаларын жүйеге айналдыруға да ұмтылуда, көп өзгерістерге келуде.

Бағдарлама әр адамның қолында әртүрлі қолданылатындығы және әр деңгейде табыстылыққа жетелейтіндігін көріп жатырмыз, дегенмен өзіңнің бар кәсіби тұтастығыңда өн бойыңнан өткізбей жеміс беру қиын екенін түсінудемін. Тәжірибені өзгертудегі маңызды рөл атқаратын технология немесе бағдарлама емес, адамның білім, тәжірибесі, көзқарастары мен шешімдері, соған орай жасалған әрекеттері екендігіне көз жеткізілуде.

Біліктілік арттыру деңгейлік бағдарлама мазмұнын меңгеру нәтижесінде ұстаздар кәсіби әлеуетінің айтарлықтай өскені көрінуде. Жаңалық болған ғылыми теориялар да аз емес, ақпараттарды талдау, жинақтау,

әдіснамалық қабілеттер жетілдіруде рефлексивтік есептер мен мақала жазу машықтары қалыптасуда, педагогикалық бақылау жасау мен зерттеу икем-дағдылары пайда болуда. Еліміздің әлемдік деңгейдегі білім кеңістегінен орын алу стратегиясының мақсаттарына орай, *мұғалімдер мен басшылардың мектептегі білім беру*

үдерісін жаңарту қызметі оқушылардың белсенділік әрекеттілігін қалыптастыру, заттық-кеңістік ортаны оқушы сұранысына қарай пайдалану, білім ордаларында мәдениеттану, ағарту және ақпараттандыру жұмыстарын табысты жүргізуі арқылы мектепті әлеуметтендіру институтына айналдыра алуымен ғана көрініс таба алады.

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
2. Тренерге арналған нұсқаулық. III (негізгі) деңгей. «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ. — Астана, 2012.
3. Мұғалімдерге арналған нұсқаулық. III (негізгі) деңгей. «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ. — Астана, 2012.
4. Тренердің жеке тәжірибесінен, рефлексивтік есептері мен күнделігінен.

Болашақ педагог-психологтардың кәсіби және тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру

Жаксыбаева Алмагуль Жубанышевна, магистрант
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
(Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Білім сапасын көтерудің негізгі тетігі — ұстаз, сондай-ақ оның теориялық білімі мен кәсіби шеберлігі, шығармашылық қызметі. Мұны Шығыстың ұлы ойшылы Әбу Насыр әл Фараби: «Ұстаз тумысынан өзіне айтылғанның бәрін жетік түсінген, көрген, естіген және аңғарған нәрселерінің бәрін жадында сақтайтын, олардың ешбірін ұмытпайтын, алғыр да зерек ақыл иесі, өте шешен, өнер—білімге құштар, аса қанағатшыл, жаны таза және әділ, жұртқа жақсылық жасап, үлгі көрсететін, қорқу мен жасқануды білмейтін батыл, ержүрек болуы керек» — деген сөздерімен дәйектеуге болады. Яғни, осы бір қасиетті мамандық иесінің ұрпақ тәрбиесіндегі алар орны ерекше.

Қазақстандағы білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында Қазақстанда оқитындарды сапалы біліммен қамтамасыз етіп, халықаралық рейтингілердегі білім көрсеткішінің жақсаруы мен қазақстандық білім беру жүйесінің тартымдылығын арттыру үшін, ең алдымен, педагог кадрлардың мәртебесін арттыру, олардың бүкіл қызметі бойына мансаптық өсуі, оқытылуы және кәсіби біліктілігін дамытуды қамтамасыз ету, сондай-ақ педагогтердің еңбегін мемлекеттік қолдау мен ынталандыруды арттыру мәселелеріне үлкен мән берілген.

Дәстүрлі білім беру жүйесінде білікті мамандар даярлаушы кәсіби білім беретін оқу орындарының басты мақсаты — мамандықты игерту ғана болса, ал қазір әлемдік білім кеңістігіне ене отырып, бәсекеге қабілетті тұлға дайындау үшін адамның құзырлылық қабілетіне сүйену арқылы нәтижеге бағдарланған білім беру жүйесін ұсыну — қазіргі таңда негізгі өзекті мәселелердің бірі.

Мұғалімге өз ісінің маманы болумен қатар, оның

бойында баланы жақсы көру, баланың көзқарасы мен пікірін сыйлау, тыңдай білу керек. Психологтер де, педагогтер де адамның рухани интеллектуалдық, кәсіби шығармашылықпен өзін-өзі дамытуы өмірінің әр кезеңінде әрқалай деп көрсетеді.

Болашақ мұғалім:

— ол өзінің пәнін біліп қана қоймай, сонымен қатар педагогикалық үдерістегі әр қатысушының орнын көре біліп, оқушылардың іс-әрекетін ұйымдастырып, оның нәтижелерін алдын ала байқап, мүмкін болатын жағдайда артта қалушылықты реттеуді меңгеруі;

— оқушылардың негізгі: құндылық-бағдар, жалпы мәдениет, оқу-танымдық, ақпараттық, әлеуметтік-тұлғалық құзырлылықтарын қалыптастыруға дайын;

— білімге ерекше қажеттілігі бар балалармен жұмыс істеуді жүзеге асыра білуі керек.

Қазіргі өмір талабына сай педагогикалық жоғары оқу орындары білімді ғана емес, әрі тәрбиеші, әрі қоғамшыл, әрі зерттеуші, әрі ұйымдастырушы мұғалім даярлау керек екені бәрімізге белгілі. Әр қырлы оқытушы — тәрбиеші мұғалім даярлау күрделі үрдіс. Ал оған бағыт беруші, жол сілтеуші — білікті, шебер, парасатты ұстаздар.

Оқу іс-әрекетінің өзіндік құндылығы кәсіби өзін-өзі анықтаудың неғұрлым алыс мақсаттарына бағынады. Адам тек білімнің өзі үшін ғана оқымайды, болашақта неғұрлым мәнді нәрсе үшін оқиды, бұл студенттік жаста неғұрлым көп дәреже де көрінеді. Педагог-психологтар әр түрлі кезеңдегі жастардың бейімделуі кезінде пайда болатын проблемаларды шешіп және кеңестер беріп қана қоймай, сонымен қатар сол сыныптағы балалардың ішінен дарынды, қиын балаларды анықтап әрқайсымен жеке сұқпалтаса отырып, кеңес беруі қажет.

Әр жастың санасын білім нәрімен сусындатып, оны ары қарай тереңдете жалғастырып, қазіргі заманның талабына сай етіп даярлау, т.б. Бұлардың бәрі — педагог-психологтың қызметі. Қазіргі білім беру парадигмасы тұлғаның өзіндік дамуына ықпал етеді (К.А. Абульханова-Славская, А.Г. Асмолов, Б.Г. Ананьев, А.А. Бодалев, В.П. Зинченко, А.Н. Леонтьев, В.Н. Мясищев, В.А. Петровский, В.М. Розин, С.Л. Рубинштейн, В.И. Слободчиков, Д.И. Фельдштейн); педагогикалық практикадағы ізгілендіруді қамтамасыз етеді (Е.В. Бондаревская, Г.Н. Волков, И.Б. Котова, Е.Н. Шиянов); дамыта оқыту тұжырымдамасына негізделеді (В.В. Давыдов, Л.В. Занков, Е.Н. Кабанова-Меллер, З.И. Қалмыкова, С.А. Смирнов, Г.А. Цукерман, Д.Б. Эльконин); оқу процесін өзара әрекет ретінде ұйымдастырады (Ю.К. Бабанский, П.Л. Гальперин, И.И. Ильясов, В.Я. Ляудис, М.И. Махмутов, Н.Ф. Талызина, Е.И. Унт, И.И. Чередов, Г.И. Шукина); танымдық қызығушылықты, дербестікті, шығармашылықты дамытады (Д.Б. Богоявленская, П.И. Пидкасистый, Я.А. Пономарев, Г.К. Селевко, Т.И. Шамова, Е.А. Яковлева); білім алушыны диагностикалауға және даралық жол табуға бағдарланған (Ю.З. Гильбух, К.М. Гуревич, Л.М. Фридман).

Аталған барлық бағыттар үшін жалпылық бұл студент тұлғасына, оның даралық ерекшеліктеріне, студенттердің әлеуеттік мүмкіндіктерін, өзіндік дамуын анықтау үшін арнайы әдістер мен тәсілдерді таңдау қажеттілігіне бағдарлану болып табылады. Сонымен, жоғары оқу орнында студенттерді оқыту ерекшеліктерін теориялық және практикалық әдебиеттерге жасаған талдау негізінде тұлғаны дамытудағы қарым-қатынасты жетілдірудің мәні, құрылысы және мазмұны нақтылауға; тұлғаны дамытудағы қарым-қатынасты жетілдіру моделін құруға, студенттердің тұлғалық дамуын қамтамасыз ететін критерийлерді, көрсеткіштерді және деңгейлерін анықтауға мүмкіндік берді.

Сондықтан жоғары педагогикалық білім беруді реформалау, педагогикалық-психологиялық мамандардың көп деңгейлік дайындығына көшу, парасатты еңбек нарығында мамандардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету жағдайларында болашақ педагогтар мен психологтарды кәсіби-педагогикалық іс-әрекетке дайындау мәселесінің өзектілігі зор.

Маман дайындауда, ең алдымен, әрбір педагог-психологтің жеке тұлғасын қалыптастыру талап етіледі. Бұл ұзақ та күрделі процесс. Алайда, оның негізі кәсіби дайындау барысында жетіледі.

Қазіргі педагог-психологтың алдына: болашақ өркениетті, дәстүрлі демократиялық мемлекетті құратын жас ұрпақтың ең әуелі адамгершілік қасиеттерін қалыптастырып, содан кейін оның жан сапасын, тән сапасын арттырып, техникалық прогреске сәйкес жан-жақты қолданбалы білім беру міндеттері қойылады. Ол үшін мектептер қаражатпен, техникалық құралдармен, мәдени қажеттіліктермен толық қамтамасыз етілуі тиіс.

Жалпы білім беретін мекемелердің іс-әрекетінің

нәтижелігі, ең алдымен, педагогтар мен психологтарға байланысты. Олардың жеке тұлғалық қасиеттері, педагогикалық білігі, адамгершілік және ақыл-ой парасаты, педагогикалық мәселелерді шешуде шығармашылық ізденіске бой алдыруы, есеуі, өнегелілігі, денсаулығы мен рухани байлығы қоғамның әлеуметтік алғышарты болып табылады.

Жоғары оқу орнында болашақ мұғалімді кәсіби-педагогикалық іс-әрекетке дайындау мәселесін О.А. Абдуллина, В.И. Андреев, Э.Ф. Зеер, Н.В. Қухарев, Е.В. Ткаченко, А.В. Усова және т.б. шешкен. Мұғалімнің педагогикалық шеберлігін зерттеуге (И.Я. Зязюн, Н.В. Кузьмина, В.А. Сластенин, Н.Н.Тарасович, Г.И.Хозяинов және т.б.) және педагогикалық техниканы жетілдіруге ерекше көңіл бөлінген (Ю.П. Азаров, А.А.Қан-Қалик, Л.И. Рувинский және т.б.).

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді сараптау кәсіби-педагогикалық дайындықтың жоғары оқу орны студенттерінде қалыптастыруға қажетті мынадай ең маңызды жақтарын бөліп қарастыруға мүмкіндік береді: педагогикалық іс-әрекеттің әр түрлі компоненттері (Ф.Н. Гोनоблин, Н.В. Кузьмина, В.А. Сластенин және т.б.); зерттеу біліктері мен дағдылары (О.А. Абдуллина, А.И. Щербаков, Н.М. Яковлева және т.б.); оқу процесінде тәрбие міндеттерін шешуге даярлық (Н.Ф. Белокур, С.Е. Матушкин, П.И. Чернецов және т.б.); шығармашылық педагогикалық іс-әрекетке даярлық (К.А. Абульханова-Славская, Ю.П. Азаров, А.А. Вербицкий, В.А. Қан-Қалик, Ю.И. Кулюткин, Н.В. Қухарев, Г.С. Сухобская және т.б.); педагогикалық сараптама, өз педагогикалық іс-әрекетінің рефлексиясын жасау қабілеттілігі (Ю.А. Қонаржевский, Г.Н. Сериков, В.А.Черкасов, Т.И.Шамова және т.б.).

Сонда болашақ педагогтарды кәсіби іс-әрекетке дайындаудың кейбір аспектілері зерттелген. Сол сияқты психологтарды да кәсіби іс-әрекетке дайындау біршама қарастырылған. Ал екі мамандықты Қазақстан республикасында біріктіріп дайындау жағдайы жолға қойылғанда, жоғары оқу орындарында педагог-психолог мамандарды кәсіби іс-әрекетке дайындаудың теориясы күні осы кезге дейін психология мен педагогика ғылымдарында анықталмаған.

Жаңа қоғам кеңістігінде жас ұрпаққа жаңаша білім беру жолында түбегейлі өзгерістер жүріп жатыр. ХХІ ғасыр ғылым мен білімнің қарыштап дамыған ғасыры деп аталатыны мәлім. Сондықтан қазіргі ұстаз шәкіртіне ғылым негіздерінен мәліметтер беріп қана қоймай, оны дүниежүзілік білім, ақпарат, қатаң бәсеке жағдайында өмір сүріп, жаңа дәуір жаңалықтарымен суарылып отыруға тиісті. Бұл істе нәтижеге қол жеткізу үшін, мұғалім — қоғамдағы болып жатқан тез өзгеріп тұратын әлеуметтік-экономикалық, педагогикалық өзгерістерге тез төселгіш, жаңаша ойлау жүйесін меңгерген, жан-жақты білімдарлығы, тұтас дүниетанымы болуы қажет. Өз пәнінің шеңберінде қалып қойған мұғалім балаға білім, тәрбие берудегі биік мақсаттарға жете алмайтыны

анық. Қазақстанның бүгінгі мен ертеңі жас ұрпақтың еншісінде. Ал жас ұрпақты жан-жақты, терең білімді, интеллектуалдық деңгейі жоғары етіп қалыптастырудың

бірден-бір жолы — оқушыға білімді терең игертудің тиімді әдіс-тәсілдерін іздестіру, шығармашылыққа жетелеу. Бұл жағдайда мұғалімнің терең біліктілігі қажет.

Әдебиет:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. — Астана, 2000.
2. Қазақстан Республикасында Білім беруді дамытудың 2011—2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. — Астана, 2011.
3. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. — Алматы, 2002.
4. Тұрғынбаева Б.А. Мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту. — Алматы, 2005.
5. // Педагогика мәселелері. — 2006. — №1—2.

Пәнаралық интеграция негізінде оқушының құзырлылығын қалыптастыру

Жубауова Жанар Рзабекқызы

«Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы» акционерлік қоғамының филиалы Қызылорда облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Бүгінгі күні көкейтесті болып отырған білімнің құзырлылық ұстанымын жүзеге асыру құралы ретінде педагогикалық технологиялар мен белсенді оқыту әдістерінің алар орны ерекше. Әрекетке негізделген технологиялық оқыту танымдық белсенділігі жоғары, өмірдің әртүрлі мәселелерінен хабардар, кез-келген тапсырманы орындауға қабілетті, қолынан іс келетін (құзырлы) азаматтарды қалыптастырады.

Оқушы құзырлылығын қалыптастыруда оқу-танымдық іс-әрекетін белсендіруге тікелей байланысты десек қателеспейміз. Сондықтан, жеке тұлғаға өзіндік құндылық ретінде қарап, оқушылардың түйінді құзырлылықтары мен оқу-танымдық іс-әрекетін белсендіруде проблемалық оқытуды жүзеге асыру қажет. «Құзырлылық» ұғымы соңғы жылдары педагогика саласында тұлғаның субъектілік тәжірибесіне ерекше көңіл аудару нәтижесінде ендіріліп отырған ұғым. Құзырлылықтың (латын тілінде «competens») тікелей аудармасы белгілі сала бойынша жан-жақты хабардар, білгір деген мағынаны қамти отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде *беделді түрде* шешім шығара алады дегенді білдіреді. Соңғы жылдары ғылыми-педагогикалық еңбектерде кәсіби құзырлылық дайындық сапасына қойылатын талап немесе кәсіби теориялық білімдері мен практикалық біліктілігі, тәжірибеден өткізілген кәсіби маңызды сапа ретінде /Құдайбергенова К.С./ қарастырылып жүр. Оқушының құзырлылығын қалыптастыру сабақ барысында жүзеге асырылады, сондықтан сабақ кезеңдерінде мақсат, нәтиже мен іс-әрекет түрлері нақты айқындалуы қажет.

Қазіргі таңда проблемалық оқыту өзекті болып, лидерлік позицияда тұр. Өйткені, проблемалық оқыту оқушының өз бетінше ізденуіне, мұғалім мен оқушының

арасындағы шығармашылық қарым-қатынасты нығайтуға, ортақ мақсатқа жетуге, танымдық белсенділік пен құзырлылықты арттыруға негізделген. Бұл жағдайдағы оқыту субъектілердің бірлесіп ізденудегі әрекеттері деп есептеуге болады. Себебі оқушы проблемаларды шешуші болса, ал мұғалім бағыт-бағдар беруші, ұйымдастырушы және көмекшінің ролін атқарады.

Проблемалық оқыту интеграциялық негізде оқытудың жетекші ұстанымдары мен білім беруді дамытудың бағыттарымен ұштасады. Олардың бірігуінен пәннің әдістемелік білімінде жаңа бағыт-проблемалық-интеграциялық оқытудың пайда болғанын төмендегі белгілер бойынша анықтауға болады:

— физика, биология, география, экологиямен химияның тығыз байланысы;

— оқушылар қаншалықты «өмірге дайын» екені, яғни олар мектепте аталған пәндер бойынша (пәнаралық байланыс) алған білімдері мен біліктілігін есейген шақта кездесетін проблемаларды шешуде қолдану қабілеттілігі;

— проблеманы шешудегі интеграцияны, интеграция негізіндегі проблеманы табудағы оқушының логикасы.

Интеграциялық оқытуда оқушының танымдық құзырлылығын проблемалық ситуациялар арқылы арттыруға болады. Проблемалық ситуациялар оқушылардың білім алуға деген танымдық қажеттіліктерін дамытады, ойларын таным объектісіне бағыттайды.

Интеграциялық проблемалық ситуацияны үш негізгі компоненттердің бірігуімен түсіндіруге болады.

1. «Белгісіздік» таным процесінің қозғаушы күші болады, яғни ол қарама-қайшылық тұрғыда құрылуы керек («білемін-білмеймін», «жасай аламын-жасай алмаймын», «иә-жоқ»).

2. Пайда болған қарама-қайшылықты шешуде оқушының саналы түрде қажеттілікті қанағаттандырудағы әрекеті.

3. Оқушының өмірлік тәжірибесі және зияткерлік-танымдық қабілеті. Оқушының жеке басының қабілеті неғұрлым жоғары болса, соғұрлым «белгісіздік» бойынша көп ақпарат беруге болады.

Проблемалық және танымдық тапсырмалардың алгоритмі

1. Ақпаратты таңдау тапсырмалары
.....үшін тән белгілерді атаңдар.
2. Қателерді жөндеуге арналған тапсырмалар
3. Қорытындыны салыстыруға және дайындауға арналған тапсырмалар.

-құрылысы мен өмір сүру ортасын салыстыру
4. Байланысты айқындайтын тапсырмалар.

Көректену мен фотосинтез арасындағы байланысты табыңдар.

5. Бейімделу ерекшеліктерін атаңдар. (мысал келтір)
6. Қарама-қайшылықты айқындайтын тапсырмалар.

Құмырсқалардың екі түрі болады, бір көректену тәуліктің әр мезгілінде көректенеді.

- Құмырсқалардың белсенділігін түсіндір.
7. Тәжірибелік тапсырмалар.

Жапырақтағы судың булану механизмін түсіндіретін тәжірибені жасалу жолын түсіндір.

8. Гипотезаны ұсыну тапсырмалары. Фактіні түсіндіруге гипотезаны ұсыну (аюдың қысқы ұйқыға кеткен кездегі тыныс алуының баяулауы).

9. Тәжірибе қорытындыларын түсіндіруге арналған тапсырмалар.

10. Гипотезаны талдауға арналған тапсырмалар.

Жер бетіндегі тіршілік саздан пайда болды.

Құзырлылық тапсырмалары интеграциялық сипатқа ие. Сондықтан құзырлылықты қалыптастыруға бағытталған тапсырмаларды құрастырғанда пәнаралық байланысты жүзеге асырған жөн.

Құзырлылық тапсырмаларына қойылатын талаптар

- Тапсырмалар құрастырылады;
- Стимул-жағдаят;
- Тұжырымдалған тапсырма;
- Ақпарат көзі;
- Толтыру парағы (жауап парағы);
- Тексеру құралы.

Стимул-жағдаят оқушыға тапсырманы орындауға түрткі болады. Жағдаяттың сипатталуы немесе ақпарат көздеріне негіз болатын тапсырманың шарттары қарастырылады. **Тұжырымдалған тапсырма** бір жақты ұғынылуы керек, үлгілі жауапқа, оқу жасына сәйкес, білімалушыға қызықты болуы қажет. **Ақпарат көзі** қажет және іс-әрекетті орындауға жеткілікті, қызықты, оқу жасына сәйкес болуы шарт. **Тексеру құралы** Үлгі жауап-дұрыс және мүмкін болатын жауаптар (жауаптар сыз-басымен ашық тапсырмалар), кілт-оқушылардың үлгілі жауаптары, бақылау парағы-тапсырманы орындалуы бойынша оқушының іс-әрекеттік үрдісі.

Құзырлылық тапсырмаларының деңгейлері

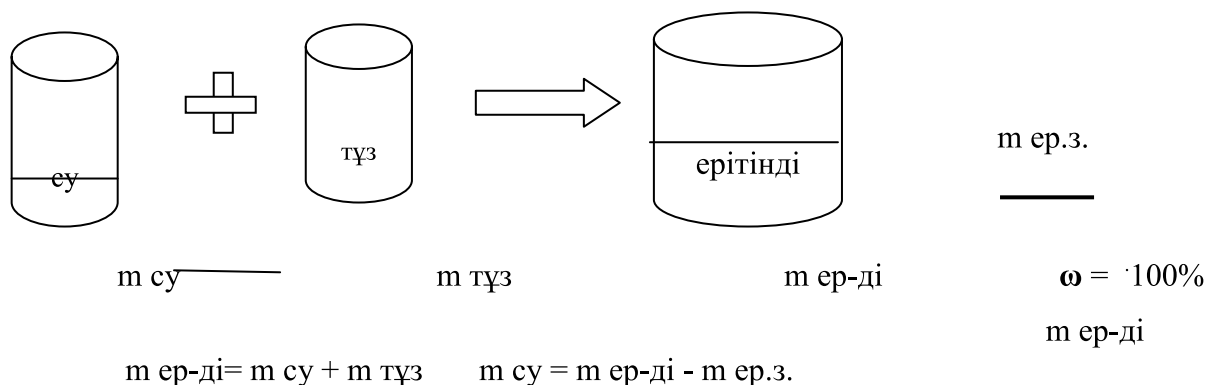
- Жаңғыртушылық деңгейі (базалық білімді стандарттық жағдаяттарда қолдану);
- Байланысты орнату деңгейі (әр түрлі тақырыптар бойынша материалдар интеграциясы, ақпараттың кесте және график түрінде берілуі);
- Қорытындылау деңгейі (стандартты емес мәселелрді шешу, нәтижені тұжырымдау, түсіндіру)

Құзырлылыққа бығытталған тапсырмалар

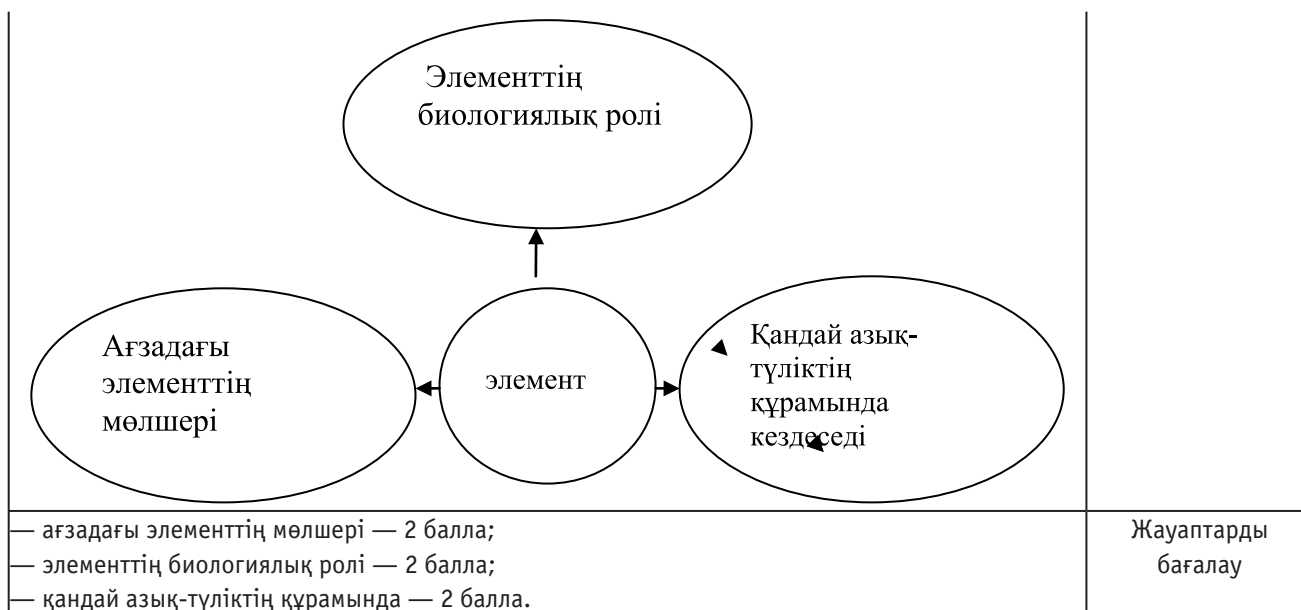
Тақырыбы: «Су. Ерітінділер». 8 класс.

Бақшаңыздан жақсы өнім алдыңыз. Қысқа қиярды сақтап, тұздауды жөн көрдіңіз. Ол үшін тұзды ерітінді дайындау қажет.	Стимул-жағдаят
500 г. 7% ас тұзының ерітіндісін дайындау үшін тұз бен судың массасын есептеу керек. Ас тұзының формуласын жазыңдар.	Тұжырымдалған тапсырма.
1. _____ 2. _____ 3. _____	Толтыру парағы (жауап парағы);
Қиярды тұздау үшін ас тұзының 7% ерітіндісі қолданылады. Дәл осындай ерітінді микробтардың өмір сүруіне кедергі болады. Түзілген сүт қышқылы қиярды жақсы қалпында сақталуына септігін тигізеді. (консервант).	Ақпарат көзі
— тұздың массасы есептелініп, анықталғын — судың массасы есептелініп, анықталғын — ас тұзының формуласы жазылған	Тексеру құралы
$m(\text{тұз}) = \omega \cdot m_{\text{ер-ді}} = 500 \text{ г. } 0,07 = 35\text{г}$	2 балл
$m(\text{су}) = 500 - 35 = 465\text{г}$	2 балл
NaCl	2 балл
Жоғарғы балл:	6 балл

Ескертпе: Оқушы тапсырманы орындауда қиналса, тірек сигналдар арқылы көмек көрсетуге болады

10 минут көлемінде мәтінмен танысыңыз «Элементтің биологиялық ролі» топтастыру-сызбасын толтырыңыз	Тапсырманың берілуі
<p style="text-align: center;">Химиялық элементтердің биологиялық ролі.</p> <p style="text-align: center;">ИОД</p> <p>I — элементтердің периодтық жүйесінің VII тобындағы химиялық элемент. Галогендер тобына жатады. Йодты 1811 ж. француз химигі Б.Куртуа ашқан. Йод және оның қосылыстары медицинада, металл өндіруде (титан, циркон, гафний), фотосурет өңдейтін химиялық реактив жасауда, т.б. қолданылады.</p> <p>Адамның қанының құрамында йодтың мөлшері жылдың мезгіліне байланысты көбейіп-азайып отырады. Мәселен, қыркүйек — қаңтар аралығында қан құрамында йод мөлшері азаяды да, ал ақпаннан бастап көтеріледі, күн ыси бастаған мамыр айында йод деңгейі ең жоғары көрсеткішке жетеді. Негізінде дені сау адамға күн сайын шамамен 150 микрограмм йод қажет. Егер осы қажеттіліктің орны толмаса ағзада түрлі ауру туындауы мүмкін. Қан құрамындағы йодтың аз болуы ағзаның инфекцияларға, химиялық және физикалық, патогендік агенттерге қарсы тұру қабілетін төмендетеді, тіпті ақыл-естің кемдігіне соқтыруы да ғажап емес. Мәселен, бүгінде планетамызда бір миллиардтан астам адам табиғи йод жетіспейтін аудандарда өмір сүреді. Олардың 200 миллионы ақыл-есі кем деп танылса, 6 миллионы кретинизмге шалдыққан. Шындығына келгенде, Қазақстан да йод жетіспейтін аймаққа жатады. Сондықтан біздің ел тұрғындарының да тағам құрамындағы йодқа ерекше мән бергені жөн. Себебі йод жетіспеушілігі тахикардия, қолдардың дірілдеуі, аздаған диффуздық жемсау сынды ауруларға себеп болады екен. Себепсіз күйгелектік пен жылау, бұлшық ет әлсіздігі де нақ осы себептерден туындайды. Ал асқынған жағдайда ағзадағы тұз бен су айналымы бұзылып, тері асты тіндерінің ісуі де мүмкін.</p> <p>Ал енді ағзадағы йодты қалыпты жағдайда ұстау үшін не істеу керек? Адам ағзасына қажетті йодтың 90 пайызы тамақ арқылы толықтырылады. Сондықтан, жоғарыда айтқанымыздай, күнделікті тағамның құрамына ерекше мән беру керек. Йод өсімдік өнімдерінде — 60–150 микрограмм, жануар өнімдерінде — 30–70, суда — 8, ауада — 2 микрограмм болады. Ал теңіз балығы, теңіз қырыққабаты, ет, сүт, жұмыртқа ағзаға йод беретін негізгі тағамдар екенін есте ұстаңыз. Бірақ ет пен балықты қайта-қайта мұздатқанда ондағы йод жойылып кетеді. Ал аспаздық өңдеу кезінде йодтың 14-тен 65 пайызға дейінгі мөлшері жойылады. Нанды пісіргенде бұл көрсеткіш — 84%, сүтті пісіргенде — 26%, жармалар мен бұршақтарды қайнатқанда — 47–64%, көкөністерді пісіргенде — 62%, етті — 45%, балықты қуырғанда, қайнатқанда йодтың бастапқы мөлшерінің 74 пайызы жойылады екен. Осы қарапайым ғана пайыздарды есте ұстап, тағамның құнарлылығына мән бере жүргеніңіз өзіңізге жақсы.</p>	<p style="text-align: center;">Ақпарат көздері</p>

Әдебиет:

1. Құдайбергенова Қ.С. Құзырлылық білім сапасының критерийі:әдіснамасы және ғылыми-теориялық негізі. Алматы, 2008.
2. Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе. М.: Просвещение, 1977.
3. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. М.: Педагогика, 1972.

Мұғалімнің бағдарламалау тілдерін оқытудағы кәсіби шеберлігі

Қожантова Әлия Ұзақбайқызы

«Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы» акционерлік қоғамының филиалы Қызылорда облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде қазіргі таңда көп өзгерістер жасалуда. Осыдан 20 жыл бұрын білім беру мекемелерінде «ақпараттық — коммуникациялық технология», «ақпараттық технология» ұғымын мектеп мұғалімдері естімеген, ол кезде ең жоғары деңгейдегі коммуникациялық технология — калькулятор. Қазіргі таңда мемлекетіміздің жағдайы жақсы болғандығы шығар Қызылорда облысының қай білім мекемесін алмаңыз ең құрғанда бір кабинет дербес компьютерлерімен және мультимедиялық жабдықтарымен жабдықталған. Енді мемлекет мүмкіндік жасап тұрғанда, педагог мамандар осы мүмкіндікті пайдаланып қалай өзінің оқу-тәрбие үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияны пайдаланып отыр? Қолдануда қандай проблемалар тұындайды?

Қай кезде болмасын информатика пәнін оқытуда бағдарламалау тілдері ерекше орын алуда. Информатика пәнінен олимпиадалар Паскаль тілсіз өтпейді. Бұл тілді оқушыларға үйреткен кезде оларды болашақ экономист, инженер-програмистікке дайындауға болады, ал Визуаль Бейсик әр оқушының шығармашылығын дамыту арқылы

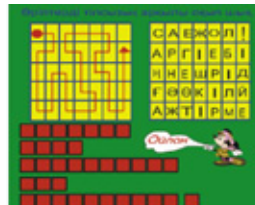
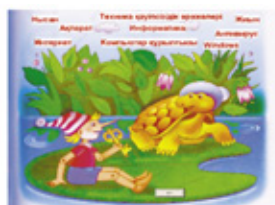
ғылыми жобаларды дайындауға бағыталады. Әрине ғылыми жобалардың көркісіне жауап беретін графикалық-анимациялық бағдарламалар, олар PhotoShop пенFlash, Swish бағдарламалары. Атай берсен көп, қазіргі таңда одан да көп бағдарламалар дүниеге келіп жатыр. Біз шет мемлекеттерден қалып бара жатырмыз, өзіміз бағдарламаларды дүниеге әкелмек түгелі олардың дүниеге әліп келген бағдарламаларын қолданып үлгермей жатырмыз, оларға біз жетуіміз қиындай береді, егер мектеп базасынан бастап оқушыларға бағдарламалау тілдерін менгертуді дұрыс жолға қоймасақ. Шет мемлекеттердің бізден асып бара жатқаны, олар бағдарламалау тілдің қажеттілігін бала бақшадан үйрете бастайды, ал қазақстандық мектептерде бағдарламалау тілдер тоғызыншы сыныптан бастап беріледі де, оқушы бағдарламалау тілдердің маңызын түсінбек түгіл не үшін, оны өтіп жатқанын түсінбейді. Содан болар мектептерде информатика пәнінің мұғалімі бағдарламалау тіліне бағдарламадағы берілген уақытты ғана бөліп, оқушылардың бағдарламалау сауаттылығында ашып үлгермейді.

Біліктілік арттыру курсқа келген информатика

пәнінің мұғалімдеріне көп жағдайларда бағдарламалау тілдерінің не үшін қажет екенін түсіндіру, оның әліппелік сауаттылықтарын үйрету дәрістері уақытты алады, ал заңында информатика пәнінің мұғалімі, ондай білімді бес жылдық жоғары оқу орындардан алуы қажет. Әрине, барлықтарына бірдей топрақ шашуға болмайды, бірақ бұндай мұғалімдердің саны көбейіп бара жатқаны қиналдырады.

Енді информатика пәнінің мұғалімдеріне ұсыныс ретінде айтарым, бағдарламалау тілін оқушыларға игерту үшін ең бастысы, оларды қызықтыру қажет. Бағдарламалау тілдерінің негізгі қызметтерін оқушыға түсіндірсе, ішкі уәжын оятса, сонда, ол оқушы информатика пәнінің жұлдызы болады. Ондай жұлдыздар көбие бастайды егер, мұғалім оқушыға компьютерлік жобаларды өзінің сыныптастарымен бірлескен жұмыс жасағанда сапалы нәтижеге жететініне көзін жеткізсе. Әрине, ондай жобаларды жасау үшін информатика пәнінің мұғалімі өзі осы бағдарламаны жетік меңгерген болуы керек және осы бағдарламада өзі жасаған үлгі жобаларды, оқушыға көрсету, арқылы, оны өзінің жобасын сыныптастарымен бірлескен жұмысқа бағыттағанда ғана жұмыс өз нәтижесін көрсетеді. Оған мектеп бағдарламасында берілген уақыт әрине шектеулі, сондықтан жобаларды жасау үшін сыныптан тыс уақытты тиімді пайдалану абзал. Бірақ, егер Сіздің оқушыларыңыз бесінші сыныптан бастап бағдарламалау тілінің негіздерін меңгеруді бастаса, онда жетінші-сегізінші сы-

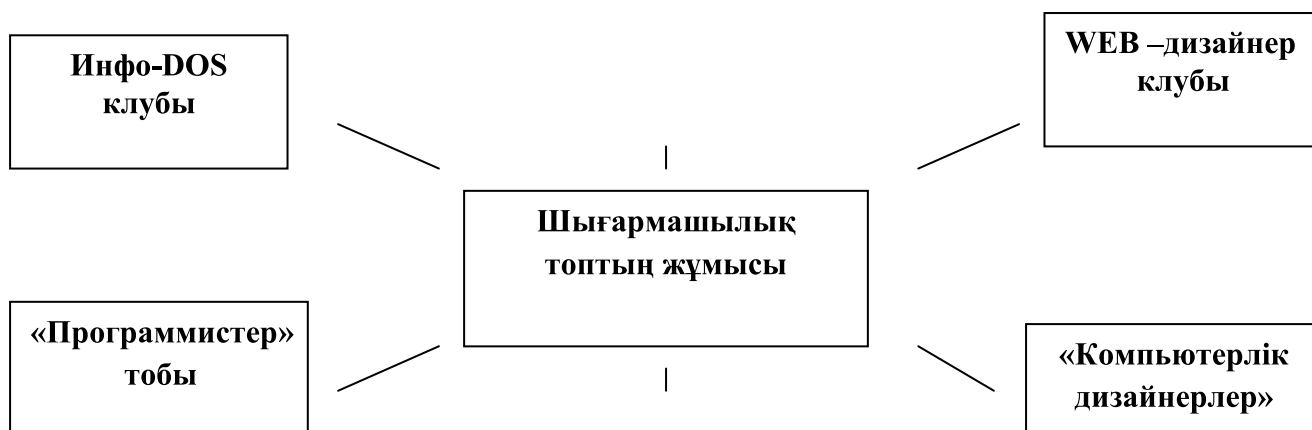
ныптарда оқушыларыңыз үлкен жетістіктердің иегері болады. Мен өзімнің мектеп мұғалімі болып жүрген кезімдегі тәжірибемде, бесінші сыныптан бастап дайындаған оқушым жетінші-сегізінші сыныпта, қалалық олимпиадада үшінші орын иегері, ал жоғары сыныптарда қалалық пен облыстық олимпиадаларда жүлделі орын алып жүрді. Қосымша осы оқушымен жұмыс жасап жүргенімде, мен жоғары сынып оқитын оқушыға «Дарын» орталығынның ұйымдастыруымен өткізілген жобалар байқауында Визуал Бейсик бағдарламасында жасалынға «Қазақстан тарихын» оқыту электрондық оқулық жобасын ұсындым. Бұл оқушының ұлты басқа болғанымен, оқулықты үш тілде жасап шықты. Интернеттің мектептерге енді ендіріп жатқан кезінде, осы оқушым күні-түні демей оқулықты жасап шықтыда, бірнеше байқаулардың жүлделі орын иегері болды. Осы оқушыларымның арқасында мен жұмыстарын үлгі етіп, гуманитарлық колледжде жұмыс жасағанымда бағдарламалау тілді игерту әдістемесін студенттерге үйрете бастадым. Оларға әр қайсысына жобаларды, жасау мерзімін және ең маңыздысы олардың қажеттіліктеріне көзін жеткізе отырып, студенттердің бағдарламалау тілдерді игерту маған оңайға түсті. Мысалға, «Информатика әлеміне саяхат» жобасынның бастауыш сыныпта С.Т.Мухамеджанованның «Ақпараттық мәдениет негіздеріне» сүйене отырып, Swish, PhotoShop графикалық-анимациялық бағдарламалар негізінде жасалынған.

Шығармашылық жұмысты ғылыми сипатта ұйымдастыру — болашақ мұғалімдерді кәсіптік мамандығына баулуда, оларды қазіргі қоғам талап ететін, ғылыми — техникалық прогрестің талаптарына жауап бере алатын, республикамыздың әрбір азаматтары өз балаларын сол ұстаздарға еш алаңсыз мектепке

беруі үшін білімгерлердің ғылыми жұмысқа бейімділігін, сауаттылығын, этикалық мәдениетін, адамгершілігін, инабаттылығын, ғылымилығын, принципшілдігін, демократияшылдығын, ізгілігін артыруды көздейді.

Жаңа ақпараттық технология орталығында шығармашылық топ жұмыс жасады.

«Инфо–DOS» — үйірменің бағдарламасы бойынша теориялық және практикалық сабақтарда қарастыратын зерттеу әдістерін дамыта отырып, өздігінен жұмыс істеу ерекшеліктерін, дағдыларын арттыруға, шығармашылық жұмыспен айналысуына, жеке басының білімін көтере отырып ептілігін, икемділігін, біліктілігі мен дағдыларын ұштай түсуге баса мән беру басты мақсаты болып есептеледі.

«Программистер» тобы бағдарламалау тілдерімен жұмыс жасады. Бағдарламалау тілін таңдаудың мәні мен мақсаты: түрлі ұлттардың қарым — қатынас жасайтын тірі тіліне қарағанда, бір ғана бағдарламалау тілін меңгерту жартылай кәсіпқой бағдарламалаушылар бірнеше жаңа тілді меңгерген «полиглот» болуына тура келеді. Кәсіпқой бағдарламалаушылық үшін — көптілділік қалыпты жағдай екенін мойындауымыз, оқушылардың өздеріне бағдарламалар құрғызу арқылы компьютердің жұмысын басқаруға болатынын дәлелдей білуіміз, ол үшін басқа мектеп пәндеріне электрондық оқулықтарды, не үйрету бағдарламаларын құрғыза білуіміз керек.

Шығармашылық топ — Оқушылардың шығармашылық іс — әрекетін дамытуға мүмкіндік — олардың шығармашылық ойлауына жағдай жасау. Топтың нәтижеге бағытталған жұмыстары шығармашылық ойлаудың мынадай ерекшеліктерінен туындайды.

1. Басқалардың идеясын қайталамайтын, өзіндік парасаты бар;
2. Объектінің көзден тыс қалған жасырын жақтарының көрінуі;
3. Объектінің жаңа қырын ашу, оны жаңаша пайдалану,

Әдебиет:

1. Мұхамеджанова С.Т. Білім беру мекемелері қызметкерлерін ақпараттық-коммуникациялық технология саласы бойынша біліктілігін көтерудің ғылыми-әдістемелік негіздері. — Алматы, 2006.
2. Мұхамеджанова С.Т. Мектептегі информатиканы оқыту әдістемесі. — Алматы, 2008.
3. Халықова К. Информатиканы оқыту әдістемесі. — Алматы, 2005.
4. Абылқасымов А. Энциклопедиялық сөздігі. — Астана, 2010.

Осы жағдайда ғана олардың бағдарламалау тілімен жұмыс жасау қызығушылығын қалыптастыруға болады. Бұдан оқушы «Мен өзімнің күш — жігерім мен қызығушылығымның арқасында өзім үшін туындаған қажеттіліктің барлығын компьютерге орындататын жағдайға жеттім» деген сенімге ие болатынына көз жеткізеді.

«WEB–дизайнер» клубы дайын білімдер мен дағдыларды ғана меңгерген жастарды емес, өзіндік ерекше ойлау қабілетімен көріне білетін жеке тұлғаны қалыптастыру міндетін қойып отыр. Бұл дегеніміз әрбір оқушының өзіндік шығармашылық қабілетін дамыту мәселесін шешуді қажет етеді.

«Компьютерлік дизайнерлер» — белгілі гуманист Қ.Роджерс айтқандай баланын шығармашылық қабілетін қалыптастыруға болмайды, оның ішкі мүмкіншіліктерін айқындап дамытуға жағдай жасау керек. Сондықтан шығармашылық топ оқушыларының тәжірибеге жақын болуын, өз шығармашылығын іштей бағалауын, бейнелер және ұғымдармен еркін ойлауына мүмкіндік беріледі.

лану, практикада қолдану жолдарын кеңейту;

Топ оқушылары интелектілік ойлау, өзіндік жұмыс жасау қабілеттерін пайдаланып мультимедиялық оқулықтар жасақтауда.

Әр информатика пәні мұғалімі өз жұмысына осындай жауапкершілікпен қарап, мектеп аясында жоғарыда көрсетілгендей «Шығармашылық топтарды» ұйымдастыра отырып, сол жұмыс нәтижелерін республикамызды халықаралық деңгейге ұялытпай шығаруға болатынына сенемін.

Сындарлы оқытуда тұлғаның дамуын педагогикалық қолдау

Мәрсәлі Раушан Өмірбекқызы

«Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы» акционерлік қоғамының филиалы Қызылорда облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қоғамға әсер ететін маңызды фактор — білім беру. Білім — тоқтаусыз, толассыз үдеріс. Даму да, білім де ешбір адамға қолдан беріле салмайды. Егер біз қоғамды өзгерткіміз келсе, біз білім беруден бастауымыз қажет. Егер біз, орнықты — кемелденген қоғам құрғымыз келсе, онда білім беруге орнықты даму тұжырымдамасын ендіргеніміз жөн. Ол — өз бетінше білім алу. Ал өз бетінше білім алу үшін танымдық қажеттіліктер мен қызығушылығың күшті болуы керек. Сабақ түрі жаңа заман талаптарына сай өзгеріп, жаңарып отырса, жеткіншектерге оның әсері мен ықпалы ерекше болады. Заманыңа сай мықты білімді болу — тек қана өз қолыңда. Әйгілі прогрессивті педагог Джон Дьюи білім беру әлеуметтік прогресс пен реформалардың негізгі әдісі болып табылады деп есептейді [1, 166 б.]. Егер біз қоғамды өзгерткіміз келсе, біз білім беруден бастауымыз қажет. Егер біз, орнықты — кемелденген қоғам құрғымыз келсе, онда білім беруге орнықты даму тұжырымдамасын ендіргеніміз жөн.

Жеке тұлғаның мақсаттарының алуан түрлілігіне қарамастан, «тұлға» ұғымының жалпы түсінігі «тарихи-эволюциялық үдеріске әлеуметтік рөлдерді тасымалдаушысы ретінде және өзі қатыса отырып, табиғатты, қоғамды және өзін-өзі өзгертетін өмір жолын таңдау мүмкіндігіне ие қатысушы» тұрғысында қарастырылады [1, 134 б.].

Педагогикалық аспектіде, педагогикалық ықпалдың мақсаттылығы мен тиімділігін сақтай отырып, «тұлғаға бағытталған тәсіл» ұғымының мазмұны, ең алдымен тұлғаның қалыптасуына мүмкіндік беретін педагогикалық жағдайлардың әлдебір жүйесін құрудан тұрады.

Оқыту барысындағы сындарлылық «алынған теориялық білімдерді тереңдету және кеңейту, сонымен қатар оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, өнертапқыштық қызығушылықтары мен икемділіктерін дамыту құралы» ретінде анықталады [1, 127 б.]. Тұлғаға бағытталған тәсіл мәнмәтінінде тұлғаның даму құралына жоғарыда аталған педагогикалық қолдау жүйесі жатады.

Тұлғаға бағдарланған тәсіл идеясы баланы оқыту мен тәрбиелеуге ізгілікті қарым-қатынастан, соның ішінде Конфуций, М.Монтень, Ж.Ж.Руссо және басқа ойшылдардың көзқарастарынан көрінеді. Оқушыларға объектілік тәсіл және өктем қарым-қатынас, педагогикалық үдерістің мазмұны мен ұйымдастырылуының біртептілігі тән авторитарлық оқыту мен тәрбие ұстанымдарына қарсы пайда болған ізгіліктілік — Д.Дьюидің оқыту тұжырымдамасының, Л.Н.Толстойдың педагогикалық мектебінің, гуманистік психология өкілдерінің (К. Роджерс, А. Маслоу, А. Комбс, Р. Мей, Р. Берне және т.б.) көзқарастарының негізі болып табылады. Тұлғаға

бағытталған тәсілдің негізінде әрбір оқушының жеке даралығы есепке алуға деген ұмтылыс жатыр.

Батыстық білім беруде кеңінен насихатталып отырған сындарлылық теориясы білім адам санасында белсенді түрде құрылымдалады деген қағидадан шығады. Жаңа білімдер өзіне дейін меңгерілген білімдер мен идеялардың негізінде құрылады. Білім беру тұрғысынан сындарлылық теориясының негізгі мақсаты — оқушылардың ойлау қабілетін дамыту болып табылады. Дэвид Перкинс (Фэден мен Фогель, 2003) түсіну ұғымын екіге бөледі: терең және үстірт түсіну. Ол, үстірт меңгеру нәтижесінде алынған білімдер тез ұмытылады деп тұжырымдайды. Ал, «терең түсіну меңгерілген білімдермен байланысты», яғни мұнда біз білімді жинақтап қана қоймаймыз, қажетіне қарай оларды түсінуге және қолдануға қабілетті боламыз» [4, 13–14 бб.]. Олай болса, сындарлы педагогика ұғымы деп «сыныпта сындарлы оқыту теориясына негізделген жағдайлар жасау, іс-әрекетті ұйымдастыру және әдістерді қолдану, сондай-ақ, оқушыларды дамытуға, олардың пәнді терең меңгеруіне, болашақ оқуға қажетті ойлауды дамытуға бағытталған мақсаттар қоюды» (Ричардсон, 2003) айтамыз [5, 1627 б.].

Қазіргі заманғы педагогикалық ғылымда жаңа тұжырым пайда болды, ол: оқыту нәтижелері. Биггс және Тан күтілетін оқыту нәтижелері (Intended Learning Outcomes) ұғымын ендірді. Бұл тұжырым тағы да, ең бастысы білім беру емес, оқыту, яғни тікелей оқушылармен жасалатын әрекеттер екендігін атап көрсетіп отыр. Осылайша, оқыту нәтижелері оқушылар білуі, түсінуі, қолдануы және оқытудың белгілі бір кезеңін аяқтағаннан кейін жасай білуі тиістіні көрсететін ұғымдар, түсініктермен беріледі. Оқыту нәтижелері қол жеткізуге тиіс білімдер деңгейі анықталғаннан кейін тұжырымдалады.

Білім беру моделіндегі нәтижеге бағдарланған оқу жетістіктерін бағалау жеке оқушының, мұғалімнің, мектептің, өңірлік және ұлттық тұтас жүйенің білім беру нәтижелерін бағалауға барабар тәсілдерін қарастырады.

Мектептегі оқытудың нәтижелері әрбір оқушының оқудағы күтілетін нәтижеге қол жеткізудегі табыстары, оның оқуға қатынасы мен тұлғаның тұтас даму динамикасы жан-жақты және әділ бағалауды талап етеді.

Күтілетін нәтижеге жетуді бағалау жүйесін жетілдіру бағалаудың екі жолын бірдей дамытуды қарастырады:

— білім берудің жалпыға міндетті стандартын игеру деңгейі (сыртқы нәтижелер);

— оқушының жеке тұлғалық жетістіктері (ішкі нәтижелер).

Әр оқушының оқу нәтижелеріне жету сәйкестігін бақылау мен бағалау мақсатындағы диагностикалық зерт-

теулер жүргізу төмендегілердің негізінде жүзеге асырылады:

— күтілетін оқыту нәтижелерін сипаттайтын өлшеуіштерді таңдау;

— оқушының әрекет нәтижелерін сандық және сапалық көрсеткіштерімен өлшеуге арналған құралдарды әзірлеу;

— тестік тапсырмалар, портфолио, бақылау жұмыстары, ауызша жауаптар, сондай-ақ оқушылармен жүргізілген сауалнама нәтижелері негізінде орындалған оқыту нәтижелерін рейтингтік бағалаудың ғылыми негізделген әдістерін әзірлеу.

Сындарлы оқытуға негізделген сабақтар оқушыларға өз білімдері мен сенімдері жайында ойланып, сұрақтар қойып, білімін толықтырып, белгілі бір тақырыпты оқып-білу кезеңінде өз түсінігін өзгертуге мүмкіндік береді. Бұл үдеріс оқушының өз болжамдарына күмәнмен, сыни тұрғыдан қарай отырып, сол арқылы әлем, тіршілік, жаратылыс туралы өзінің түсінігін тереңдетіп, кеңейтуге ұмтылу мүмкіндігін ұлғайтады. Оқытудың бұл түрінде оқушылар өте маңызды рөл атқарады: олар құрбы-құрдастарымен әлеуметтік байланыс жасау арқылы белсенді түрде білім жинақтайды.

Мұғалім оқушылардың оқуына мүмкіндік тудырып, оқу материалы және өзге де қажетті құралдармен қамтамасыз етеді, ал оқушылар өз кезегінде пән бойынша өз түсініктерін

арттыру іс-әрекеттеріне ынталы болғаны абзал.

Нәтижеге қол жеткізу үшін түсіну емес, есте сақтау қажет. Мадақтау немесе жазалау — оқушылар мотивациясының негізі. Сындарлы оқыту теориясының түпкі нүктесіне — түсіну жатады, қоршаған орта туралы білімдер статикалық және тиянақталатын білім болғандықтан, өздігінен ұғынылатын нәрсе болып табылады. Осылайша, мұғалім ғасырлар бойы жинақталған білімдер мен ұғымдарды береді. Бұл білім беру моделі «білім беру» моделі деп аталады.

Қорыта айтқанда, бүгінгі таңда ең алдымен жеке тұлғаның оның қажеттілігі мен қызығушылығына көңіл аударуды күшейтіп, жеке тұлғаның қасиеттерінің барлық байлығын дамытып, оны толық ашуға мүмкіндік жасау қажет.

Сындарлы оқыту теориясының негіздері еліміздің білім беру саласына тереңнен сіңсе, білімді де тәрбиелі, өз елін сүйетін, рухани құндылықты бойына сіңірген жастар өсіп шығары белгілі. Ал, жастар — еліміздің болашағы. Болашағымыз жарқын, еліміздің де іретасы мығым болса, өмірімізде әрлі болары анық. Білімнің мазмұнымен қоса, түрлі әдіс-тәсілдер арқылы ақпараттық технологияны пайдалана отырып, мағынасына терең мән бере оқытуды көздейтін оқытудың кэмбридждік әдісінің бізге берері көп. Сол себепті еліміздің әрбір мұғалімі бұл оқыту әдісін меңгеруден бас тартпауы тиіс деп есептеймін.

Әдебиет:

1. Bowen J., Hobson P. R. Main Features in Dewey's Educational Thought. Theories of education: studies of significant innovation in Western educational thought. Sydney: Wiley, 1974. — p.164–175.
2. Педагогический энциклопедический словарь / Гл. ред. Б.М. Бим-Бад; Редкол.: М.М. Безруких, В.А. Болотов, Л.С. Глебова и др. — М.: Большая Российская энциклопедия, 2003. — 528 с.
3. Feden, Preston D., and Vogel, Robert M. Methods of teaching: applying cognitive science to promote student learning. Boston: McGraw-Hill, 2003. — P. 35
4. Richardson V. Constructivist Pedagogy in Teachers College Record, 2003.
5. Biggs J., Tang C. Teaching for quality learning at university. Open University Press, 2007. — P. 22–29
6. Ramsden P. Learning to teach in Higher Education. RautledgeFalmer, 2003.
7. Якиманская И.С. Личностно ориентированное обучение в современной школе. М.: Октябрь, 1996. — 96 с.
8. Чошанов М.А. Процесс непрерывного конструирования и реорганизации // Директор школы. — 2000. — №4. — С. 56–62.

Оқыту үшін бағалау — сындарлы оқыту теориясының біртұтас кешені ретінде

Набуова Роза Абдрахманқызы, педагогика ғылымдарының кандидаты

«Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы» акционерлік қоғамының филиалы Қызылорда облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Оқуды тиімді бағалау және білім беру үшін тиімді бағалауды түсіну білім беру мен оқытудағы барлық жаңа тәсілдермен тығыз байланысты. Балалар өздерінің түсініктерін құра алатын белсенді оқушылар болатын болса, онда мұғалімдер үшін де, оқушылар үшін де осы

түсініктің мәнін білу аса маңызды, өйткені ол оқыту барысында ілгерілеу қадамдарын айқындау мен оған қолдау көрсету үшін қажет.

Соңғы зерттеу жұмыстары біздің ұғымымызда формативті бағалау үдерісінің едәуір дамуы мен оны оқыту үшін

бағалау және оқуды бағалауда қолдану мүмкіндігіне серпін бергені анық. Мұғалімдер мен балалар үшін өздерінің қандай мақсатқа жетуді көздейтінін, мақсатқа жету өлшемдерін түсіну не үшін керек екенін білу маңызды.

Р. Шакиров, А.А. Буркитова, О.И. Дудкиналардың «Оқушылардың оқу жетістіктерін бағалау» әдістемелік нұсқаулығын зерделей келе, формативті бағалаудың оқушыларды оқытудағы тұлғаға бағытталған білім берудің құрамдас бөлігі екендігін, бағалау үздіксіз жүзеге асырылады, соның ішінде сапалы нәтижеге деген қозғалыс үдерісі бағаланатынын ұғындым.

Әдетте «баға — жазалау құралы» деген ұғым бар, себебі кейде мұғалім оқушыны оқуға мәжбүрлеу үшін осы әдісті қолдануы мүмкін екендігі белгілі. Мұндай баға сыныптың бағалау журналына түсіп, оқушының пәнге, мұғалімге деген кері көзқарасын қалыптастыруы мүмкін. Тіпті оқушыға көтеріңкі баға қою арқылы баланың пәнге ықыласын арттыруға болатыны да белгілі, әрине бұл әдіс бір балаға қатысты үнемі қолданылғанда кері нәтиже беретіні сөзсіз. Оған қоса, мұғалімнен тек жақсы баға алу үшін ғана оқитын балалардың қалыптасу қаупі болса, төмен баға алған балалардың «нашар баға» алуға үйреніп алуы сияқты жағдай орын алуы мүмкін. Олай болса, бағаны қалай тиімді қолдануға болады? Бағалау арқылы қалайша оқушылардың оқуға, сабаққа деген қызығушылығын туғызуға, сабақты терең меңгертуге, пән бойынша білімін тереңдетуге болады? Бағалаудың қандай түрлері бар және оларды қалай қолдануға болады? Осындай сұрақтар төңірегінде жауап іздей отырып, «Оқыту үшін бағалау дегеніміз не?» тақырыбында өткізілген сабақтың мақсатын **Блум жүйесіне сүйене отырып**, «Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау» теориясын білу және түсіну, практикада қолдана алу, талдай білу және теориясынан алған білімін жинақтай алуы мен бағалай білуін меңгерту — деп айқындадым.

Сабақ жоспары жоспарланған оқыту мақсатына сай оны толық жүзеге асыруға бірізділік принципін сақтай отырып, жасалды. Қолданылған стратегиялар мұғалімдерге І «Бетпе-бет» кезеңіндегі мақсаттары және міндеттерін, тренингтік сессиялардың сабақта күтілетін нәтижеге бағыттау қарастырылды.

Сабақ жоспарын Бағдарламада берілген үлгіні басшылыққа ала отырып, жасалған. Әрине, берілген дайын үлгінің деңгейінде жұмыс жасаған дұрыс, дегенмен Блум жүйесіне негіздей отырып, сабақ мақсатын айқындалды. Мақсат: «Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау» теориясын білу және түсіну, практикада қолдана алу, талдай білу және теориясынан алған білімін жинақтай алуы мен бағалай білуі. Мақсат пен нәтиже арасындағы сәйкестікті анықтайтын тапсырмалар мен жаттығулар жүйесіне, яғни мұғалімдерге сыни тұрғыдан ойлануға қолдау көрсететін әдіс-тәсілдер алынды.

Сабақ барысында жасалған «Кенесары хан жайлы жазылған шығарманы бағалау үшін табыс критерийлерін айқындау», «Формативті бағалау мен суммативті бағалаудың ұқсастықтары мен ерекшеліктерін айқындауға

бағытталған «Венн диаграммасын» жасау жоспарланды, себебі мұғалімдердің пікірін тыңдау, ақпаратты салыстыру негізінде талдау, жинақтау дағдыларын қалыптастыруды мақсат еттім. Әр тапсырма, жаттығу жұмыстарынан кейін формативті бағалаудың «Екі жұлдыз, бір ұсыныс», «Бағалау сэндвичі», «Табыс критерийлері» түрлері негізге алынды.

Тапсырмалар жүйесі 4 сабақта табыс критерийлері өлшемдерінің нәтижесін анықтауға, тұжырымдауға және өз тәжірибесінде өзгеріс енгізуге бағытталып, қолданылды.

Сабақ соңында «Сөйлемді аяқтау» әдісі» арқылы «Мен үшін қиын болды», «Мен түсіндім, үйрендім», «Мені таңқалдырды» және «Алдағы уақытта» — деген ой-тұжырымдары арқылы кері байланыс жасату көзделді. Бұл әдісті мұғалімдердің өзін-өзі бағалау құралы ретінде пайдалануды жоспарладым.

Жүйеленген тапсырмалар мен жаттығулар арқылы Блум жүйесіне негізделі отырып, мұғалімдердің меңгеру деңгейі айқындау межеленді.

Сабақ басталарда жағымды ахуал туғызу мақсатында тақырыпқа сай «Сөйлемді аяқта» әдісі бойынша: Оқыту үшін бағалау, Бағалау арқылы оқытуды жақсартудың 5 факторы, «Қара жәшік» ішіндегі бағалау, Оқуды бағалау кезінде, Интерпретация арқылы, яғни сыни көзқарас таныта отырып, топтасты. Көп нүктенің орнына қажетті тиісті ақпаратты жазу ұсынылды.

Осы орайда мен тренер ретінде мұғалімдердің теориялық сауаттылығын арттыру үшін мұғалімдерге арналған нұсқаулықты басшылыққа алуларын өтіндім. Себебі, І-ші «Бетпе-бет» кезеңінде меңгерген теориясының негізінде мектептегі тәжірибе кезеңіндегі өткізетін мұғалімнің әр сабағында формативті бағалау өз дәрежесінде жүзеге асырылуы қажет.

Сабақтың кіріспе бөлімінде теріс түсініктерден және әдеттегі қателерден «арылтауға» арналған қызықты және пайдалы тапсырма ретінде «Аққала» суретін салуға жеке тапсырма бердім, салынған суреттер тақтаға ілінген соң, «4», «5» бағаларды қойып шықтым, осы мезетте топта «жұмыс шуы» басталды, неге «4», неге «5» қойдыңыз деген секілді сұрақтар қойылды. Осы сәтте шынайы бағалау үшін табыс критерийлерін айқындатып, қайта бағалау жүргізілді.

«Кенесары хан» жайлы жазылған шығарманы бағалау үшін кемінде 3–4 критерийлерін айқындату мақсатында топтық жұмыс жүргізілді. Табыс критерийін айқындату өзектілігі жайлы түсініктеме жүргізілді.

Мұғалімдер өзінің нұсқамасына оқыту үшін бағалау әдісін енгізу үшін, оларға алдымен бағалау оларға не үшін қажет екендігін ойлану, ал екіншіден, балаларға оқыту үдерісінде бұдан жоғары нәтижелерге жетуге қалай жәрдемдесуге болатындығын шешу керек.

Мақсат пен нәтиже арасындағы сәйкестікті анықтайтын тапсырмалар мен жаттығулар жүйесіне, яғни мұғалімдердің сыни тұрғыдан ойлануға қолдау көрсететін әдіс-тәсілдер алынды.

4 сабақтан тұратын сабақтар тізбегінде мен оқыту үшін бағалауда мынадай әдіс-тәсілдерді жоспарлап, қолдандым:

* Топтық жұмыс. Кенесары хан жайлы жазылған шығарманы бағалау үшін кемінде 3—4 критерийлерін құрастыру, әр топтың жасаған критерийлерінен түйінді бағыттары айқындалды.

* Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау модулі бойынша 5 қадам: қарапайым сұрақ қою, сұраққа жауап беру, теориялық сілтеме жасау, теория мен практиканы байланыстыру, тапсырма, жаттығу, бағалау парақтарын дайындау бойынша постер дайындап, жоба қорғалды.

* Планшетте «Екі жұлдыз, бір тілек» бойынша топ бірін-бірі бағалау жүргізілді.

* 12 бағалау стратегиясын 5 топқа 2—3 стратегиядан бөліп берілді, жеке, жұптық, топтық жұмыс жүргізе отырып, постер дайындады, топ баяндамашылары қорғады.

* Планшетте топтардағы өзара бағалау стратегиясы бойынша «Мадақтау сэндвичі» арқылы бағалау жүргізіледі.

* Формативті бағалау мен суммативті бағалаудың ұқсастықтары мен ерекшеліктерін айқындауға бағытталған «Венн диаграммасын» жасады.

* Кері байланыс «Сөйлемді аяқтау» әдісі бойынша жүргізілді: Мен бүгін көп нәрсені, Мен үшін қиын болды, Мен тапсырманы....., Мен түсіндім....., Мен үйрендім....., Алдағы уақытта....., Мені таңқалдырды..... сынды ой-тұжырымдарын жазды.

Мұғалім бағалауынан өзін-өзі бағалауға көшу айтарлықтай қиындық тудыратын қадам және өзінің сыныптастарын бағалауда осы үдерісті жеңілдетуге мүмкіндігі бар. Сыныптастарын бағалау маңызды рөл атқарады, себебі ол ынталандыру деңгейін көтереді, оқушыларға өз тілінде сөйлеуге мүмкіндік береді, сынды қабылдауға ықпал етеді, өзіне және мұғаліммен пікірталасқа түсуіне сенімділігін арттырады, сондай-ақ мұғалімдерге үдерістен шектелуіне және жай ғана бақылауына мүмкіндік береді. (Блэк және қосалқы авт., 2003) дегендей, планшетте жазылған «Екі жұлдыз, бір тілек» және «Мадақтау сэндвичі» арқылы бағалауда қиындық туғызғанына көз жеткіздім.

Мұғалімдердің бағалау өлшемдерін жасағанда жұмыс мысалдарының транскрипцияларын пайдалануда қиындық туындағаны анық, әрине төмендегі жұмыс транскрипцияларын: А) А пәні: өте жақсы, жақсы ұйымдастырылған, жақсы талпыныс, өте жақсы жұмыс, фантастикалық тетіктер, осылайша жалғастырыңыз, өте жақсы таныстырылым. Ә) түзетуге бағытталған: көптеген суреттер берліген, өте жақсы жұмыс — жазу ережесін дұрыс қолдан, не түзетілгені — толықтырулар, жалпы жақсы жазылған, бірақ мәніне жету үшін көп уақыт керек. Б) ғажап, қателердің жанында жақсы жауабы жазылған, өте жақсы тырсаңсың, өте жақсы + түзетілген қателер, жақсы талпыныс, егер түсініксіз болса маған кел, жақсы күш салғансың, сөйлемді дан бастама, себебі; қолдану арқылы қиындықтарды игертуге қол жеткізе бастадым.

Формативті бағалау мен суммативті бағалаудың ұқсастықтары мен ерекшеліктерін айқындауға бағытталған «Венн диаграммасы» жасалды.

Формативті бағалау: оқыту үшін бағалау, сезім, символ арқылы беріледі, ынталандырушы жетелеуші, қалыптастырушы, критерий айқындау арқылы және баға қойылмайды, сөзбен беріледі. Суммативті бағалау: оқуды бағалау, жиынтық бағалау, санмен қойылады және мониторинг жүргізіледі. Ұқсастығы бағалау; мақсат айқындалады және нәтижесі шығарылады. Венндиаграммасын жасау арқылы мұғалімдерде формативті бағалау мен суммативті бағалаудың ерекшелігі мен ұқсастығын түсінуге мүмкіндік алды.

Драхмэн мен Суэтс (1988) кері байланыс және құрдастарының ескертулері тұрақты нәтижелерге қол жеткізуде мұғалімнің сынына қарағанда көп әсер етуі ықтимал екендігін айтады. Алайда оқыту үдерісі тек қана оқушылардың тапсырманы орындаудың бастапқы кезеңінде өзінің білімі мен дағдылануы және тапсырма аяқталғаннан кейін нені білетіндігі туралы нақтылы сезінген кезде ғана тиімді болады. (QCA, 2001) — деген ой-тұжырымына келісе отырып, сабақ соңында «Сөйлемді аяқта» әдісі бойынша кері байланыс жүргізілді.

Кері байланысты мұғалімнің ғана қамтамасыз етуге тиісті емес, шын мәнінде оны оқушы немесе құрдасының жиі жақсы ұсынатынына назар аудару, құрдастары және өзін-өзі бағалаудың оларды оқыту үшін өзіне жауапкершілік алу, сондай-ақ оқушының өзін жақсартудың мүмкін екеніне сенім ұялату үшін, оқушыны қалай ынталандыру, жетілдіруді көрсету мақсаттарын нақтылаудың өте күшті тәсілдері болып табылатынына көз жеткіздім.

Кері байланыс мұғалімдерге біріншіден, оқытудағы кемшіліктерді анықтауға; екіншіден келесі сабақтар тізбесінде өзгерістер енгізуге, яғни оытудың жаңа әдіс-тәсілдерін қолдануға; уақытты тиімді пайдануға мүмкіндік береді.

Кейбір қиыншылықтар «нәтиже» және «білім» арасындағы айырмашылықты түсінбеумен байланысты туады. Әйгілі психолог Кэрол Дэвк бір-біріне жақын екі бағытты ажыратқан. «Нәтиже» бағыты ақымақ болып көрінбей, «білімді болып көріну» үшін бағытталған, ал «білім» бағыты жаңа дағдыны алу, жаңа мәселелерді орындау және түсіну есебінен «Білімдірек» болуға мақсатталған. «Нәтижелерді көрсетумен» шектен тыс айналысу білім алу үдерісін өзінің басуы мүмкін — деген тұжырымымен келісемін.

Өзін-өзі бағалау «өткен тәжірибені пайымдаудың үдерісі, оқылғаны және қол жеткізілгені туралы нақтылы түсінікті алуға талпына отырып, еске алуға және түсінуге ұмтылыс жасау» түрінде айқындалады (Мунби және қосалқы авт., 1989).

Формативті бағалау өздігінен жеткілікті мөлшердегі маңызды құрал, өйткені сәтсіздікті айқындауға мүмкіндік жасайды.

Оқудың 1-ші бетпе-бет кезеңінде тренингтер, дәрістер ұйымдастыру барысында мұғалімдерге әдістемелік тұрғыда қолдануды жөн көрдім. Оқыту үшін бағалау және оқуды

бағалау модулі тақырыбын өткізгенімде мұғалімдермен оқыту формасын түрлендіріп (ұжымдық іс-әрекет, топтық, жұптық, жеке) іс-әрекеттер жоспарланды. Оқыту үшін бағалау және оқуды бағалау модулінің идеясын дамыту үшін негізгі стратегияларын: ой қозғау, Блум, Венн диаграммасы, бағалаудың түрлері: т.б. қолдандым. Әрбір өткізілген сабақтан кейін мұғалімдермен кері байланыс жүргізу — мақсатқа жетудегі жасалынған іс-әрекеттер, жағдаяттар, қойылған сұрақтарға берілген түсініктемелер мен комментарийлер. Дәріс соңында кері байланыс парағына мен үшін қиын болды, нені үйренді, алдағы уақытта нені жақсартатын қадамдарын белгіледі осы тренингтен қандай нәтиже көрсеткенін жазды. Сабақ рефлексиясында ұнаған, қиын болған тұстарын, ұсыныс-тілектерін білдірді.

Әдебиет:

1. Александер Р. Культура и педагогика. — М.: Wiley—Blackwell, 2001.
2. Бағалау реформасының тобы. Оқыту үшін бағалау: 10 ұстаным. — Кембридж Университетінің білім беру факультеті, 2002.
3. Блэк П.И., Вильям Д. Сыныпта бағалау және оқыту, білім берудегі бағалау: ұстанымдар, саясат және практика. — 1989. — 5 (1). — 5–75 бб..
4. Пэтти Д., Нэльсон Т. Бүгінгі оқыту. // Практикалық нұсқау. — 2-басылым. — Алматы, 1998.

Оқушылар өзінің білім алуы үшін өзіне жауапкершілік алуы тиіс, себебі басқа ешкім де олар үшін оны істемейді. Яғни, осылайша оқушылар оқытуды бағалау үдерісіне тартылуы қажет. Бұл мәнмәтінде үздіксіз дамуға ықпал ету, оқыту үдерісін сезіну және оқушылардың оларды басқару қабілеттілігі ерекше маңыздылыққа ие болады. (Бағалауды Жақсарту тобы, 1999). Осы ойды негізге ала отырып, сабақ үрдісінде әр қадам, әр іс-әрекетте формативті бағалаудың жүргізілуі маңызды.

Менің байқағаным сабақ барысында қолданылған формативті бағалау түрлері мұғалімдердің өзгеруіне, өзіне деген сенімді болуына, бағалау жүйесіне деген ұстанымы мен көзқарасының оң шешімін тапқандай болды.

Жоғары оқу орнындағы тәрбие жұмысын дамытудағы басым бағыттар

Насимов Мурат Орленбаевич, саяси ғылымдарының кандидаты, доцент;

Саткенов Данияр Абилкасымович, студент
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Тәрбие теориясы ғылыми қауымдастық арасында бүгінгі күнде үлкен қызығушылық танытып отыр, десек те, Кеңес одағы ыдырағаннан кейін тәрбиені ғылыми тұрғыдан зерттеу сыналып, ақырында ұғымды сол коммунистік биліктің мұрасы ретінде қарастырғандар кездесті. Өйткені, бүгінгі таңдағы қарама-қайшылығы мол заманның қоғамдық санасына қажетті тәрбие мұратын табу қиынға соғады. Сондықтан, тәрбие — тұлғаны қоғамдық және мәдени өмірдің социомәдени нормативтер модельдеріне сәйкес дайындау мен қалыптастыру жүйесі. Көптеген ғалымдар пікірлері мен анықтамалары бойынша тәрбие популяцияның тарихын сақтауды қамтамасыз ететін механизм болып саналады. Ал, адам тәрбиесі педагогиканың ғылым ретіндегі пәнін құрайды.

Ғылыми еңбектерді саралай отырып, тәрбие мақсаты — арнайы дайындалған, жоспарлы жүргізілетін тәрбие акциялары мен қимылдарының ықпалымен жүзеге асырылатын және адамдағы күтілетін нәтижелі өзгеріс болып табылады.

Тәрбие көмегі арқылы қоғамға қажетті адами құндылықтар қалыптасады. *Біріншіден*, адамның сөйлеу мүмкіндігі; *екіншіден*, қоршаған ортаның өзгерісіне бағытталған мінез-құлық белсенділігі; *үшіншіден*,

өндіріс құралдары арқылы қоршаған орта элементтері өзгерістерінің байланыс қызметі.

Студенттер тәрбиесі — бүкіл педагогикалық ұжымның ісі екені белгілі. «Болашақ» университеті [1, 2] әрдайым студент-жастар тәрбиесі, олардың келешек кәсіби қызметінің моральды-психологиялық дайындығына ерекше назар аударады. Бүгінгі таңда жаңа тарихи шарттарда және қазақстандық қоғамның күрделі тарихи кезеңдерінде өскен жастар білім алуда. Сондықтан тәрбие қатынастарының жаңа парадигмалары негізінде студенттерді тәрбиелеудің жаңа моделі қалыптасу үстінде. Оның дамуына Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жастар саясатының тұжырымдамасы туралы ҚР Президентінің 1999 жылғы 28 тамыздағы №73 Өкімі, ҚР Білім және ғылым министрінің 2009 жылғы 16 қарашадағы №521 бұйрығымен бекітілген Қазақстан Республикасы үздіксіз білім беру жүйесіндегі тәрбие тұжырымдамасының маңыздылығы жоғары. Әсіресе, тәрбие тұжырымдамасында айқындалған барлық мәселелер мен әдіснамалық негіздері талданып, тәрбие жұмысының басым бағыттары бойынша шаралар кешені ұйымдастырылған.

Жоғары оқу орнының оқытушысы кәсіби ақпаратты жеткізудің көзі ғана емес, болашақ мамандардың кәсіби

мәдениетін қалыптасуына оң ықпал жасайтын тұлға. Университет оқытушысының кәсіби, азаматтық және патриоттық міндеті — тәрбие беру және тәлімгер ұстаз құндылықтарын сақтау болып табылады. Сондықтан оқытушылардың педагогика және психология саласындағы кәсіби деңгейін жоғарылатуды жүзеге асыру университет, факультет басшылары мен кафедра меңгерушілерінің маңызды міндеті саналады.

Тәрбие қызметін басқарудағы негізгі рөлді тәрбие жұмысының мазмұндық құрылымын ұйымдастыруды қамтамасыз ететін университеттің Ғылыми кеңесі атқарады. «Болашақ» университетіндегі тәрбие жұмысын тәрбие жұмысы және халықаралық байланыстар жөніндегі проректор басшылығымен жүзеге асырылады және факультет декандары мен Студенттік Парламентке тапсырмалар беру арқылы үйлестіріледі. Аталмыш құрылымдық бөлімдер өз жұмыстарын тәрбие жұмысының жоспарына сәйкес жүзеге асырады.

«Болашақ» университеті бірлескен мәдениетінің ажырамас бөлігі студенттік өзін-өзі басқарудың дамуы болып табылады. Студенттік өзін-өзі басқарудың басты ұйымы Студенттік Парламент және студенттік деканат болып табылады. Жастарға Студенттік Парламент пен факультет студенттер кеңесі өкілдік етеді. Студенттік кеңестің негізгі мақсаттары қатарына жоғары оқу орны басшылығымен қатынас жасауда студенттер мүдделеріне өкілдік ету, оқу мен Студенттер үйінде тұру жағдайлары оңтайлануына белсенді қатысу, студенттердің идеялары мен жобаларының жүзеге асырылуына ықпал ету, студенттердің шығармашылық-ұйымдастырушылық және ғылыми потенциалының жүзеге асырылуына көмектесу, жоғары оқу орнының қоғамдық жұмыстарға белсене атсалысатын студенттердің моральды және материалды қызығушылығының жүзеге асырылу жүйесін жасау жатады. Студенттік өзін-өзі басқару органдары студенттік ортада іскерлік жағдай, плюрализм, азаматтық белсенділік, толеранттылық, қоғам өміріне белсенді қатысу қабілетінің қалыптасуына ықпал етеді. Оқу жылы бойында Студенттік Парламент университет ректорымен проблемалық-тақырыптық кездесулерін ұйымдастырады.

Университет оқытушылары мен студенттері ұйымдастыратын көптеген іс-шаралар дәстүрге айналып,

олар ПОҚ және студенттер үшін етене жақын болып кеткен.

Оның ішінде мыналарды атауға болады:

- жоғары оқу орны, университет әкімшілігімен танысып, корпоративтік рухты қалыптастыруға бағытталған Білім күніне арналған салтанатты жиын;
 - бірінші курс студенттерін салтанатты түрде студент қатарына қабылдау;
 - Қазақстан Республикасы халықтарының тілдері күні мерекесіне арналған іс-шаралар;
 - Ұстаздар күніне арналған мерекелік концерттік бағдарлама;
 - қалалық, облыстық, республикалық деңгейдегі пікір-сайыс турнирлері;
 - Қазақстан Республикасы Тәуелсіздік күнін атап өтуге арналған салтанатты шаралар;
 - студенттер мен оқытушыларға арналған жаңа жылдық кештер және қызметкерлердің балаларына арналған ертеңгіліктер;
 - «Болашақ» университеті КТК командаларының фестивалі;
 - 8 наурыз Халықаралық әйелдер күніне арналған мерекелік кеш;
 - Қазақстанда тұратын халықтардың дәстүрі көрсетілетін концерттік бағдарламамен «Наурыз» мерекесін тойлауды ұйымдастыру;
 - «Болашақ» аруы конкурсы;
 - дәстүрлі «Бозбала мен бойжеткен» конкурсы;
 - ақындар мүшәйрасы, суретшілер көрмесі, салауатты өмір-салтын қалыптастыруға бағытталған спорттық шаралар;
 - салтанатты түрде диплом тапсыру.
- Десек те, алдын ала жоспарланған немесе арнайы ұйымдастырылған тәрбие тиімді болмайтынын ұмытпауымыз қажет. Тұлға ізденісіне еркіндік және жеке таңдау құқығы берілгенде ғана тәрбие дамиды. Тәрбиені стандарттау тұлғаның даму мүмкіндіктерін шектейді. Бұл, әсіресе, өзінің құндылық ориентацияларын қалыптастырған студент жастарға қатысты. Сондықтан, оқытушылардың басты назарында оқу-тәрбие процесінен бұрын студенттің тұлғалық белгісі тұруы тиіс. Студенттердің рухани белсенділігі мен стандартты емес ойлау қабілетін марапаттап отыру қажет.

Әдебиет:

1. Умбетов У.У., Досманбетова З.Р., Насимов М.О., Паридинова Б.Ж. Университет «Болашақ» в свете реализации «Стратегии-2050» // Молодой ученый. — 2013. — №5, Том IV. — С. 778–780.
2. Umbetov U.U., Dosmanbetova Z.R., Nassimov M.O., Paridinova B.Zh. University of «Bolashak» in the light of realization of «Strategy Kazakhstan-2050» // European Applied Sciences. — 2013. — №4 (April), Volume 1. — pp. 96–98.

Педагогикалық өлкетанудың маңызы

Орманова Мария Айтбаевна

«Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы» акционерлік қоғамының филиалы Қызылорда облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Бүгінгі таңда ХХІ ғасыр табалдырығын еркін аттаған Базат ұрпаққа тәлім — тәрбие және білім беруді жетілдірудің басым бағыттарын айқындау педагогика ғылымы мен озат тәжірибенің көкейкесті мәселелерінің бірі болып отырғаны анық. Әрбір жеке тұлғаның бойында елжандылық сезімді қалыптастыру — білім саласының басым бағыттарының бірі.

Бірде-бір ұлт өз елінің тарихын, мәдениетін сыйламайынша, өз өлкесінің тарихи және рухани мұрасын қайта қалыптастырып өркендетпейінше, азаматтық және рухани тәрбие жүргізбейінше дамып, өмір сүруі мүмкін емес. Өлкетану деректерін оқыту мәселесінің тарихынан сөз қозғағанда, алдымен ауызға, әл-Фараби, М. Қашқари, Ж.Баласұғын, Асан Қайғы, Бұхар жырау, Я.А. Коменский, Қ.Д.Ушинский, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытов, М. Жұмабаев секілді ойшыл ғалымдар түседі. Бұл ғұлама ғалымдар туған өлкені балаларға таныту арқылы олардың Отанға сүйіспеншілігін, қызығушылығын ояту мәселесі тұрғысында маңызы мен мәні жайында жоғары пікірлер мен ой-тұжырымдар айтқан.

Мысалы, әл-Фараби жетілген тұлғаны тәрбиелеу үшін «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие беру керек, тәрбиесіз берілген білім — адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның барлық өміріне апат әкеледі», «Оқыту адамдар мен халықтарға теориялық қайырымдылық дарыту болады, ал, тәрбие — білім-білікке негізделген өнер арқылы оларға этикалық қайырымдылық дарыту тәсілі. Оқыту тек сөз арқылы жүзеге асырылады, ал тәрбие кезінде адамдар мен халыққа білімге негізделген қасиеттерден шығатын әрекеттерді жасауды дағдыға айналдыру үйретіледі...»-деген ұстанымдарды басты қағида ретінде ұсынды. Ғұлама ғалым тек білім арқылы ғана толыққанды адам қалыптасатынын айта келе, еңбегінде «Өз елімнің басы болмасам да, сайының тасы болайын», «Елінен безген оңбайды, көлінен безген қонбайды» — деп, туған жердің қадір-қасиетін асқақтатады.

Түркі өркениетінің шежіресін жазып, өз есімін мәңгілік еткен данышпан ғалым, кемеңгер ұстаз Махмұт Қашқаридің «Түрік сөздігі» еңбегін оқып-үйрену және теориялық тұрғыдан талдау негізінде бұл тек сөздік, немесе тілтану мәселелерін ғана қарастырған еңбек еместігін, онда біздің ата-бабамыздың ұрпақ тәрбиесі бойынша тәжірибесі жинақталып, түркі халқының педагогикалық тұжырымдамасы негізделгенін айқын көруге болады. Ғұламаның тәлім-тәрбиелік идеялары өнегелі өмір сүру үшін жас ұрпаққа саналы тәрбие мен сапалы білім берудің маңыздылығын дәріптеуге бағытталған [3]. Сондықтан оның педагогикалық тұжырымдамасының негізгі өзегі —

орта ғасырдағы түркі баласының бейнесі — «ұлылыққа ұмтылған», «білімділікті іздеген», «даналықты таңдаған», «біліктіге серік болған», «бабалардың әдеп-ақлақты насихатын ұстанған» ірі тұлға. Сонымен қатар сөздікте біршама туған жерге байланысты мақал — мәтелдер де берілген. Атап айтқанда, «Бөтен елде сұлтан болғанша, Өз елінде ұлтан бол», «Ит тойған жеріне, Ер туған жеріне» мақал — мәтелдері өскелең ұрпақты туған жерді құрметтеуге, сүюге неше ғасырдан бері тәрбиелеп келеді.

Туған жер туралы ой-пікірлер қазақ халқының жыраулары мен шешендерінің шығармаларында көптеп орын алады. Мысалы, Асан Қайғының:

Көлде жүрген қоңыр қаз,
Қыр қадірін не білсін!
Қырда жүрген дуадақ
Су қадірің не білсін!
Ауылдағы жамандар
Ел қадірің не білсін!
Көшіп-қонып көрмеген,

Жер қадірің білмесін! — деп жер қадірі мен ел қадірін толғауында жоғары бағалаған.

Мұндай толғаулар қазақ халқының егемендігі үшін күрескен Бұхар, Үмбетей, Сыпыра, Ақтамберді жыраулардың еңбектерінде көптеп кездеседі. Бұл жырлар ұрпақты өз елін қорғауға, құрметтеуге тәрбиелеген. Қазақ халқы бала тәрбиесін «балаңды өз тәрбиемен тәрбиелеме, өз ұлтыңның тәрбиесімен тәрбиеле» — деген қанатты сөзіне сыйдырған. «Отан» деген ұлы ұғымның отбасынан, өзі тұрған аймақтан басталатынын ғұлама жыраулар бала санасына жастайынан сіңірген. Ата-бабамыз қазақ даласының еркіндігі мен елінің дербестігі үшін жан аямай күресті. Олардың ерлігі бүгінгі күнге жыр, дастан, күй болып жетті.

Қазақ халқының атамекені — халқымыздың ерте заманнан бері мекендеген жері, суын ішіп, өсіп-өніп, өмір сүріп келе жатқан кең байтақ жері. «Атамекен» дегенде көз алдымызға айдын шалқар көлдер мен мөлдір бастау қайнар бұлақтар, сарқырай аққан тасқынды өзен, жасыл желек жамылған тоғайлар, ұланғайыр далалар келеді. Жердің тарихы — Қазақстанның тарихы, баланың өмір жолының хронологиялық тарихы. Мұның өзі өлкетану деректерінің маңыздылығының жоғары екенін дәлелдейді.

Қазақ халқының өлкетану деректерін алғаш жинаған кемеңгер ғалым — Ш. Уалиханов. Ғалым туған өлкені зерттеу ісімен айналысып, қазақ халқының тарихына, фольклорына, тұрмыс — салтына байланысты көптеген жәдігерлерді жинап, бастырған. Ғалым туған өлкені тану тұрғысында былайша ой қорытады: «Халық шығармашылығының қай түрінде де табиғат

құбылысының әсері болатыны анық. Халық табиғаттың әсем құбылыстарын жырға, күйге, ою-өрнекке түсіргенде, алдымен кәсіптік қажеттілігін ойластыра отырып, жарастық, әсемдік жағына да баса көңіл бөлген». Ш. Уалихановтың тұжырымы И.Г. Песталоцидің «поднять народ к разумной осмысленной жизни ... дети должны учиться не в классной комнате, а в доме, на дворе, в саду; у них нет уроков, нет учебников — все это заменяется их собственными опытами и наблюдениями, сопровождаемыми и руководимыми живыми беседами учителя» пікірлерімен үндес келеді.

Өлкетану деректерін пайдалануға арналған зерттеу жұмыстарын сараласақ, онда «өлкетану» ұғымын түсіндіруде көптеген авторлар белгілі бір тұлғалар туралы деректер жинау ғана емес, сонымен қоса бір факторлардың екінші факторға әсерін анықтау, яғни сол жердегі өмірдің және табиғаттың кешенді көрінісін беру екенін дәлелдеуге ұмтылады Үлкен Совет энциклопедиясында: «Краеведение, изучение природы, населения, хозяйства, истории и культуры какого-либо части страны, административного или природного района, населения пунктов главным образом силами местного населения», — деген анықтама берілген [1].

М.А. Солонович «өлкетану» ұғымы туралы «Каждый человек в процессе развития приходит к пониманию того, что он является частью природной и социальной целостности (семьи, дома, класса, школы, улицы, города, края, региона, страны). Познание родного края учащимися происходит в результате разносторонней деятельности, которая связана со школьным (педагогическим) краеведением. Краеведческая деятельность в школе — действенное средство развития у учащихся самостоятельности как ведущей черты личности, выражающейся в умении ставить определенную цель и настойчиво добиваться ее собственными усилиями, добросовестно относиться к своей деятельности, проявляя при этом инициативу, работоспособность, сознательность», — деп ой қорытады [2].

Балаларға өздерін қоршаған дүние туралы білім беру — оқу-тәрбие үрдісінің негізгі талаптарының бірі. Белгілі ғалым-географ А.С. Барков өлкетануды «кіші елтану» деп қарастырып, «Өлкетану — бұл мазмұны мен зерттеу әдістері жағынан әр түрлі, бірақ өзінің жеке әдістері жағынан өлкені ғылыми және жан-жақты тануға жетелейтін ғылыми пәндер жиынтығы», — деп тұжырымдайды.

Г.П. Пирожков «өлкетану» ұғымы тұрғысында: «Краеведение традиционно рассматривается как изучение природы, населения, хозяйства, истории и культуры какой-либо части страны, административного или природного района, населенных пунктов, главным образом, силами местного населения. В настоящее время оно утверждается как самостоятельная комплексная научная дисциплина, необходимое средство образования и воспитания, подготовки специалиста, которому предстоит жить и работать на территории, изучаемой краеведением. В этом смысле краеведение — суть и наука, и практика, и способ преобразования края.» — деп тұжырымдайды.

Педагог-ғалым А.М. Текесбаева «Өлкетану — мұғалімнің басшылығымен оқушылардың туған өлкесінің (мектеп маңын, ауыл, аудан, қала, облыс, өлке, Қазақстан) табиғи, әлеуметтік, экономикалық және тарихи жағдайларын жан-жақты зерттеуі. Осы арқылы оқу мен тәрбиенің өмірмен, қоршаған дүниемен тығыз байланыста қарастыруға жағдай туады» дей келе, өлкетану жұмыстарын төмендегідей түсіндіреді. «Өлкетанудың зерттеу объектісі: табиғат, жер, территория, сол жердің халқы, тарихы, шаруашылығы, өнері мен мәдениеті» [3].

Педагог М.С. Маженақова «Өлкетану қай кезде де мектептегі оқу — тәрбие үрдісінің бір бөлігі болып қала береді. Ол оқу материалын нақты фактілермен толықтыру арқылы оқу процесін қызықтыруға әсер етеді, теориялық білімнің түйсікті қабылдауына әсер етеді., мектепті өмірмен байланыстырады. Бүгінгі күні өлкетану материалдарының танымдық қызметті белсендірудегі орны айқын дәлелденген кезде өлкетану материалдарын оқу процесінде пайдалану әрбір мұғалімнің міндеті болып табылады» [4].

Демек, өлкетану — туған өлкенің тарихын, салт-дәстүрін, жырлары мен аңыздарын, жер-су атауларының тарихын тануға бағытталған жұмыстар жиынтығы.

Кемеңгер педагог Т. Шонанов: «Туған өлкесін білмейтін адам дүниені білмейді»-дей келе, мектепте «өлкетануды» насихаттау формасын және өрісін кеңейту керек, яғни «өлкетану» өсіп келе жатқан ұрпақтардың өз Отанын ойша емес, нақты сүйі үшін аса қажет» — деп жазды.

Ж. Айтмауытовтың бүкіл еңбектерінде ана тілінің тәрбие құралы екендігі, тәрбиенің ұлттық сипатта болуы, ұлттық мектепте ұлттық сипаттағы тәрбие жүйесі болу қажеттігі туралы ойлары жүйеде көрініс тапқан. Ж. Аймауытов «Психология» атты кітабында бала тәрбиесіндегі ата-ананың рөліне, еңбек пен өнер арқылы балаға өнеге көрсетудің ұтымдылығына, туған жер тәрбиесіне кең тоқталады, себебі адам — тәрбиенің жемісі екендігін айтқан. Ол бала тәрбиесіндегі отбасының рөліне ерекше тоқталады. «Баланы бұзуға, яки түзеуге себеп болатын бір шарт — жас күнінде көрген өнеге». Ол өнеге туған жердің салт-дәстүрі мен әке-шешесінің тәрбиесі арқылы қалыптасады. Ата-ананың берген дұрыс тәрбиесі баланың мінезіне салған ізге байланысты. «Ұяда нені көрсе, ұшқанда соны іледі» деп, атамыз қазақ тауып айтқан.

Ғалымдардың пікірлерін қорытындылай келе, өлкетану деректерін оқытудың маңызын біз төмендегіше жіктедік:

1. Өлкетану деректері оқушыға бұрыннан таныс туған жеріне байланысты болғандықтан, оқушылардың меңгеруіне оңай тиеді.
2. Өлкені таныстыру Отанды таныстыру болып табылады.
3. Өз өлкесінің деректерін оқыту оқушылардың туған жеріне деген оң сезімін оятады.
4. Туған жерінің тарихын, табиғатын, әдебиетін жақсы біліп өскен ұрпақ кейін сол өлкенің жанашыры болып тәрбиеленеді.

Тарих беттерін ақтарсақ, онда қазақ педагогикасында өлкетану деректерін оқыту жұмыстары танымдық, құндылық — бағдарлы, практикалық іс — әрекеттер

негізінде оқушыларға өлкетанымдық сапаларды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Әдебиет:

1. БСЭ. — М., Большая Российская энциклопедия, 1979. — 584 с.
2. Солонович М.А. Школьное краеведение в отечественной педагогике 1917—1991 гг. как средство формирования у учащихся самостоятельности / Автореферат дисс. на соискание ученой степени к. п. н. — Пятигорск, 2009. — 19 с.
3. Текесбаева А. М. Өлкетану негізінде бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымын қалыптастыру. / Автореферат дисс. пед. ғыл. канд. — Алматы, 2004. — 23 б.
4. Маженақова М.С. Мектептің педагогикалық процесінде оқушылардың танымдық қызығушылығын өлкетану материалдары негізінде дамыту. / Автореферат дисс. пед. ғыл. канд. — Қарағанды, 2004. — 24 б.

Взаимосвязь в традиции и обычаях народов Средней Азии

Серикбаев Габит Умирзакович, кандидат педагогических наук, профессор
 Университет «Болашақ», (г. Кызылорда, Казахстан)

Воспитание и образование в демократическом обществе не могут эффективно функционировать вне народной педагогики. Народная педагогика, по определению её основоположника, академика Г.Н. Волкова — это и педагогика этнического самовоспитания, создающая личность патриота, сына народа с высокоразвитым чувством национальной гордости и человеческого достоинства. Воспитывают не только люди, но и окружающая действительность, включая вещи, предметы, приметы. История всемирной педагогики, многогранна, она складывается из опыта отдельных народов, каждый из которых имеет свои особенности. Смысл же образования открывается через общую историю педагогики всего человечества [1].

Приметы существуют у всех народов со стародавних времен. Некоторые не верят им, но у большинства людей вера все-таки сохранилась. Встречаются и такие, которые скрывают от других, что приметы занимают в их жизни важное место. Однако, как показывает наше исследование, среди народов Центральной Азии больше верящих в приметы людей, чем не верящих. Возникновение примет связывают, прежде всего, с многовековым жизненным опытом человека, который, дойдя до нашего времени, прошёл определенные изменения. Когда казахи отправляются в какое-нибудь путешествие, то перед этим подметают двор, так как после отъезда подметать его нельзя. Это плохая примета. Соблюдая приметы, казахи оставляют одну ложку кислого молока, горсть зерно и желают, чтобы всевышний дал остальное. Человек, продавший своего барана, коня или корову, не отдает покупателю веревку, веря, что у него вновь появится «шея», и которую надо заарканить [2].

В среду и субботу у туркменского народа не выходят в дорогу, лепешку не ставят наизнанку, ночью не стригут

волосы и ногти, отец не поднимает руку на дочь, чтобы не было несчастно. Ребенка, родившегося во время свадьбы, узбеки называют Туйчи — «Свадебный», в пути — Юлчи или Сафар, Зафар — «Путник», родившегося в дни мусульманского поста, называют Рамазаном, а младенца, родившегося с каким-нибудь недостатком на теле, например, родимым пятном, Холбек, Холида, Анора. И наоборот, ребенка, увидевшего свет с наростом на теле, называют Ортык — «С излошком». Если подряд рождаются только девочки, то следующую девочку нарекают именами Угиллой, Угилча — «Сынок». Если появился долгожданный мальчик его именуют Эргашем — «последуй за ним», чтобы после него опять рождались мальчики. Родившихся в дни торжеств Навруза — называют наврузом или Наврузой [3]. Вера в приметы переходит от одного народа к другому. Например, современная молодежь считает число 13 несчастливым, перед экзаменами не моют голову, а на экзамены идут в старых туфлях... Излишняя вера в приметы, переходящая в суеверие, отрицалась нашими предками, осуждалась. Однако следует отметить, что приметы и поверья в течение многих тысяч лет впитались в жизни народа и превратились в его неосознанную часть, атрибут народных обычаев.

Особое место в быту не только народов Средней Азии, но и горцев занимают проклятия родителей при непослушании детей. Так, известный поэт Расул Гамзатов в своей книге «Мой Дагестан» писал, что «если бы это было в моих руках, я бы собрал в одну книгу проклятия наших женщин и ругань мужчин». Наверное, нет человека, не знающего, что такое проклятье, не слышавшего его. Проклинают в основном женщины, ругая своих детей, мужей, чужих детей, друзей и врагов, иногда даже ради забавы. Проклятия являются также древним атрибутом

быта и определяют национальный образ жизни, нравы, культурно-нравственный уровень. Возможно, что они — общий показатель определенных событий, отношений к ним в отдельных периодах этноческого развития народа. Проклятье — это желание плохого, зла или даже смерти от постадавшего человека своему обидчику. Проклятье может быть объективным, справедливым или несправедливым, соответственно событиям, возрасту участвующих в ссоре. Например: «Да пропади ты», «Да изольется твое лицо кровью», «Да сгорит твой дом», «Пусть твои глаза наполнятся землей», «Да накажет тебе бог», «Пусть не удвоится твое состояние», «Пусть тебя постигнет неудача», «Да не усладится тебе счастьем детей», «Исчезни с лица земли» и т.д.

Но тюркский народ очень щедр на похвалу, на благопожелания: «Доброе намерение — половина дела», говорят в народе. Пожелание, доброе намерение, благославление и восхваление являются одним из древнейших обычаев казахского народа. Люди высказывают добрые пожелания друг другу на протяжении всей жизни, по самым различным поводам. Когда рождается младенец, то поздравляют его родителей, высказывают пожелания, чтобы жизнь и хлеб насущный ребенка были вечными, а старии же благославляют новорожденного: «Пусть Аллах пошлет ему долгую счастливую жизнь», «Да будут рядом родители, разум будет ясным, достаток полным, друзья верные, жена любимая» и т.д.

На долю человека могут выпастить всякие невзгоды и тяготы. «Лучше хлеб с водою, чем шалпек с бедою», говорят казахи в таких случаях. Когда утешают испытанного мучения, обиженного человека, то обычно употребляют такие выражения, как: «Не падайте духом», «Половина месяц темна, а половина — светла», «Обязательно наступят светлые дни», «Будьте в добром здравии», «Эти дни скоро позабудутся», «Все обойдется, лишь бы было

здоровье и спокойствие», «Деньги найдутся, а утраченное здоровье — никогда». Казахи также, как и другие народы, не могут смотреть безразлично на печаль и беду соседей. Они радуются чужому счастью, сочувствуют тому, кому плохо, кто в горе. В таких случаях они обычно говорят: «Пусть ваши трудности останутся позади; Не принимайте близко сердцу; Не унывайте; Да воздастся от Аллаха достаток в ваш дом; Пусть ваше дело окончится удачей; Не дай Аллаху случится беде; Да сбудутся ваши слова и хорошие пожелания». Когда человек обедает и вдруг пожаловал гость, то обычно говорят: «Добро пожаловать, проходите на почётное место». При этом гостят просят съесть бесбармак (национальное блюдо казахов) до конца, потому что по поверью, примете казахов это означает, примете казахов это означает, что человек будет жить долго. Добрые, хорошие пожелания казахов свидетельствуют об их высокой морали, о том, что народ острюмен, щедр, великодушен, у него чистосердечные намерения, он полон добра и милосердия. Устойчивая сторона культуры — это культурная традиция, благодаря которой происходит накопление и трансляция человеческого опыта в истории, и каждое новое поколение людей может актуализировать этот опыт, опираясь в своей деятельности на созданное предшествующими поколениями.

Именно поэтому только ретроспективный подход позволит нам судить о действительном состоянии национальной культуры. Нам представляет интерес то, что особое значение просветители придавали воспитательной функции искусства. В учениях мыслителей Востока мы находим продолжение античной теории воспитания. Так, идея гармонии и гармонического развития человека занимала центральное место в трудах Аль-Кинди, Фараби, Бируни и Ибн Сины, где рассматривается огромный круг вопросов науки, морали, искусства, проблеме гармонического развития личности уделяется значительное внимание.

Литература:

1. Волков Г.Н. Этнопедагогика. — Москва, 1999.
2. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. — Алма-Ата, 1973.
3. Кенжеахметулы С. Традиции и обряды казахского народа. — Алматы, 2006.

ФИЛОЛОГИЯ

Роль литературы о войне в нравственном воспитании

Ажиев Канат Омйрзакович, кандидат филологических наук, доцент;
Досмаханова Райкуль Амандыковна, кандидат филологических наук, доцент
Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата (г. Кызылорда, Казахстан)

Сегодня, когда пересматриваются ценности, когда рушатся старые идеалы, остро стоит вопрос о формировании нравственного ориентира современной молодёжи. Для молодого поколения, живущего в век постмодернистской игровой литературы, очень важную роль играют произведения о войне, несущие незыблемые вечные истины. Известно, что словесное искусство, как наиболее духовная область человеческой деятельности, обладает огромными воспитательными возможностями. Оно учит читателя эмоциональной восприимчивости и эстетическому вкусу, а, в конечном счёте, способствует выработке нравственной жизненной позиции и обретению истинных ценностей. Безусловно, среди многочисленных художественных творений в плане эстетического воздействия и этического воспитания высоких гражданских чувств особое место занимают произведения, написанные на тему Великой Отечественной войны.

Великая Отечественная война стала одной из главных тем литературы XX века. Отразившись в произведениях разных жанров, она оказала существенное влияние на развитие всей последующей литературы и во многом определила направление творческих поисков писателей и поэтов. В современной исследовательской среде бытует мнение, что «именно война спасла нашу литературу от окончательного загнивания, сбила уже окостеневшую шкалу навязанных ей лжеценностей». [1, с. 80] Писатели и поэты отходили от догм социалистического реализма и создавали подлинные шедевры искусства. О войне и мире, о жизни и смерти, о боли и разлуке невозможно было писать, следуя политическим и идеологическим установкам.

В 1930–1940-ые годы прошлого века советская литература была представлена сельскохозяйственными и производственными романами, создававшимися по специальному заказу. Массовые репрессии и эмиграции также обеднили отечественную словесность. Поэтому произведения о войне «оздоровили» литературу и внесли в неё общечеловеческое содержание. Отечественная война сформировала целое литературное поколение, наделив его подлинным ощущением истинных ценностей.

Одним из ведущих жанров, отразивших и смятение, и отчаяние, и страстную готовность к сопротивлению, и веру в конечное торжество справедливости, стала лирика. Поэты Д. Бедный, С. Маршак, Н. Асеев, Б. Пастернак, О. Прокофьев, А. Твардовский, С. Михалков, А. Ахматова, А. Сурков, А. Жаров, М. Лисянский, А. Фатьянов, Я. Долматовский и др. в своих произведениях создали поэтическую летопись, отразившую как важнейшие события жизни тыла и фронта, так и переживания человека, оказавшегося в эпицентре идеологических и нравственных катаклизмов эпохи и ощущающего себя ежеминутно на грани бытия и небытия.

Однако развитие литературы о войне было остановлено известным постановлением ЦК ВКП (б) «О журналах «Звезда» и «Ленинград» (14 августа 1946 года). Писатели и поэты вновь оказались в ситуации регламентации творчества. О том, как строго карались отступления от установленного канона, свидетельствует печальная судьба переписанной заново А. Фадеевым романтической повести «Молодая гвардия». Рукопись «Жизни и судьбы» В. Гроссмана была изъята у автора как преступная и увидела свет спустя 27 лет. Трилогия «Живые и мёртвые» К. Симонова, не принятая охранительной критикой, позже принесла автору высшую государственную премию. В такой сложной культурно-исторической обстановке литература послевоенных лет, представленная произведениями 50–90-х годов прошлого века, пытается осмыслить пережитую народом трагедию. Художники стремятся дать глубокий анализ событий, всесторонне раскрыть причины побед и поражений и показать их нравственные истоки, создать правдивые картины фронтового быта, объяснить особенности психологии человека на войне. При всей широте тематического диапазона литературы о войне в ней прослеживаются три основные темы: человек и война, человек на войне, война и мир. В произведениях поднимаются нравственные и философские проблемы: смысл человеческой жизни, цена победы, цена подвига, истинный и ложный героизм, нравственный выбор человека и др.

Особым явлением в литературном процессе XX века стала лейтенантская проза, представленная романами и повестями Ю.Бондарева («Батальоны просят огня», «Последние залпы», «Тишина», «Горячий снег»), повестями Г.Бакланова («Пядь земли», «Июль 1941 года», «Навеки девятнадцатилетние»), повестями К.Воробьёва («Убиты под Москвой», «Крик»), романом А.Ананьева «Танки идут ромбом», повестью В.Курочкина «На войне как на войне». Авторы названных произведений — это лейтенанты, отразившие в своём творчестве военную действительность, увиденную и пережитую ими. Лейтенантская проза, развивавшаяся в условиях идеологической диктатуры, утверждала правду о том, что величайшей ценностью в мире является человеческая жизнь.

Одним из творений на тему войны, которое пробуждает в читателе Добро, Милосердие и Сострадание, является небольшой по объёму, но чрезвычайно емкий по содержанию рассказ М. Шолохова «Судьба человека». В его основе лежит реальный факт — встреча писателя в 1946 году с неизвестным шофёром, который рассказал ему о своей жизни. Через десять лет писатель воплотил свой замысел. Возможно, эпизоды, связанные с темой фашистского плена, а также незаметность подвига обыкновенного человека явились причиной многолетнего молчания автора. Рассказ представляет собой монолог-исповедь Андрея Соколова, прошедшего войну. Великая Отечественная война сыграла роковую роль в жизни героя, характер его поворачивается своей героической стороной. Причем ему присуща та форма «незаметного» героизма, лишённого внешней показной стороны, которая заставляет человека совершать подвиг как что-то естественное, обыденное. Так, герой выполняет ответственное и сложное задание с твердым убеждением, что иначе нельзя, «должен проскочить и баста».

Андрей Соколов не приемлет человеческую подлость и низость. Поэтому в нем вызывает негодование предатель, готовый выдать фашистам своего командира. Соколов решительно расправляется с таким подлым человеком. Один из наиболее важных эпизодов рассказа — это нравственный поединок Андрея Соколова с Мюллером. Здесь с большой наглядностью раскрывается огромная сила духа и выдержка героя. Соколов выходит победителем в психологическом поединке. Он отказывается выпить за победу врага. В такой форме герой утверждает свою независимость и чувство собственного достоинства. Психологически достоверно передано состояние героя в предсмертные, как он думал, минуты. Мелькает мысль о жене и детях. Далее он концентрирует все свои силы и чувства на единственном желании — достойно встретить смерть: «...стал я собираться с духом, чтобы глянуть в дырку пистолета бесстрашно как и подобает солдату, чтобы враги не увидели в последнюю мою минуту, что мне с жизнью расставаться всё-таки трудно». [2, с. 288] Данный эпизод исподволь раскрывает силу духа героя. Соколов достойно выдерживает нравственный экзамен. Этот обыкновенный и, на первый взгляд, ничем не приметный че-

ловек в критические моменты жизни раскрывается как волевая и сильная личность. Он с честью и достоинством выходит из сложных ситуаций. Неожиданным событием, благодаря которому вновь раскрывается душа Андрея Соколова, оказывается встреча с маленьким обездоленным войной человеком, мальчиком-сиротой. Личная трагедия преодолевается любовью. Соколов, потерявший в годы войны всех своих родных (жену, дочь, сына), возвращается к жизни и обретает себя в заботе о ребенке. Человек прошел войну, видел трудности и смерть, лишился семьи, но, не смотря на все эти суровые перипетии судьбы, не ожесточился, не очерствел душой и остался человеком. В его сердце нашлись тепло, любовь и милосердие к бездомному сироте.

Герой-панфиловец Бауыржан Момышулы как-то заметил: «Я прошел войну. Видел как гибли солдаты. Видел, как немцы при отступлении зверски убивали стариков и детей. <...> Я часто думал, что такие картины могут ожесточить наших воинов; боялся, что очерствевут их души. Нет, к счастью этого не произошло. Именно наши солдаты, рискуя собой, спасли народы мира от фашизма». [3, с. 13] Глубокие размышления Момышулы о нравственной силе солдат-воинов подтверждаются судьбой шолоховского персонажа. Тема разоблачения, осуждения фашизма сочетается в рассказе «Судьба человека» с темой гуманизма, утверждения величия человека, неисчерпаемости его душевных сил, его высоких нравственных качеств, человечности, которую не смогла сломить даже война. Человек сохранил живую душу вопреки всей античеловеческой сущности войны. Гуманизм рассказа М. Шолохова не только в сочувствии к трагической судьбе человека, но также в утверждении нравственной силы, величия и красоты человека, выстоявшего под ударами войны. В своем герое писатель раскрывает лучшие черты характера: самоотверженность, храбрость, чувство собственного достоинства, огромную силу духа, доброту и отзывчивость.

В «Судьбе человека» на широком фоне огромных по значению исторических событий изображается история одной человеческой жизни. Но судьба и характер героя рассказа Андрея Соколова при всей конкретности их изображения обобщаются. Это проявляется уже в самом названии («Судьба человека»), которое можно трактовать и как судьбу конкретного человека и как обобщённую судьбу народа, пережившего войну. Мотив выдержки и стойкости проходит через весь рассказ. Характер Андрея Соколова становится символом негибимой силы, мощи, нравственной чистоты и бескомпромиссности человека вообще; залогом торжества доброго начала над любыми античеловеческими силами. Люди, подобные Андрею Соколову, способны выдержать любые испытания. Но слишком дорого куплена их нравственная победа. Поэтому по щеке пожилого, поседевшего за годы войны мужчины (автора-рассказчика) бежит «жгучая и скупая мужская слеза».

Таким образом, произведения о войне глубоко волнуют читателей разных времен, заставляют задуматься

о вечных общечеловеческих проблемах (о добре и зле, о войне и мире, о жизни и смерти). Литература о Великой Отечественной войне — дань памяти подвигу тех, кто

приближал великую Победу, кто отстоял свободу, доказал ценной собственной жизни, что главное в нашем мире — Добро, Милосердие и Сострадание.

Литература:

1. Дмитриенко С. Что такое «современная русская литература»? // Сб: Я иду на урок литературы. Современная русская литература: 1970—1990-е годы: Книга для учителя. — М.: Первое сентября, 2001 — С. 5—14.
2. Шолохов М. Судьба человека. // В кн : Шолохов М. Рассказы. — Ленинград: Художественная литература, 1983. — С. 271—300.
3. Серікбаев Қ. Біздің Бәуке! // Қазақ әдебиеті. — 2005. — 8 сәуір.

Методы аудирования и пути преодоления фонетических трудностей

Кадырова Гульнур Максатхановна, старший преподаватель;
Калдыбаева Райхан Тургыновна, магистр филологии, старший преподаватель;
Рсалиева Анар Максатовна, магистр филологии, старший преподаватель;
Келимбетова Раушан Жаксылыковна, студент
Университет «Бо лашак» (г. Кызылорда, Казахстан)

Аудирование — один из видов речевой деятельности — означает «слушание с пониманием» или понимание речи на слух.

Как один из видов речевой деятельности, аудирование тесно связано с другими видами, и прежде всего с говорением, так как «говорение» и «аудирование» — две стороны одного явления, а именно «устной речи».

Иногда аудирование пассивным видом деятельности. Но это неверно. Аудирование является активным мыслительным процессом, потому что направлено на восприятие, узнавание и понимание всякий раз новых речевых сообщений, а это предполагает творческое комбинирование навыков и активное их применение соответственно изменившейся ситуации.

Следовательно, аудирование как деятельность основано на умении. Как всякое умение, оно опирается на определенные навыки. Основными группами навыков аудирования являются: а) навыки подсознательного распознавания форм речи на морфологическом и синтаксическом уровне и их соотнесение с определенным значением (грамматические навыки аудирования); б) навыки непосредственного понимания слов и словосочетаний (лексические навыки аудирования); в) навыки подсознательного восприятия и различения звуковой стороны речи: звуков, звукосочетаний, интонации (характерно, что в аудировании эти навыки нельзя назвать «произносительными»: ведь слушатель не произносит, а воспринимает).

Но главное в другом — во взаимоотношении этих трех групп навыков. В аудировании, в конечном счете, все зависит от того, насколько навыки первой и второй групп были связаны с навыками третьей группы, то есть формировались ли они в условиях восприятия и понимания речи на слух, достаточен ли был такой процесс количественно

и качественно.

Аудирование как умение основывается на вышеназванных навыках, но не является просто их суммой. Умение аудировать есть способность этими навыками в целях понимания на слух каждый раз новых сообщений в новых ситуациях.

Как отличают многие исследователи (Носова Е.Н., Елухина Н.В.) в процессе овладения аудированием на иностранном языке обучающиеся встречаются с множеством трудностей. Во-первых, это отсутствие языковой среды, однократность, кратковременность и необретиемость слухового восприятия, отсутствие опорных элементов (иллюстрации, ключевых слов, жестов, мимики). Во-вторых, недостаточно последовательно учитываются психологические особенности обучающихся, особенности их памяти, внимания, восприятия, мышления, прогностических умений и особенностей процесса осмысления. В третьих, недостаточно дифференцирован подход к самому воспринимаемому сообщению, его форме (монологической или диалогической), способу изложения мыслей, композиционным особенностям, информационной насыщенности, языковым трудностям, объему и темпу сообщения.

Цель данной работы — подробнее изучить языковые трудности, в частности, трудности фонетического плана, и попытаться найти некоторые пути их преодоления.

Изучение работ зарубежных авторов (Bowen D.S., Dickenson L., Roemmele I.A. и др.) русских ученых (Верещагиной И.Н., Елухиной Н.В., Роовой Г.В. и многих других), монографии наших соотечественников (Абуова Ж.А., Курманбаева Н.М. и др) позволили мне прийти к выводу, что на начальном и среднем этапах обучения иностранному языку наиболее отчетливо проявляются именно лингвистические трудности аудирования.

Роль аудирования как средство общения между людьми, в том числе и иностранном языке, все больше возрастает в связи с развитием технических источников информации, таких как телевидение, радио, кино, аудио-видео материалы, интернет и другие.

Если принять во внимание тот факт, что большинство обучающихся не обладают умением правильно слушать, то становится ясным, что развитию умения аудировать мы должны уделять больше внимания. Я полностью согласна с мнением большинства авторов (Елухиной Н.В., Новиковой И.Н., Верещагиной И.Н. и многих других), что в понимании на слух надо практиковаться постоянно на протяжении всего курса обучения.

С целью ознакомления с лингвистическими трудностями аудирования я изучила работы некоторых зарубежных авторов.

Так, в плане фонетических трудностей выделяется расхождение между написанием и произношением, наиболее типичным для английского языка. Вот один из классических примеров: произношение звукосочетания «ough»: bough [bau], cough [k i], dough [dou], rough [r i], through [u:].

Хотя Halle M. утверждает, что английская орфография в большинстве случаев не вызывает затруднения, я солидарна с мнением Носовой Е.И. и других ученых, что различие между зрительным (графическим) и слуховым образом значительно затрудняет понимание при аудировании. Кроме того, известно, что пассивный словарь не переходит механически в устную речь.

Стирание граней между словами и создание звукового сходства между оппозициями под влиянием соседних звуков трудны не только изучающим английский язык, но и носителям языка. Например: I've seen Elly. vs. I've seen Nelly. или The race ends. vs. The race sends. vs. The ray sends. или We lend... vs. We'll end ... vs. We'll lend... .

Проводя анализ случаев частного удвоения согласных p, l, s, r в английском, немецком, французском и испанском языках, Delattre P. экспериментально доказывает, что для смысловозначения в подобных случаях важно длительность согласных. Так, в английском языке конечные согласные короче, чем начальные, вероятно в связи с тенденцией произносить конечные согласные небрежнее, чем начальные. Характерным для английского языка является и укорочение конечного согласного перед гласным, благодаря чему возможно различие следующих фраз: Plain ice... vs. Play nice... .

Несовпадение смысловозначительных признаков фонем также относится и фонетическим трудностям аудирования. Bowen J.D. считает, что работа над дифференциацией фонем должна проводиться по принципу контрастности и в контексте, причем контекст должен сопровождаться иллюстрацией, и если возможно, соответствовать опыту (интересу) учащихся. Например: при обработке фраз He's heating the shoe vs. He's hitting the shoe Bowen рекомендует нарисовать лошадь, подкову и молоток и отрабатывать в следующем контексте:

He's heating the shoe — with a fire.

He's hitting the shoe — with a hammer

Или:

This pen leaks. — Don't write with it.

This pan leaks — Don't cook with it.

Большое затруднение при аудировании вызывает фонемичность ударения. Для преодоления таких трудностей большинство методистов предлагают использовать контрастные упражнения. Обучающихся необходимо специально учить узнавать и понимать в английских предложениях значения, выделяемые с помощью контрастных ударений. Во время фонетической зарядки почаще использовать одно и то же предложение, изменяя его логическое ударение. При этом требовать от учащихся объяснять, как изменяется значение предложения. Например:

The 'student said the ↑teacher is a fool.

The '↑student said the teacher is a fool.

The student said the teacher is a ↑fool?

К фонетическим трудностям аудирования относятся также: правильное деление потока речи на смысловые отрезки, паузы, словесные и фразовые ударения и другие.

Как известно, «спонтанная речь распадается на отрезки, различающихся по длине и на дискретные элементы, прерываемые паузами различной деятельности» (Носенко Э.Л.). «Различаются три вида пауз: паузы дыхания, лингвистические паузы и паузы хезитации (они составляют 50% всех пауз в устной речи)» (Новикова И.Н.).

Паузы хезитации чрезвычайно важны, как для говорящего, так и для слушающего, так как во время хезитационных пауз говорящий не только создает схему и замысел последующего высказывания, но и осуществляет синтаксические и лексические «выборы» для звучащей в данный период речи. То есть в хезитационный период говорящий одновременно с процессом говорения и опережающее планирование.

Паузы в равной степени важны и для слушающего, так как они оттенки и выделяют мысль, делают речь более яркой и четкой. Подчеркивая значение пауз для слушающего Rivers W.M. пишет: «Длина синтагм и длина пауз между синтагмами важнее, чем темп произнесения слов в синтагме». Чем длиннее синтагма, тем труднее ее удерживать в памяти. Во время паузы между синтагмами слушающий повторяет то, что он воспринял, закрепляя тем самым услышанное.

При синтагмах из 8—10 слов слушающий во время пауз как бы «переваривает» материал, увязывая его с тем, что он уже услышал, и до некоторой степени предугадывая то, что ему предстоит услышать.

Таким образом, явление хезитации, являясь избыточными, сокращают количество воспринимаемой информации и удлиняют паузы, предоставляя слушающему дополнительное время для усвоения услышанного. Именно избыточность помогает нам объединять вместе куски информации, которые мы воспринимаем на слух. Даже при общении на родном языке мы не слышим отчетливо всего,

что нам говорят, и не обращаем внимания на каждый элемент высказывания. Избыточными в языке являются синтаксические взаимоотношения и сочетаемость слов; штампованные сочетания; слова, не связанные с содержанием сообщения: заполнитель молчания, повторы, пере-спросы, языковые клише. Грамматические формы избыточны, если они дублируют друг друга. Например: вопрос, оформленный интонационно и грамматически, или выражение лица глагола при помощи окончания и личного местоимения (he/she works).

Наличие избыточности в языке играет положительную роль, так как процесс декодирования непонятных отрезков сообщения облегчается благодаря дублирующим элементам и контекстуальному окружению.

Общеизвестно, что слуховая память развита у учащихся хуже, чем зрительная.

Необходимо с помощью целенаправленного обучения «оживить» слуховую память и сделать ее надежным каналом связи, обеспечивающим высокое качество приема информации. Для обучения аудированию в подобных условиях используют технические аудитивные источники, и, в первую очередь: радио. Например: в одной из школ

города Халл в Англии в радио программе «Over to you», рассчитанный на младшие классы, диктор стремится на протяжении всей программы вовлечь слушателей в беседу. Детям предлагается прокомментировать что-нибудь в паузах, рассчитанных на несколько секунд. Такой вид работы очень увлекает детей, и они с большим интересом участвуют в передаче.

Основным препятствием для восприятия речи на слух является отсутствие языковой среды, в результате чего звуковая форма слова становится менее сильным раздражителем, чем графическая. Это и ведет к неузнаванию слов, уже известных учащимся. Учащиеся привыкают воспринимать информацию в основном по зрительному каналу. Преодоление этой трудности возможно лишь в том случае, если учитель будет больше нагружать слуховой канал учащихся, приучить их к восприятию информации на слух. Наиболее эффективным является такой путь, когда учитель сознательно ведет учащихся от благоприятных условий обучения к неблагоприятным, от наличия видов опор (иллюстрации, мимики, жестов, схем, ключевых слов и так далее) к их постепенному снятию.

Метафоралық модельдердің ұлттық сипаты

Снасапова Гульжахан Жумашовна, кандидат филологических наук;
Несипбаева Перизат Муслимовна, студент
«Болашақ» университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Соңғы жылдары қарқынды дамып келе жатқан білімдердің жаңа бағыты саналатын когнитивтік лингвистика саласында тілдік құбылыстар ұлт өкілдерінің танымы тұрғысынан зерделеніп, тілдің лексикалық құрылымы адамның санасы мен оның тілінің мағыналық өлшемдерімен өзара қатынасының бірлігі негізінде қарастырылады. Танымдық категорияларды ғасырдан — ғасырға өшпей, ұлттық тілдің құрылымында сақталып келе жатқан дүние туралы білімдерді модельдейтін, танымдық мазмұндағы тілдік құбылыстар ретінде қарастыруға болады.

Метафоризациялау құбылысы тілдік ұжым мүшелерінің санасындағы концептердің ұлттық образдарының түр — сипатын айқындауға мүмкіндік туғызады, өйткені метафоралық қолданыстардың мазмұнында социум мен жеке тұлғаның дамуы жөніндегі ұлттық мәдени кодтар мен архетиптер жинақталады. Сондықтан, жұмыста ұлт өкілдерінің күнделікті тұрмыста жинақтаған деректік — сезімдік тәжірибесіне негізделген тірек концептілерінің мазмұнындағы метафоралық модельдер танымдық, семантикалық тұрғыдан экспликацияланады. Тірек концептілерінің образдарын модельдеу мәселесі тілге жүйелілік — құрылымдық тұрғыдан емес, жүйелілік — қызметтік тұрғыдан қараумен бай-

ланыстырылады. Аталған бағыт бойынша, тілдік ұжым мүшелерінің танымдық қызметі, ұлттық дүние бейнесінің тілдегі көрінісі зерделенеді.

Тілдік ұжым мүшелерінің қолданысында тұрақты түрде көрініс тапқан, ұрпақтан — ұрпаққа жалғасып келе жатқан нақты метафоралық модельдерді жүйелеу және оларды сипаттау қажетті де маңызды шаралардың бірінен саналады. Өйткені, модельдеудің бұл түрі адамды қоршаған ақиқат дүниені ұлттық қауымдастық өкілдерінің метафоралық тұрғыдан сипаттауы мен оларды түсінуінің ортақ заңдылықтарын қалыптастыруға ықпал етеді. Танымдық тұрғыдан алғанда, лингвомәдени ұжым мүшелерінің белгілі бір нысан туралы қалыптасқан ортақ прототиптік образдары жинақталып, метафоралық модельдердің қалыптасуына мүмкіндік туғызады.

М.М. Маковский метафораны, түрлі мәдениет өкілдерінің санасында өзінше көрініс тапқан, нақты мәдени қауымдастық өкілдерінің санасында түрлі кезеңдерде өзгеріске ұшырап отыратын, дүниенің өзгеше бір бейнесі санайды [1, 9 б.]. Бұл оймен толық келісуге болады.

Метафоралық модельдердің табиғатын тану үшін ұлттық тіл мен сана, ойлау әрекеті мен ақиқат дүние арасындағы эксплицитті немесе имплицитті қарым — қатынастарды терең саралау қажет, сондықтан да бұл мәселе тіл, ақиқат

дүние, сана мен ойлау арасындағы байланысқа негізделді. Олай болатын себебі, ұлт өкілдері өздеріне таныс денотатты ғана метафоралау әрекетіне қатыстыра алады, ал өздерінің мәдениеті мен болмысына беймәлім заттар мен құбылыстар бұл процестен сырт қалады.

Қайғының дүние бейнесіндегі константа екенін мына микроәтін айғақтайды: Мысалы: «*Басы бүтін пенде бар ма. Мына жарық әлемде қалқайып, қампайып жүрген қай жан иесінің де көңіл сарайын түртіп қалсаң сарытаптанып сүрленіп жатқан мұң — налань, опық, өксіктің көмбесінің үстінен түспесіңе кім кепіл. Қай пенденің басынан не өтпейті. Қозған жіберсең зардабы жан сыздататын нелер құсалы тіршілік, орны толмас өкініш осы отырғандардың бәрінің де басында бар*» (Б. Шаханов). Бұл жерде дерексіз нысан болып табылатын *қайғының* образын рецепиенттің көз алдына әкелу үшін *сарытаптанып сүрленіп жатқан көмбенің* алынғанын көреміз. *Сарытаптанып сүрлену* мен *көмбенің* денотаттық дескрипторлары болып *көп уақытқа созылған, көптен бері келе жатқан, сыртқа шықпай, іште сақталған* т.б. табылады. Дүниені танудың ұлттық тілде, ең алдымен метафоралық модельдер арқылы іске асатынын келтірілген микроәтіндер дәлелдейді. Басқаша айтсақ, метафоралық аталымдар жүйесі дүниені интерпретациялаудың тетігі іспетті. Ал, ағылшындардың дүние бейнесінде *қайғының қара ит* (black dog) түрінде модельденетінін байқауға болады. Мысалы: *the black dog is on his back* (сөзбе-сөз: *қара ит оның арқасында*) немесе *he has the black dog on his back* (сөзбе-сөз: *оның арқасында қара ит бар*).

Қуаныш пен *қайғының* да өлшемі, мөлшері, салмағы, иісі, дәмі т.б. метафоралық қолданыстан шеттеп қалмаған. «*Өмірдің ащы — тұщы, қайғы — қуаныш дегендері ойына да кіріп шықпайтын сияқты*» (Ғ. Мүсірепов), «*Сендер ұзақ жасар жастықты мен армансыз жалын құшып, жасап өткем. Әлі сендер алда татар балды да, зәрді де татып өткем*» (М. Әуезов) деген мысалдардан *қайғының* «дәмінің» *ащы* және *зәрлі* екенін, *қуаныштың тұщы* және *бал* татитындығын көреміз. Аталған метафоралар *қуаныш* пен *қайғының дәмдік бейнелер* арқылы модельденгенін байқатады. *Қуаныш* пен *қайғының* дәмдік образдарының *ащы* мен *тұщы* екенін, оның алмасып тұратынын көреміз: *ащы* менен *тұщыны* татқан білер. «*Ендеше, өмірдің ащысын да, тұщысын да туған халықпен неге бірге татпаймын?*» (С. Мұқанов). Келтірілген метафоралық қолданыстар адамның өзін — өзі тану әрекетінде, нақтырақ айтсақ, өзінің басындағы *қуанышты* немесе *қайғыны* сипаттауда дәмдік образдарды пайдаланатынын көрсетеді.

Тілдік ұжым мүшелерінің мифтік танымы мен діни санасындағы ақпараттар мен білімдерді меңзейтін лексемалардан болған метафоралық модельдің ұлттық сипатта болатыны аян, өйткені дін мен миф, оның ішінде, әсіресе аңыздар мен ертегілер, батырлар жыры ұлтпен бірге жа-

сасып келе жатқан ұғымдар. Өздерінің арман — тілектерін, наным — сенімдерін, мәлім — беймәлім, тылсым да жұмбақ әлемдер туралы ойларын, тіпті қуанышы мен қорқынышын да мазмұнына арқау еткен мифология мен діннің, ұлттық қауымдастықтың тілдік санасындағы орны ерекше. Бұл жерде мифтік және діни мазмұндағы антропоморфтық, зооморфтық, фитоморфтық образдар жиі кездеседі. Метафоралық модельдерде тілдік ұжым өкілдерінің ақиқат дүниені сипаттау үшін қолданатын прототиптік образдар жүйесі қалыптасады. Олар әрине, денотат пен коннотат арасындағы байланыстарды сараптайтын ментальдық әрекетпен айқындалады.

Тіл мен ойлаудың арасындағы байланыс туралы М.А. Кронгауздың пайымдауына жүгінсек, «ол тілдік бірліктер мағынасының ұғымдық аппаратында түсіндіріліп, ойлауды сипаттайтын терминдер арқылы көрініс табады» [2, 104 б.].

Өлім не? Ол — тыныштық тас қамалды.

Білмейсің кәріні, әлде жасты алады.

Тек қана қаһарманға қара жерден

Мәңгі өлмес ұзақ өмір басталады, — деген өлең жолдары *қайғы* концептісінің мағынасына кіретін *физикалық өлім* ұғымының автордың түсінігінде ешкім қашып құтыла алмайтын қорқынышты ақиқат емес, өмірде кездесетін қарапайым көп құбылыстың бірі ретінде суреттелетінін байқаймыз.

Өлім-мылқау, өлім-албасты сияқты параллельден *қайғы* концептісінің парадигмаларын тануға болады. Бұл образдық модельдердің біреуі физиологиялық ерекшелікпен сипатталса, екіншісі мифологиялық ерекшелікпен нақтыланады. Бұл жерде жазушының *өлімге* қатысты әрбір сөз тіркесінде ашық та ащы иронияны қолданғанын көреміз. Мысалы: *Қара жердің құшағына қимас осындай асылыңды мүсіркей білмес мылқау сұм ажал алды... Сөзі де, таяғы да өтпейтін мылқау албастыға қолынан не келеді* (І. Есенберлин). Сондай — ақ, *сақтамаса шегіртке теуіп те өлтіреді...* (Ғ. Мұстафин) т.б. мысалдан жазушының комикалық әдісті қолдану арқылы *қайғы* концептісінің адресатқа түсіретін салмағын жеңілдеткісі келетінін сеземіз.

Ұлттық дүние бейнесінде метафораларды модельдеуде зоонимдердің алатын орны ерекше. Мысалы, *жастықтың* мазмұнына кіретін *балалықтың* да өз «базары» мен өз «құсы» болатынын байқаймыз: «*Басымдағы балалықтың «құсы» шырылдап ұша жөнелгендей болды. Маңдайымнан тер шықты*» (С. Мұқанов). «*Балалық базарын базарлап, одан асса, аналық базарына аяқ басқанымда қатындардың қанша жұмысы бар, шуылдап — шуылдап шайларын ішіп, «қайырлы болсыңды» менің үстіме үйіп кете барды*» (С. Мұқанов). *Шырылдап ұша жөнелген құстың* образы да, *балалық базарын* базарлап, *аналық базарына* аяқ басудың да *балалықтың аяқталғанын* меңзейтін метафоралық қолданыстар екенін дәлелдейді. Аталған корреляциялық құрылымның шеңберінде *жастық* концептісі уақыттың өткіншілігімен, жастық шақтың тым

қысқалығымен сипатталатынын көреміз. Құстың *шырылдап* ұшуы образға көркемдік бояу үстеп тұр және бұл метафоралық тіркес дыбыстық бейне мен заттық бейненің синтезінен жасалған.

« — *Осалды мықты шыңғыртып жеп жатқанда* қасында қарап тұрсам, мен кім болам? — деді Ба-луан» (С. Мұқанов) деген мысалда бай *мықтыға*, кедей *осалға* теңеліп қана қоймай, олар бірін — бірін әлім жеттік қылып жеп қоятын жабайы аңдар кейпінде сипатталып тұр. Бұл мәтін бай мен кедейдің әлеуметтік жағдайын, қоғамдағы орындарын, таптар қайшылығын білдіріп қоймай, өмірде орын алатын әділетсіздікті де

сипаттайды. Прагматикалық әсерді күшейте алатын мұндай қарама — қарсы қойып суреттеу тәсілі бинарлық оппозициялардың прототиптік образдарын сипаттауда кеңінен қолданылады.

Жоғарыда келтірілген мысалдар тірек концептілерінің тек әлеуметтік, экономикалық, мәдени сипаттағы білімдермен емес, психологиялық, тарихи тұрғыдағы білімдермен де қаруланғанын көрсетеді. Аталған концептердің төңірегіндегі ұлттық нақыштағы білімдерді әлеуметтік, тарихи, саяси өзгерістерге байланысты үнемі табиғи өзгеру, өсу, толығы үстінде болатын құбылыс екенін байқауға болады.

Әдебиет:

1. Маковский М.М. У истоков человеческого языка. — М.: Высшая школа, 1995, — 159 с.
2. Кронгауз М.А. Изменение в современном речевом этикете // М.А. Кронгауз // Жизнь языка: Сб. ст. к 80 — летию М.В. Панова. — М.: Языки славянской культуры, 2001, — С. 263—269.

Қазақ текстологиясының ғылыми-теориялық негізі

Убайдуллаева Гүлжан Жақсыбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты;
Махамбетова Зәуре Нағашыбайқызы, магистрант
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Текстологиялық зерттеу — өте күрделі және ұзақ уақытты қажет ететін аса жауапты шығармашылық жұмыс. Негізінен текстология бұрын библиографияның құрамдас бөлігі ретінде ғана қарастырылып келсе, 1917 жылдан кейін дербес ғылым деп танылды. Ал бұл дегеніміз текстология мәселелерінің о бастан қазіргі кезге дейін әлі де өзекті екендігін дәлелдейтін тәрізді.

Сөйтіп, текстология — мәтін туралы ғылым, ол көне мәтіндердің, қай тарихи дәуірге, қай авторға тиесілі екенін анықтаумен қатар, сол мәтіндердің мазмұнын да талдап талқылайды. Филология, әдебиеттану, тарих, мәдениеттану және басқа да қоғамдық пәндер бойынша терең біліктілікті қажет ететін заман талабынан туындап отырған сала.

Әдебиеттану терминдер сөздігінде текстологияға байланысты Ө.Күмісбаев: «Қазақ әдебиеттану ғылымында текстология — әлі бұғанасы қатпаған жас ғылым. Қазіргі әдебиетімізде бұл ғылымның әліппесі өте қажет. Текстология табиғатын, мән-жайын, кешегісі мен бүгінгісін түсіндіретін аударма оқулық кітап жоқ...», — деп атап көрсеткен [1, 93]. Белгілі бір шығарманың мәтінін зерттеу үшін әлі күнге дейін орысша әдебиеттерге сүйенуге тура келеді. Ал қазақ әдебиеті шығармалары мен тарихи жазба мұраларымыздың өзіне тән ерекшеліктері текстологияның орысша әдебиеттерде берілген теориялары тұрғысынан қарауға сай келмей, өзіндік қиындықтар тудыратыны белгілі. Сондықтан қазақ текстологиясы бүгінде арнайы теориялық оқулыққа мұқтаж.

Текстология ғылымының мақсаты — әдеби шығарманың немесе тарихи құжатты ғылымға белгілі барлық нұсқаларымен салыстыра отырып, баспаға әзірлейтін мәтінді қалыптастыру. Кез келген мәтіннің баспада жарық көруінің екі жолы бар: бірі — мәтіннің қалың оқырман қауымға арналуы; екіншісі — ғылыми зерттеу жұмысына арналуы; бұдан бөлек үшінші бір түрі — мәтіннің балала тіліне лайық жеңілдетіп басылуы. Мәтінді балалар тіліне лайықтап құрылғанда мәтінгер көптеген қысқартулар, әсірелеу үшін өзгертулер жасауына болады. Дегенмен текстологияның теориялық әдебиеттерде мәтін басылымдарының осындай айырмашылықтарының болуын қостамайтын кереғар пікірлер де бар. Көрнекті мәтінгер маман Б.М. Эйхенбаум мәтіндегі көне тіл элементтерін жаңаша беру тарихқа қиянат жасау деп есептейді. Ондай ерекшеліктерді түсіндірме /комментарий/ арқылы берілуін қолдап есесіне мәтіндегі сөздердің көне қалпы оқырман қауымға ана тілінен хабар беретінін айтады. Сондай-ақ С.А. Рейсер мәтін басылымдарының бұндай айырмашылықтары оқырман ұғымында қайшылық тудыратынын айта келіп, бұның өзі сыни мәтіннің тұрақтануына көп кедергі келтіретінін ескертеді: «Біріншісі — авторлық емес, жалпы жұртшылыққа кеңінен тараған, екіншісі — авторлық тек тарихи әдеби зерттеулер арқылы анықталған және көпшілік оқырман қауымға таныс емес. Бұндайда ол бірінші нұсқа тұрақты мәтін ретінде қалыптасуы мүмкін», — дейді [2, 85]. Бұл пікірдің орынды екені рас.

Сондықтан мәтін басылымдарының қай түрі болмасын бір-бірінен айырмашылықтары болуы мүмкін. Тек қалың оқырман қауымға арналған мәтіндегі кейбір түсініксіз сөздер ғана сол бетте сілтемемен берілгені дұрыс. Кейде арнайы текстологиялық зерттеу жүргізілмей-ақ, мәтіннің жарыққа шығып жатуы да кездеседі. Қалың оқырман қауымға арналған мәтін, мүмкіндік болғанша, текстологиялық зерттеулер жүргізіліп болғаннан кейін ғана баспаға берілуі тиіс.

Көп уақытқа дейін текстология «прикладная филология» деп аталып, практикалық пән ретінде ғана қарастырылып келді. Текстологияны «кәсіп» деп, ал әдеби шығармаларға сәтті жасалған текстологиялық зерттеулерді мәтінгердің талантына байланысты «өнер» деп қабылдаған кездер де болды. Дұрысына келсек, текстология ешқандай кәсіп емес, ол-бірнеше ғылымның тоғысқан, зерттеушінің ізденушілік, тапқырлық талантының нағыз ашылар көзі.

Өйткені, мәтінгер тек мәтіннің жарыққа шыққанға дейінгі тарихын зерттеп қана қоймайды, әрбір қолжазбалар арасындағы өзгерістердің себебін дәлелдеу барысында сол шығарманың жазылған дәуірін, тарихын, әдеби ағымдарын, этностық тілін, саяси-мәдени жағдайларын, тіпті көшірмешінің мақсатын да байқап, ескере отыруға міндетті. Осы тұрғыдан келгенде текстология ғылымы көптеген ғылым салаларымен тығыз байланыста болады. Мәтінге жасалатын кейінгі түзетулер мен зерттеулердің дұрыс бағыт алуы да текстология ғылымына тікелей тәуелді. Демек, текстология — филологияның көмекші пәні емес, керісінше оның бастауы мен негізі, өзіндік даму тарихы бар ғылым саласы.

Орыс филологиясында текстологияның аса көрнекті өкілдері ретінде Б.В. Томашевский, Б.М. Эйхенбаум, Д.С. Лихачев т.б. танылады. Олар Х-ХVII ғасырлардағы көне орыс жазба мұралары мен классик ақын-жазушылардың шығармаларын зерттеу нәтижесінде көптеген теориялық еңбектер жариялады. Л.Д. Окульская, И.Г. Лорионова, М.В. Безрадный, В.А. Заподов сияқты зерттеушілер кандидаттық, докторлық диссертациялар жазды. Орыс филологиясында текстология — теориялық, әдістемелік негізі қалыптасқан іргелі ғылым салаларының бірі. Тіпті жазба ескерткіштері мен тарихи құжаттарына тек қана әдеби тұрғыдан емес, тілдік тұрғыдан да талдаулар жүргізіліп, көптеген кандидаттық диссертациялар қорғалған.

Текстология ғылымы түркі халықтарында, атап айтсақ, өзбек, азербайжан, түркімен филологиясында да айтарлықтай жақсы дамып отыр. Әсіресе, ежелгі дәуір әдебиеті мәтіндерін салыстыру ісі ертерек қолға алынып, олар арнайы зерттеу нысанына айналып отырған. Бұған П. Шамсиев «Научно-критический текст Хамзановой» (Ташкент, 1970 ж.); «Научно-критический текст поэмы Низами «Хосрови шырын» (Баку, 1960 ж.); Додалишаев Д.Ж. «Поэма «Хафт и Монзар» Хатыфы и ее научно-критический текст» (Душанбе, 1974 ж.); «Текстологические исследования Китабы-деде-Коркут» (Баку, 1985 ж.);

және тағы басқа еңбектерде теориялық текстологияға байланысты көптеген тұжырымдар жасалған. Бұдан бабалардан мирас болып келе жатқан әдеби мұраларға олардың аса қамқорлықпен қарайтындығы көрінді.

Ежелгі дәуір әдебиті шығармаларының бірнеше нұсқаларын салыстырып, кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғалған жұмыстар да бар. Мысалы: Рашидова М.Х. «Текстологические исследование произведения Алишера Новаи «Назмуд Джавахир» (АҚД, Ташкент, 1991 ж.); Ругия Г.К. «Подготовка научного текста, текстологические исследование и комментирование труда Фридуна-Бека Кочарли», (АҚД, Баку, 1981 ж.); Галаятдинов И.Г. «Тарих-номе и болгар» Таджетдина Ялыгулова /лингвотекстологический анализ списков памятника. Фонологическая интерпретация графики, морфология (АҚД, Москва, 1977 ж.) т.б.

Қазақ әдебиеті тарихында текстологиялық жұмыстар Абай шығармаларын жарыққа шығарып, халыққа тарату кезеңінен басталды деуге болады. Дегенмен, қазақ текстологиясының тарихын Шоқан Уәлиханов еңбектерінен бастау туралы ойды алғаш айтқан — филология ғылымдарының докторы, профессор Ғ. Әнес [3, 11]. Ұлы Абай мұрасын жан-жақты терең зерттеуді қолға алған М. Әуезов ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізумен қатар ақын шығармаларының текстологиялық жағына да ден қоя ізденді. Бұдан соң «Біржан-Сара» айтысына, халық ауыз әдебиеті үлгілеріне Ы. Алтынсарин, Ш. Уәлиханов, М. Сералин, С. Торайғыров шығармаларына тағы да басқа толып жатқан жазба деректерімізге текстологиялық зерттеу жүргізіліп, шығарманың жазылған жері мен уақытын анықтау, авторын табу немесе телу, қате оқылған сөздерді қайта түзету секілді қыруар жұмыстар атқарылды. Осы кезеңде (1950—1960 ж.ж.) мерзімді баспасөз беттерінде Абай шығармаларына, халық ауыз әдебиеті үлгілеріне, ақын-жыраулардың халық арасынан жазылып алынған, кейде жарияланып үлгерген түрлеріне, ертегілер мен лиро-эпостық жырлардың бірнеше нұсқаларына т.б. жасалған текстологиялық жұмыстарға қатысты қызу пікірталас жүріп жатты. Мысалы: З. Ахметов, И. Дюсенбаев, «Некоторые вопросы текстологического изучения произведений Абая» (Вестник АН КазССР, 1953, №10), Б. Кенжебаев «Абай шығармаларының соңғы басылуы туралы» (Социалистік Қазақстан, 1955, 29 мамыр); Қ. Өмірәлиев «Тағы да Абай текстологиясы жайында» (Қазақ әдебиеті, 1957, 8 наурыз); М. Сәрсекеев «Абай шығармаларының текстологиясы жайында» (Әдебиет және өнер, 1956ж №10) сияқты мақалалар легі әлі де толастамаған. Осындай ерен еңбектің нәтижесінде 1963 жылы КССР М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты жанынан «Текстология мен қолжазба» бөлімі ашылды.

Сол кезеңде тек Абай шығармаларының текстологиясына ғана 60-тан астам мақала арналды. Бұл мәселенің бүгінгі күнге дейін күн тәртібінен түспегенін ойласақ, 1979 жылы 21 желтоқсанда «Қазақ әдебиеті» газетінде жарық көрген мақаласын Т. Абдрахманов «Мәңгі жас

мұра» деп асқан көрегендікпен атаған деуге болады. Абай шығармаларының текстологиясы жөнінде соны пікірмен танылған профессор Тұрсын Жұртбай ақын шығармаларының текстологиясына қатысты мақаласын «Егемен Қазақстан» газетінің 2005 жылғы 13 қыркүйектегі «Абайдан асырып кім айтқан?» және аталған газеттің 2006 жылғы 22 ақпандағы «Абайды дұрыс оқып жүрміз бе?» деген мақалаларында сөз етті. Әсіресе, Абайдың Бұқар жырау, Шортанбай мен Дулат поэзиясына қатысты пікірі байқалатын өлең жолдары енді ғана дұрыс шешімін тапқандай.

Ал, Қ. Мұқаметжановтың «Бұқар жырау» (Қазақ әдебиеті, 1982, 30 маусым); Н. Келімбетовтың «Жыраулар поэзиясын сөз етсек» (Қазақ әдебиеті, 1982, 12 наурыз); Қ. Өмірәлиевтің «Ия, терең зерттеу қажет» (Қазақ әдебиеті, 1971, 29 желтоқсан) деген мақалалары шығарма дәлдігін айқындауға қатысы бар мәселелерді қозғайды.

Қазақ текстологиясы ғылымында М. Мырзахметов, З. Ахметов, И. Дүйсенбаев, Б. Кенжебаев, Ғ. Мұсабаев, Т. Абдрахманов, Қ. Өмірәлиев, Ш.Сарыбаев, Ә. Құрышжанов, Р. Сыздықова, Б. Сағындықұлы, Е. Жұбанов, М. Малбақова және т.б. ғылымдар классик ақын-жазушылардың, ежелгі дәуірден келіп жеткен жазба мұраларымыздың мәтінін ғылыми басылымға әзірлеуде аса құнды еңбектерімен танылды. Аталған ғалымдар еңбектерінің көпшілігі мерзімді баспасөз беттерінде, ғылыми жинақтарда жарияланса, бірқатары жеке кітап болып басылып жарық көрді. Оларға Х.Сүйіншалиевтің «Абай қара сөздері» (Алматы, 1956 ж.); Қ. Мұқаметжанов «Абай шығармаларының текстологиясы жайында» (Алматы, 1956 ж.); М. Мырзахметов «М. Әуезов және Абайтану» (Алматы, 1982 ж.); «Ескі түркі жазба ескерткіштері» (Алматы, 1983 ж.): «Қазақ фольклоры мен әдебиет

шығармаларының текстологиялық зерттелуі» (Алматы, 1983 ж.); Ә. Құрышжанов пен Б. Сағындықұлы баспаға әзірлеген «Ахмет Йүгінеки Ақиқат сыйы» (Алматы, 1985 ж.); Е. Жұбанов пен М. Малбақовтың «Қозы Көрпеш-Баян сұлу эпосының текстологиясы» (Алматы, 1994 ж) және т.б. еңбектер жатады.

Ә. Құрышжановтың 1970 жылы «Исследование по лексике стракыпчакского письменного памятника XIII века — «Тюркского-арабского словаря» деп аталатын еңбегінен лингвотекстологиялық зерттеудердің нәтижелерін көреміз. Ғалым бұл сөздікті алғаш бастырған Т.Хаутсманның коррекциялық еңбегі зор екенін айта келіп, кей сөздердің оқылуында байқалған қателерді: 1) әріптердің көмескіленуінен, 2) харакет белгілердің дәл қойылуынан — дұрыс оқылмаған деп топтап көрсетеді [4, 7]. Сөздіктің транскрипциялау мәселелеріне байланысты да шешімін таппаған сөздерді төрт топқа бөліп қарастырып қиындықтың себебін ашады. Бұл еңбекте сөздердің графикалық, транскрипциялық, фонетикалық бұрмаланулары түзетіліп, ғылыми тұрғыдан дәлелденген. Сол сияқты Е. Жұбанов пен М. Малбақовтың «Қозы Көрпеш-Баян сұлу эпосының текстологиясы» деген кітабында да әрбір айырмашылық түсініктемеде дәлелденіп отырған [5].

Қорыта айтқанда, қазақ филологиясында текстологияның теориялық негізі жазылмады десек те, практикалық текстология кеңінен қолданыс тапты. Оны осы уақытқа дейін жарық көрген XV—XIX ғғ. айтыс ақындары мен жыраулар шығармаларынан көреміз. Орта ғасыр, ежелгі дәуір әдебиеті шығармаларын зерттеген ғылыми еңбектеріміздің басым көпшілігін аса жауапкершілікпен жасалған текстологиялық салыстырулардың жемісі деуімізге болады.

Әдебиет:

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. — Алматы: Жазушы, 1998.
2. Рейсер С.А. Палеография и текстология. — М., Просвещение, 1970. — С. 336.
3. Әнес Ғ. Махамбет Өтемісұлы өлеңдерінің лингвотекстологиясы. / Кандидаттық диссертацияның авторефераты, Алматы, 2002. — 114 б.
4. Құрышжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII века. «Тюркско-арабского словаря». — Алма-Ата: Наука, 1970. — С. 234.
5. Жұбанов Е., Малбақов М. Қозы көрпеш-Баян сұлу жырының текстологиясы. — Алматы: Ғылым, 1987. — 223 б.
6. Лихачев Д.С. Текстология на материале русской литературы X—XVIII вв. 2-ое изд. — Ленинград: Наука, 1983. — С. 235.

Қазақ лингвотекстологиясының қалыптасу, даму тарихы

Убайдуллаева Гүлжан Жақсыбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты;

Махамбетова Зәуре Нағашыбайқызы, магистрант

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті (Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Қазақ әдеби тілінің зерттелуінде зор еңбек сіңірген ғалым Рабиға Сыздық: «...текстология мәселесіне тек әдебиет зерттеушілері ғана емес, ең алдымен тіл мамандары қатысуы шарт. Өйткені, әдеби тіл мен көркем әдебиет тілін зерттеу ісі тексті зерттеу және авторды табу проблемаларымен қабысып жатқанын көреміз. Әсіресе мұның қазақ филологиясы үшін үлкен мәні бар. Қазақ ауыз әдебиеті үлгілерінде және ертеректегі қазақ әдебиеті шығармаларында осы күнгі қалың оқуша жұртшылыққа түсініксіз болып келетін жалғыз араб-парсы сөздері емес, бұларда қыруар көне түркі сөздері немесе басқа туысқан түркі тілдерінен ауысқан сөздер, сондай-ақ моңғол сөздері бар. Оларды көпшілік, әсіресе жастар түсіне бермейді. Бұларды сол баспаны даярлаушы әдебиетші де әрдайым түсіндіре алмайды. Оларды сөздердің төркінін арнайы іздеп зерттейтін тіл маманы ғана түсіндіріп береді. Осы күнгі шын мәніндегі текстолог жай әдебиетші емес, бір жағынан әдебиет тарихшысы, екіншіден, әлеуметтік тарихты жақсы меңгерген, үшіншіден, тіл білімінен хабары бар маман болуы шарт», — деген ұсыныстар жасайды [1, 3].

Шығарманың түріне, зерттеудің қай тұрғыдан жүргізілуіне байланысты текстологиялық талдаудың да өзіндік ерекшелігі болмай тұрмайды. Талдау ерекшелігіне, яғни шығармаға қай тұрғыдан зерттеу жүргізуіне байланысты текстология мен лингвотекстология салалары айқындалды. Лингвотекстология ғылымы өзінің зерттеу нысанына қарай: а) ауыз әдебиеті үлгілерінің лингвотекстологиясы; б) ежелгі дәуір әдебиетінің лингвотекстологиясы; в) қазіргі заман әдебиетінің лингвотекстологиясы деп бөлінеді.

Әдебиет тарихында ауыз әдебиеті, ежелгі дәуір әдебиеті және қазіргі заман әдебиетінің айырмашылықтары болатыны секілді текстология ғылымы зерттеу міндеттері мен өзіндік айырмашылықтарымен ерекшеленеді:

— егер қазіргі әдебиет шығармаларының авторлық қолжазбалары сақталған болса, ежелгі дәуір әдебиеті шығармаларының көбінесе көшірмесі ғана сақталған. Ал ауыз әдебиеті шығармалары баяндаушыдан жазылып алынған күйі ғана жеткен. Осыларға байланысты мәтінгер маман түпнұсқаға ең жақын вариантты қайта қалпына келтіруге міндетті;

— ежелгі дәуір әдебиеті шығармаларына тән екінші бір ерекшелік—автордың лақап атпен берілуі. Бұл бүгінгі әдебиетімізде де қайта жаңғырып келеді. Дегенмен автор жайлы деректі әр уақытта табуға болады. Кейде ежелгі дәуір әдебиеті шығармаларының авторы белгісіз болып келеді. Онда мәтінгер шығарма стилі мен палеографиялық зерттеулер арқылы авторды анықтауға немесе телуге міндетті;

— осылар секілді зерттеліп отырған материалдардың жазылған орны мен уақыты белгісіз болуы мүмкін. Бұларды анықтау да ежелгі дәуір әдебиеті текстологиясының міндеті.

— ежелгі дәуір әдебиеті шығармаларының көшірмелері өте аз немесе қалып кеткен жерлері болса, түпнұсқаны қайта қалпына келтіру де мүмкін болмай қалады. Ал қазіргі әдебиет текстологиясының басты міндеті тұрақты мәтін қалыптастыру болып табылады.

Зерттеуші ғалымдар еңбектерін осы екі сала тұрғысынан сараласақ, лингвотекстология мәселелеріне әлі де болса өз дәрежесінде мән берілмей отырғанын көреміз. Ал шындығына келсек, бұл мәселенің маңыздылығы текстология ғылымының теориялық негізі алғаш қалыптаса бастаған кезеңнен-ақ аңғарылған болатын. Академик Д.С.Лихачев: «Мәтіннің дұрыс оқылуы — дәуір тілі туралы мол білімнің кепілі. Өкінішке орай, қазіргі басылымдар мен зерттеулердегі мәтінді дұрыс оқымаудан кеткен қателердің көпшілігі шығарма жазылған дәуір тілін жақсы білмеуден болып отыр», - дейді [2, 102].

Баспасөз бетінде лингвотекстология мәселелерін алғашқылардың бірі болып қозғаған мақала — Ш. Сарыбаев пен Ә. Құрышжановтың «Халық жырларының текстологиясы». Кез келген жырдың бірнеше нұсқасы болуы мүмкін және олар ауызша орындаушылардан қағазға түсіріліп қана ғылыми айналымға енген. Олардың бір-бірінен түрлі айырмашылықтары болуы заңды. Кейбір айырмашылықтар жырдың ғылыми құндылығына да нұсқан келтіріп тұрады. Сондықтан мақалада жыр тілінің көнелігін сақтап, көлемі мен көркемдігін қалпына келтіру қажеттігі айтылған [3, 21].

Ал Қ. Өмірәлиевтің «Оғыз қаған ескерткішінің текстологиясы» деген мақаласында «...жазба ескерткіштің бүкіл сюжеттік-композициялық құрылысын, сөйлем жүйесін, белгілі топтағы дағдылы сөздердің (формулалардың) келу орынын, дәстүрліктің сақталуын, бұзылуын, дыбыстағы және грамматикалық формадағы айырымдарды т.б. қарастырады», — деп текстология ғылымының кей мақсаттары сөз болған [4, 69]. Көшірмелер арасындағы айырмашылықтар фонетика, лексика, синтаксис салаларына жіктеле зерттелген. Ғалымның бұл мақаласы — тіл мен әдебиетті қатар алып ұштастыру нәтижесінде жазылған бағалы еңбек.

Абай шығармаларының текстологиясын зерттеген ғалым Қайым Мұқамадқанов текстологияның теориялық мәселелерін де былайша сөз етеді: «Оқырман көңілінен шыққан, көпке танымал болған әдеби туынды халық қазынасы, халық мүлкі екендігін ескерсек, көркем шығарма тексті жақсақтықтардан аулақ, ешбір ақауы жоқ, мүлтіксіз

болуы шарт. Бұл түптеп келгенде қоғамдық маңызы бар іс деп қараған жөн [5, 51]». Ал, тексттің бұрмаланып, кейде өзгеріске ұшырап кетуінің себептері сан — алуан:

1. машинка мен әріп терушінің байқаусыздығынан кеткен.

2. корректор мен редактордың тарапынан кеткен.

3. кейде автордың өзі байқамай, жаңсақ жазылып бір сөз түзетілмей бір басылымнан келесі басылымға ауысып жүре береді.

Әрине, мұның бәрі халық игілігіне айналған көркем шығарманың сыр-сипатына, ажарына, нұқсан келтіріп, сапасын бәсеңдетері сөзсіз. Сондықтан текстология мәселелерімен шұғылданып жүрген әдебиет мамандарының міндеті-әдеби тексттің бастапқы, дұрыс нұсқасын анықтау, үйлеспей, сөйлемнің шырқын бұзып тұған ағат сөздің түпкі төркінін табу болып саналады. Демек, әдебиеттану ғылымының шағын бір саласы текстологияның да иығын тосар өз жүгі мен тауқыметтері баршылық.

Бізде әдеби туындыны қайтадан басылымға әзірлеу үстінде ғылыми — зерттеу және баспа орындарында текстологиялық жұмыстар жүргізуге айрықша мән берілмей келеді.

Соның салдарынан бір басылымда кеткен қате түзетілмей, кітапта мықтап орын теуіп алады да, келесі басылымдарда «дұрысы осы» делініп, сол күйінде жүре береді.

Әдеби шығарма текстінің қат — қабатына, иіріміне, сөз тіркестері мен сөйлемдеріне үңіле қарап барлау жасаған адам із кескен аңшыға ұқсас. Текстология мәселелерімен шұғылданған маман «мен мұндалап» көптің көзіне шалынып тұған кінәратты сөйлем мен сөздерді тәртіпке келтіріп қана қоймай, кейде шиеленіскен, күрделі қателердің түйінін шешумен айналысады».

Текстологияның теориялық мәселелерінің бірі — мәтін түрлері, мәтіннің нұсқалары, варианттары, қолжазба түрлері т.б. Олардың бір-бірінен айырмашылығы болмай тұрмайтыны рас. Айырмашылығының азды-көптігіне қарамастан текстология ғылымы үшін олардың бар болғанының өзі маңызды. Осы теориялық мәселе туралы филология ғылымдарының докторы, профессор Б.Әзібаева: «бір туындының бір жыршыдан / айтушыдан арасына біраз уақыт салып жазылып алынған мәтіні, бір шығарманың екі я одан да көп орындаушыларынан жазылып алынған мәтіндері, белгілі бір шығарманың еліміздің түрлі аймақтарында жазылып алынған мәтіндері, белгілі шығарманы бір жыршыдан тараған, бірақ ұстазынан үйренген шығарманы өндеп, өзінше жырлаған шәкірттерінен жазылып алынған мәтіндері т.б. сол шығарманың варианттары болып табылады» деген [6, 26].

Әдебиет:

1. Лихачев Д.С. Текстология на материале русской литературы X—XV вв. 2-ое изд. — Ленинград: Наука, 1983. — С. 235.
2. Сыздықова Р. Текстология мәселелері // Қазақ әдебиеті. — 1964. — 27 март.

Ал мәтін нұсқаларының көп болуы текстология ғылымын нақтылықтан алшақтатуы мүмкін, сол себепті текстологтың мақсаты негізгі нұсқаны таңдап алып, салыстырылған нұсқалардан авторлық нұсқаны таба білу және авторлық нұсқаны ғана елге танымал ету болып келеді. Бұл — текстологтың басқа нұсқаларды халық жадынан шығаруға әрекет етуін туғызбау керек. Текстологияның осы теориялық мәселесіне келгенде Ы. Дүйсенбаевтың ғылымға қосқан зор еңбегін баяндай келе, зерттеуші Ақан мынадай тұжырым түйеді: «Ы. Дүйсенбаев жоғарыда аталған екі нұсқаның әр алуан сөз, жол айырмашылықтарын салыстыра отырып, талдап көрсетсе де, солардың қайсысы дұрыс, қайсысы бұрыс екенін ашып айтпайды. Мұнысы дұрыс болған, өйткені текстологиялық ғылымда әр нұсқаның өз болмыс-бітімімен өмір сүруге хақысы бар деп саналады, себебі бұл ғылым үшін де аса қажет. Тек бір жағдайда ғана жолдар өзгертілуі мүмкін: сөз немесе тұтас жол, шумақ мағынасыз болса, не оқып ұғуға мүмкін болмаған кезде ғана, логикалық үйлесім-жүйемен басқа вариантқа қарап сол сөз, сөйлемдерді қалпына келтіруге мүмкіндік туады. Осыларды ескере отырып, автор ауызекі «қалай айтылып келген болса, дәл солай жазу» принципін ұстанған, бұл фольклортану үшін де, текстология үшін де ең басты шарт боп есептелетіні белгілі [7, 21]».

Бір қуанарлығы соңғы жылдары текстология мәселеріне көбірек көңіл бөлініп келеді. Тек мақалалар, жинақтар ғана жарық көріп жатқан жоқ, сонымен қатар ғылыми диссертациялар да қорғалуда. Атап айтсақ, М. Имашев «Біржан Сара айтысындағы өмір шындығы мен оның көркемдік ерекшеліктері», 1992; Г. Убайдуллаева «Махаббат-наме (XIVғ.) ескерткішінің текстологиясы», 2001; А. Болсынбаева «М. Әуезов. Қараш-қараш оқиғасының повесі», 2004; Г. Рахимбаева «Шығыс Қазақстан өңіріндегі тарихи жырлар», 2005 және т.б.

«Қазақ фольклоры мен әдебиет шығармаларының текстологиялық зерттелуі» (Алматы, 1983) деп аталатын кітабаның алғы сөзінде М. Жармұхаметов: «Әрине, туған әдебітеміздің 60 жылдан аса жемісті өмір сүріп келе жатқан мерзімінде текстология саласында ешбір еңбек жазылмады деуге болас», -деп әр жылдарда жазылған мақала, зерттеулерде көтерген мәселелерге тоқталып, бұларда текстологияның теориялық та, практикалық та мәселерінің қамтылғанын айтады.

Аталған мақалалар мен зерттеулер әр түрлі шығарманы текстологияның әр қырынан сөз еткен. Олай болса, қазақ филологиясында да текстологияның да, лингвотекстологияның да теориялық мәселелеріне қатысты айтылған ой-пікірлерді ғалымдар еңбектерінен қалқып алып, жүйелеп, бірізге түсіретін уақыт жетті.

3. Құрышжанов Ә., Сарыбаев Ш. Халық жырларының текстологиясы туралы // Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары. Тіл әдебиет сериясы. — 1959. — №9. — 19–25-бб.
4. Өмірәлиев Қ. Оғыз қаған ескерткішінің текстологиясы // Ескі түркі жазба ескерткіштерінің зерттелуі. — Алматы: Ғылым, 1983. — 63–72 бб.
5. Мұхамедқанов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы. — Алматы: Жазушы, 1959. — 125 б.
6. Тәуелсіздік кезеңінде жарияланған көркем шығармалардың текстологиясы / Жауапты редактор: ф.ғ.д., профессор Б. Әзібаева. — Алматы: Тіл, 2012. — 184 б.
7. Ақан А.Ү. Р. Мәзқожаев жырлауындағы «Көрұғлы» эпосы (сюжетикасы мен текстологиясы). // Кандидаттық диссертацияның авторефераты, — Алматы, 2010. — 32 б.

ИНФОРМАЦИЯ ОБ УНИВЕРСИТЕТЕ «БОЛАШАК»

Реализуя инициативы Главы государства Н.А. Назарбаева, университет «Болашак», имеющий 19-летний опыт подготовки кадров в области образования, бизнеса, инженерии, сельского хозяйства и других специальностей, стремится к удовлетворению потребностей работодателей в специалистах, обладающих логическим мышлением, способных адаптироваться к изменяющимся условиям мирового рынка в условиях глобализации. Прием в Университет осуществляется по государственным образовательным грантам и на договорной основе. Подготовка специалистов осуществляется по 42 специальностям бакалавриата и 6 специальностям магистратуры. Университет включает 3 факультета, 10 кафедр, 2 колледжа.

Как учебное заведение Университет видит свою миссию не только в передаче имеющихся знаний, но и наработке новых знаний на основе достижений науки. При таком подходе в научный поиск вовлечены не только преподаватели, но и большинство студентов, а также магистранты университета. Сегодня Университет «Болашак» является исследовательским университетом инновационного типа.

Университетом проводится работа по созданию и внедрению совместных образовательных программ с зарубежными вузами. Так, с целью творческого сотрудничества университет подписал договора о сотрудничестве с Аэрокосмическим институтом, институтом Аэронавигации Национального авиационного университета Украины, Федеральным государственным бюджетным образовательным учреждением высшего профессионального образования «Московским государственным университетом экономики, статистики и информатики (МЭСИ)», университетом Экономики и предпринимательства (Кыргызстан), научно-издательским центром «Социосфера» (Чехия), издательством «Молодой ученый» (Россия), центром социально-политических исследований «Премьер» (Россия), ORT Publishing (Германия), Cibunet Publishing (США) и т.д. В договорах рассматриваются конкретные мероприятия по развитию сотрудничества в области учебно-методической и научно-исследовательской деятельности; повышению квалификации и организации стажировок профессорско-преподавательского состава; а также по реализации совместных образовательных программ бакалавриата и магистратуры.

Увеличивается количество зарубежных публикаций ППС, в том числе в научных изданиях с высоким импакт-фактором. За 2013 год за рубежом опубликовано свыше 38 научных статей ППС университета. Основные результаты исследования опубликовались в России, Чехии, Польше, Болгарии, Германии, США, Пакистане, Южной Корее, Испании, а также в рецензируемых журналах, которые имеют SJR (Scopus, Elsevier и т.д.).

INFORMATION ABOUT «BOLASHAK» UNIVERSITY

Realizing initiatives of the Head of state N.A. Nazarbayev, the «Bolashak» University having 17 years' experience of training in the field of education, business, engineering, agriculture and other specialties for Kyzylorda area, achieves for satisfaction of needs of employees in the experts of possessing logical thinking, capable to adapt for changing conditions of the world market in the conditions of globalization. The university train 42 specialties of a bachelor degree, 6 specialties of a master. It includes 3 faculties, 10 departments and 2 colleges.

The university predict its mission not just having the knowledge as an institution, but also having the new achievements in sciences. In research not only the teachers are involved, but also students and masters of university. As a result, today «Bolashak» University is one of the innovation types of research work.

The presence of the international joint educational programs by university is conducted work on creation and introducing the joint educational programs with foreign high schools. For example, university has signed the agreement on cooperation with Aerospace institute and institute to Aeronavigations National aircraft university of the Ukraine, has signed the agreement on strategic partnership with Federal state budgetary educational institution of the high vocational training «Moscow state university of the economy, statistics and informatics (MESI)» and Erevan branch of the federal state budgetary educational institution of the high vocational training «Moscow state university of the economy, statistics and informatics (MESI)», one more agreement is signed in this year about cooperation between university «Bolashak» and university of the Economy and enterprise (Kyrgyzstan), with press «Young scientist» (Russia), with center of social-political researches «Premier» (Russia), ORT Publishing (Germany), Cibunet Publishing (USA). Permanent cooperation is provided in agreement between university in the field of scholastic-methodical, research and cultural activity; in increasing of the qualifications and organizations of the periods of trial professorial-teaching composition; in realization of the joint educational programs bachelors and the masters.

The quantity of foreign press of teaching staff is improving. 38 articles of teaching staff are published in foreign countries like Russia, Czechia, Poland, Bulgaria, Germany, Pakistan, the South Korea, Spain in 2013.

There are many articles which are published in reviewed journals like SJR (Scopus, Elsevier etc). The results of scientific research work of professor-training staff is actively being developed and implemented in the educational process.

Молодой ученый

Ежемесячный научный журнал

№ 1.2 (60.2) / 2014

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор:

Ахметова Г. Д.

Члены редакционной коллегии:

Ахметова М.Н.

Иванова Ю.В.

Лактионов К.С.

Комогорцев М.Г.

Ахметова В.В.

Брезгин В.С.

Дядюн К. В.

Котляров А.В.

Яхина А.С.

Насимов М.О.

Ответственный редактор:

Кайнова Г.А.

Международный редакционный совет:

Айрян З. Г. (*Армения*)

Арошидзе П. Л. (*Грузия*)

Атаев З. В. (*Россия*)

Велковска Г. Ц. (*Болгария*)

Гайич Т. (*Сербия*)

Данатаров А. (*Туркменистан*)

Ешиев А. М. (*Кыргызстан*)

Игисинов Н. С. (*Казахстан*)

Лю Цзюань (*Китай*)

Нагервадзе М. А. (*Грузия*)

Прокопьев Н. Я. (*Россия*)

Прокофьева М. А. (*Казахстан*)

Ребезов М. Б. (*Россия*)

Хоналиев Н. Х. (*Таджикистан*)

Хоссейни А. (*Иран*)

Художник:

Шишков Е. А.

Верстка:

Бурьянов П.Я.

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются.

За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы.

Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна.

Материалы публикуются в авторской редакции.

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231.

E-mail: info@moluch.ru

<http://www.moluch.ru/>

Учредитель и издатель:

ООО «Издательство Молодой ученый»

ISSN 2072-0297

Тираж 1000 экз.